

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 144.

प्रस्थानरत्नाकरः ।

गोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

श्रीमदाचार्यधीवह्न्यमार्षाध्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालमह्देन संशोधितः ।

PRASTHÂNA RATNÂKARA

by

Goswami Sri Purusottamaji Maharaja.

EDITED BY

Pandita Ratna Gopala Bhatta.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJI, BOMBAY

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS LONDON

Printed by Harikrishna Dâs Proprietor,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES

Price Rupee One.

—*—

सुवर्णाऽङ्कितमव्याभरातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौयम्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कथाम्बुजम् ॥ १ ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवक— ६०३

स्तवक.— ६४४

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं सुन्दरेः सीतकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकस्तवको मुद्रयित्वा एकास्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन धर्मशास्त्र साहित्य पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य च शास्त्रदृष्ट्यो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ३ काशिकराजनीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता भारतवर्षीये, ब्रह्मदेशीये, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्व्याहके दैवं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८ अन्येर्दैवं प्रतिस्तवकम्
- ४ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ५ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृत
- (३) श्लोकार्थवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् } पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायसूत्राकरान्वया व्याख्या सहितम् । सम्पूर्णम् ।
- (४) भाष्योपरूढितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकाशम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थविरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं०
- (५) कर्तव्यप्रकाशः । श्रीप्रत्यक्षविरचित सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टनिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-धर्माणाभट्टविरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- मुद्रिताः स्तवकाः (संस्कारः) २ (व्याकरणम्) १० १०

चोक्तः । तत् सर्वोत्पन्नं सर्वोपास्यं मुख्यमधिकृतं स्वस्वरूपात्म-
 कमेकम् । तच्च श्रौतोपासनादिरूपपा वृत्त्याऽभिव्यज्यते । ज्ञान-
 प्रसादेन विद्युदमनस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्यादि-
 श्रुतेः । सत्त्वशुद्धिर्धर्मुपासनादीलेकदेशिनः । सिद्धान्ते प्रकारस्तु
 साधनप्रकरणे वक्ष्यते । जीवानामपि सजातीयत्वादत्रैव निवेशः । ते
 च योगसाधितेन मनसा भगवद्दृष्ट्या दिव्यदृष्ट्या च प्रकाशन्ते ।
 तत्रैषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवे-
 शेति श्रुतेर्मनसो द्रष्टृत्वम् । तच्च, योगेन साधितमेव पश्यन्तरेव
 च पश्यतीति श्रुत्यन्तराद्, अयं हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्श-
 नमित्यादिस्मृतेः प्रावसीयते । दिव्यदृष्ट्या भगवदीक्षणसमर्थदृष्ट्या
 च बहिः । वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिररिन्दम * पश्यतां
 सर्वलोकानामलोकं ममपद्यतेति वाक्ये देवाऽसुरसंग्रामसामयिक-
 देवादीनां दिव्यदृष्टिवतामेव सर्वलोकपदेन परामर्शात् । तथा, चैद्य-
 देहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् * पश्यतां सर्वलोकानामुल्लेख
 भुवि स्वाच्युतेति वाक्ये सभास्थानां भगवन्तं पश्यतामेव सर्व-
 लोकपदेनोक्तत्वात् । ज्योतिःपदवाच्यत्वं च प्रकाशकत्वादेव ।
 जीवस्य चैतन्यगुणोऽपि जीवाऽविनाभूतत्वात् तत्रैव निविशते ।
 तत्स्वरूपं तत्तत्तर्ज्जं, जीवस्यानुस्मृतिः सतीत्यत्र विवृतम् । पूर्वा-
 परानुमन्थानरूपा स्मृतिर्या सा तदिति । व्युच्चरणात् पूर्वमभेदेन
 व्युच्चरणोत्तरमाविद्यासम्बन्धात् प्राक्कालवार्तिनो ज्ञानस्य सोऽह-
 मितिपूर्वापरानुमन्थानरूपस्यैव सिद्धत्वात् । तत्त्वमस्याद्युपदेशो-
 त्तरमपि तथैव प्रतिसन्धानादजपायामपि तथात्वात् तादृशत्वस्यैव
 निश्चेयत्वात् । विद्यया स्वरूपलाभोऽपि पूर्वोक्तरूप एव । विस्मृत-
 कण्ठमणिन्यायेन तस्यैव पुनः प्रतिसन्धानात्, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृ-
 तिरिति तदध्रौव्यस्यैव श्रावणाच्च । एतस्य पूर्वाऽनुभवजन्यत्वे-

ऽप्याकारमात्रस्यैव भेदात् स्वरूपगो नित्यत्वम् ॥

पूर्वोक्तमेव ज्ञानं यदा प्रकाशरूपेणाविर्भवति, यथा सूर्यप्रकाशस्तदा भगवद्गुणत्वेनोच्यते । ज्ञानवैराग्योश्चैव पण्णां भग इतीरणेत्पादौ, तद् भगवति नित्यं, जीवेषु पार्यदादिषु तु तद्वत्तं समायाति । युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाधुनैः, तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहादिसादिवाक्येभ्यो जीवगुणरूपं ज्ञानमत्रैव वा निविशत इति द्वितीयम् । इदमेव सृष्ट्यर्थं यदा भगवन्मनोमयादिमनाडया वेदशरीरं गृह्णाति तदा तृतीयम् । तच्च, स एष जीवो विवरप्रभृतिरिसादिनैकादशे स्कन्ध उच्यते । ततः सृष्टिश्च । शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् मल्लसाऽनुमानाभ्यामिति सूत्रे स्फुटा । तदग्रे व्युत्पाद्यम् । तादृशशरीरविशिष्टमपि रूपं विराडिव अनन्तम् । तदपि तैत्तरीयब्राह्मणे इन्द्रभरद्वाजसंवादे स्फुटम् । अनन्ता वै वेदा इति तत्र श्रुतेः । तदेव शरीरविशिष्टं पश्चाद् बीजतापापद्यते । तदा व्यष्टय इव विकृताः सर्वे शब्दास्तत्प्राप्तकरवालेसादिपदरूपा आदिष्टौ भवन्ति । तदग्रे स्फुटीभविष्यति । एतन्नगवदाश्रितमेव तुरीयम् । एतच्चतुर्विधं नित्यम् । ततस्तादृशद्विविधशब्दाद्यात्मकशरीरविशिष्टमेव तत् लोके प्रकटीभवितुं लौकिकं प्रमातार प्रमेयं चाश्रयते । तत्र शब्दशरीरविशिष्टस्य प्रमात्राश्रयणं पश्यन्त्याख्यया शब्दावस्थया तद्वोधकश्रुत्या चावसीयते । तथाचानुभविकोक्तिः । न सोऽस्ति प्रलयो लोके यः शब्दानुगमादृते * अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासत इति । तत्र प्रमेयाश्रयं प्रमेयानन्त्यादनन्तमेव, परं प्रमेयरूपतया एकविधमित्येकमित्युच्यते । पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानस्य शब्दानुविद्धत्वाच्छब्दस्य च नित्यमर्थसम्बद्धत्वाच्छब्दविशिष्टस्यैव तस्य प्रमेयाऽऽश्रयत्वम् । इदमप्यनुव्यवसायाकारादेव निश्चीयते । परमत्र शब्दोऽर्थश्च न्यग्भूतो

भासते । पूर्वत्र तु ज्ञानं न्यग्भूतमिति विशेषः । नचाऽनेहमूकीय-
 ज्ञानस्य शब्दावैशिष्ट्यं शङ्क्यम् । अभिनयस्यैव तत्र शब्दस्यानाप-
 न्नत्वात् । शब्दविशेषमनुसन्धायैव बोधकेनाभिनयप्रदर्शनात् पर-
 म्परया शब्दवैशिष्ट्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । इदं पञ्चमम् । प्रमात-
 रि स्वन्तःकरणेन्द्रियाश्रयणात् पञ्चमा । तत्रेन्द्रियेष्वेकधा । तदग्रे
 व्युत्पाद्यम् । अन्तःकरणे चतुर्धा । तत्र मनसा जानितं संशयात्स-
 कम् । तस्य सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वात् । तच्च तदाश्रयमेव । अत-
 एव शङ्का पिशाच्या अनिवृत्तिः । आत्मानं तु दौशात्म्यनिवृत्तौ
 प्रमिणोतीत्यदोषः । शरीराभिमतिस्त्वहङ्कारेण कृता बुद्ध्याश्रया ।
 एवमन्येऽपि विपर्यासनिश्चयस्मृतिरूपा बुद्धिदृष्टिरूपत्वाद् बुद्ध्या-
 श्रयाः । मोक्षशास्त्रीयसाधनैः शरीराभिमतिः शिथिलीभवन्ती यदा
 नश्यति तदा तन्मूलास्तेऽपि तथा भवन्ति । व्योतिर्ब्राह्मणे आत्म-
 व्योतिर्द्वयमुपक्रम्य, स समानः सन्निसहङ्कारसादृश्यमुक्त्वा, सधीः
 स्वप्नो भूत्वेयं लोकमतिक्रमतीति श्रुत्याऽहङ्कारसमानत्वेन सन्नियः
 स्वप्नात्मकबुद्धयवभासकतया स्वप्नात्मकत्वादहङ्कारो बुद्ध्या सहितः
 स्वापं पश्यतीति स्वप्नज्ञानमहङ्काराश्रयम् । चित्तं त्वात्मानमेव
 सुषुप्तौ पश्यन्नैक्येन । अन्यदा तु लीनमिति निर्विषयं ज्ञानं चि-
 त्ताश्रयम् । एवं दशाया । तृतीयस्कन्धे, एतल्लीलातिदेशेन तिरू-
 पणं ज्ञानस्य मृष्टिस्थितिप्रलयोपयोगितया भगवत्कृष्णत्वज्ञापना-
 र्थम् । तत्रानुपदोक्तं षड्विधमपि ज्ञानं कार्यरूपमन्तःकरणधर्मः ।
 कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा घृतिरघृतिर्द्विर्धीर्धीरिक्षे-
 तत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः । शाण्डिल्यभाष्ये त्वनुमानं दर्शितम् ।
 सुप्तादयः करणसमवेताः । घ्राणादीन्द्रियाग्राह्यगुणत्वात् । स्पर्श-
 रस्यग्राह्यगुणत्वाद्वा । शब्दवदिति । जल्पज्ञानं च स्थिरं घटादि-
 वन्न तु त्रिषण्णावस्थाय्येवेति नियमः । प्रसन्नचेतसो ह्याद्य बुद्धिः ।

पर्यवतिष्ठते * स्थिरबुद्धिरसंमृढ इत्यादिशास्त्रात् । नच स्थिरत्वे सर्वदैकज्ञानापत्तिरिति शङ्क्यम् । विषयान्तरज्ञानसामग्र्या जातेन ज्ञानान्तरेण तस्य तिरस्कारे संस्काराऽऽख्यमूर्क्ष्मरूपेण तस्यावस्थानोपगमात् । नच योग्यस्य तस्य स्थितावनुव्यवसायापत्तिरिति शङ्क्यम् । गृहादौ व्याप्तस्यापि गन्धस्य घ्राणेन ग्रहण एव स्फुरणवन्मनसा तस्य ग्रहण एव स्फुरणमिति कार्यबलादेव सिद्धेः । नच गन्धस्याऽऽगन्तुकत्वेन कदाचिद् ग्रहणमुचितम् । ज्ञानस्य तु मनोधर्मस्य स्थिरत्वे कथं कदाचिद् ग्रहणमिति शङ्क्यम् । रजसा व्यापारान्तरविशेषेनोपपत्तेः । तमसा तदावरणाच्च तथा । नचैवं स्मृत्यजनकबुद्धेरपि स्थिरत्वापत्तिः । इन्द्रियैर्बुद्धिजननोत्तरं पौनः पुन्याद्यभावेन दाढ्याभावात् । शरीरस्याध्ववलोकशास्त्रादिभिर्ज्ञानस्य पोषे अभ्यासेन च दाढ्ये तस्य स्थिरत्वसिद्धेः । नच स्थापकस्याधारस्य चानिर्वाच्यत्वेन स्थितिरशक्यवचनेति ध्याय्यम् । जीवप्रयत्नेन व्यापारेणान्तःकरणे स्थापितत्वात् । नचैवं सति तन्नाशानुपपत्तिः शङ्क्या । विहितानां देशकालादीनां तत्पोषकत्ववन्निपिद्धानां तेषां नाशकत्वात् तस्यापि सिद्धेः । नचात्र विनिगमकाभावः । मायाया ज्ञानातिरस्करिणीत्वात्तदाश्रयभूतानां कल्मषगणमद्यदैवशाक्तनिपिद्धक्रियाणां तथात्वस्यौचित्यात् । तन्नापि यथायथं द्वाभ्यां द्वाभ्यां स्वरूपतः स्थानतो गुणतश्च नाशः । तत्र स्वरूपतो नाशो पुनरस्मरणम् । स्थानतो नाशो विपर्ययरूपता । गुणतो नाशो ततः सत्फलामाव इति कापि न शङ्कालेशः ॥

अस्य ज्ञानस्य जनितस्य शब्दा विषयाश्चोदीपकाः । अजनितस्य तु जनन एव सामग्रीरूपाः । एतदेव कोशेषु बुद्धिचेतनादिशब्दैरभिधीयते । इदं च सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधम् । तत्र सात्त्विकं ज्ञानं प्रमारूपमेव । सत्त्वगुणहेतुसामग्र्या सत्त्ववृद्धाव-

न्तःकरणेन प्रमितेरेव जननात् । सत्त्वलये तयैव सामग्या भ्रम-
जननात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वस्यैव प्रमाणत्वनिश्चयात्
तज्जन्यमेव ज्ञानं प्रमाणम् । अबाधितज्ञानत्वं, बाधयोग्यव्यतिरि-
क्तत्वं वा तत्त्वक्षणम् । गुणहेतुसामग्री तु, आगमोऽर्थः प्रजा देशः
कालः कर्म च जन्म च * ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते गुण-
हेतवः ॥ तत्तत् सात्त्विकमेवैषां यद्यद् वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति
तामसं तत्तद्वाजमं तदुपेक्षितमित्येकादशस्कन्धे उक्ताः । तच्चैकवि-
धमेव । अव्ययैकभावावगाहित्वात् । तदुक्तं गीतायामेकादशस्कन्धे
च— सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते * अविभक्तं विभक्तेषु
तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतमिति । कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति भगव-
द्वाक्येषु । गीतावाक्ये ज्ञानमिति करणे स्पृष्टम् । तेनाऽत्र मनःपरि-
णामविशेषः सात्त्विको ज्ञानपदेनाख्यते । तत्तत्तज्जन्यज्ञानमापि तथे-
ति सिद्धयति । इदञ्चानुमितेशाब्दादिरूपं विकल्पान्यवकृत्यैतादृ-
गेव भवति । एकादशस्कन्धे, आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं
यदन्विमात् * पुनश्च मतिसंक्रमे यच्छिष्येत तदेव सदिति तद्वि-
षयाकारानुमानप्रकारयोरुक्तत्वात् । प्रयोगस्तु— विमतां भावाः
सदभिन्नाः, आद्यन्तमध्येषु सद्नुगतत्वात् । यदेवं यदनुगतं तत्त-
दभिन्नम् । सौवर्णकुण्डलकटकदिवत् । सदवशेषत्वाच्च तथेति
द्विधा सिद्धयति । इदमेव च भावाद्वैतम् । कार्यकारणवस्त्वैवयम-
र्शनं पटतन्नुवत् * अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते इति
सप्तमस्कन्धात् । तत्त्वमसीत्यादौ, सदेव सौम्येत्युपक्रमेण ऐतदा-
त्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्त्वं, स आत्मेत्युपसंहारेण च सदात्मकस्य श्रा-
वणाच्च । राजमं तु पूर्वोक्तया राजमसामग्या नानाकारं भव-
ति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् * वेत्ति
सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजममिति, रजो वैकल्पिकं स्मृतमिति

च भगवद्वाक्यात् । इदं च व्यवहारोपयोगि । व्यवहारस्तु— अ-
हम्माभिमानात्मकमानससन्निपातजन्यो देहेन्द्रियादिस्वाभाविक-
व्यापारात्मकः सन्निपातः । शमो दमस्तिक्षेप्तेसादिभिः सत्त्वा-
दिगुणत्रयवृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः*
व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिरिति भगवद्वाक्यात् ।
मोक्षशास्त्रीयस्तु न तथा । शास्त्रात् पुरुषस्याऽहम्मेतिबुद्धिनिवृत्तौ
रजस्तमसोः क्षीयमाणतया अभावल्येन मिश्रणाभावे केवलसात्त्विक-
त्वात् । औपधाज्जायमानस्य भावस्य सन्निपातनिवर्तकत्वात् ।
तत्र पृथग्बुद्धेर्विद्यमानत्वेऽपि प्रबलेन सत्त्वेन तस्याग्रस्यमानतया
अकिञ्चित्करत्वात् । अतो लौकिक एव तथा । अत एव राज-
स्याः प्रमाया अपि परमार्थतो न प्रामाण्यम् । तामसं त्वममाण-
मेव । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् * अतएवार्थव-
दल्पं च तत्तामसमुदाहृतमिति । माकृतं तामसं ज्ञानमिति च भग-
वद्वाक्यात् । तच्च यामराणां बाह्यानां च तामससामग्र्या भवति ।
शिष्टनिन्दितत्वाच्च तद्धेतुम् । लोकव्यवहारेऽपि भ्रमबहुलं राज-
सभेदज्ञानेनैव गतार्थं च । अतो व्यवहारोपयोगाय साम्प्रतम् ।
राजमभेदानेव प्रदर्शयामः । तत्र राजसं ज्ञानं सविकल्पकमेव ।
ततः पूर्वं चेन्द्रियेषु सात्त्विकमुत्पद्यते निर्विकल्पकम् । तच्च
सन्मात्रावगाहकविधमेव । जाग्रदवृत्तेः सात्त्विकत्वेन प्रथमत एव
सत्त्वानुग्रहे इन्द्रियैः प्रथमं तस्यैरोत्पादनात् । नच सविकल्पक-
स्यापीन्द्रियजन्यत्वात् कथमेकैवेत्युच्यते इति शङ्क्यम् । तस्य
तथात्वेऽप्यन्तःकरणाश्रितत्वात् । कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ कामा-
दीना विशेषवृत्तीनामुल्लेखेन तथा निश्चयात् । शाण्डिल्यभाष्यो-
क्तानुमानाभ्यां सिद्धे करणमभेदतत्वे सविकल्पकव्यतिरिक्तस्य
इन्द्रियसमवेतत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । तस्य सन्मात्रावगाहि-

त्वं च वस्तुमात्रविषयकत्वात् । विकल्पन्यक्कारे सत्त्वेव वस्तुत्वपर्य-
वसानात् । अत एव च सात्त्विकत्वम् । यद्यपि सत्त्वात् संजायते
ज्ञानमिति वाक्याद्धेतुविचारेण ज्ञानमात्रस्य सात्त्विकत्वमायाति,
तथापि विभाजकवाक्येषु विषयविचारेण त्रैविध्यकथनादत्र वि-
षयविचारेणैव तथात्वं ज्ञातव्यम् । तत्सत्त्वे चेन्द्रियमेव प्रमाणम् ।
रजोऽननुवेधे अस्तीत्युपलम्भस्य सर्वजनीनत्वात् । तदनुवेधे तु
बुद्ध्यनुग्रहाद्विकल्पस्फूर्तिशैल्यात्तदनुपलम्भ इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । एतस्य सविकल्पकात् पूर्वभावेऽपि न तत्कारणत्वं,
प्रमाणाभावादिति ॥

भट्टास्तु— अक्षिसन्निपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषभागं
संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानं तत् । तदभावे विकल्पसंमोह
एव न जायेत । विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञावि-
शेषं वाऽनुस्मृत्य तेन तेन पुरः स्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । न
चार्थमदृष्टवत्तत्स्मरणमुपपद्यते । तस्मादास्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञान-
मित्याहुः ॥ सिद्धान्ते त्विदं मानसं सामान्यसंशयात्मकं वस्तुमात्र-
विषयकज्ञानानन्तरभावित्वेन पर्यवस्यति ॥

षाड्वास्तु— स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति ।
तन्मीमांसका न क्षमन्ते । तथाहि । प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु
सहसैव, यत् पश्चाच्च जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा विकल्पेन
विकल्प्यते । गौरप, दण्ड्यपं, शुक्रोऽयं, गच्छत्ययं, दित्योऽयमिति ।
तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति । सविकल्पकं त्वे-
कैकाकारं जासादिकं त्रिविच्यविषयीकरोति । स्वलक्षणमात्रविषयत्वे
तु विवेकस्यानन्तर्यं न स्यात् । त्वन्मते जातिद्रव्यादेरभावादिति ॥

वेदान्तपरिभाषाकारस्तु— संसर्गानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्प-
कम् । तच्च सोऽयं देवदत्त इति वाग्यादापि भवति । नच वाक्य-

जन्यज्ञानस्य कथं निर्विकल्पकत्वमिति शङ्काम् । वाक्यजन्य-
ज्ञानविषयत्वे पदार्थसंसर्गस्यातन्त्रत्वात् । तन्त्रत्वे अनभिमतस्यापि
संसर्गस्य विषयत्वापत्तेः । किन्तु तात्पर्यविषयत्वमेव तथा । तथाच
तत्र संसर्गत्वेन संसर्गानवगाहाच्च तस्य तथात्वं दुर्घटमित्याह । तन्न
रोचते । अनेकार्थशब्दके, मुरभि मांसं भुङ्क्त इत्यादिवाक्ये तात्प-
र्याऽविषयस्यापि गोसंसर्गस्य संसर्गत्वेनैव शब्दाज्ज्ञानदर्शनेन
तस्य विषयताया दुर्वारत्वात् । तच्चमसीत्यादिवाक्यजन्यस्य स-
म्भाविषयकत्वेन निर्विकल्पकत्वमिति सिद्धेऽप्येव ॥

नैयमायिकास्तु— वैशिष्ट्यानवगाहि निष्प्रकारकं वा ज्ञानं
निर्विकल्पकम् । यद्यपि तत्सत्त्वे नेन्द्रियं प्रमाणं, तथाप्ययं घट इति
विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम् । तथाहि । अयं घट इति ज्ञानं विशेष-
णज्ञानपूर्वकं, विशिष्टज्ञानत्वात् । यद्यद्विशिष्टज्ञानं तद्विशेषणज्ञान-
पूर्वकम् । यथा दण्डी पुरुष इति ज्ञानमिति । तच्चात्र जन्मान्तरीय-
भगवदीयविशिष्टज्ञानयोर्व्यवहितत्ववैयधिकरण्याभ्यां विशेषणज्ञान-
त्वासम्भवात् । घट इति ज्ञानात् पूर्वं वैशिष्ट्यानवगाहि जायत इति
मन्तव्यम् । तदेव निर्विकल्पकमिति दिगित्याहुः ॥

प्राभाकरास्तु— निर्विकल्पकं ज्ञानमेव न । विशेषणविशे-
षयोः समानसंवित्संवेद्यत्वादित्याहुः ॥

वर्यं तु— विशिष्टज्ञानं मतिरिति यद्विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं
नियतं तदिन्द्रियेण गृह्यमाणस्यैव तस्य । अन्यथा दण्डनिर्विकल्प-
कानन्तरं दण्डीति बुद्धिः स्यात् । नच विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिं मतिं
गृह्यमाणविशेषणज्ञानत्वेन कारणता, केवलविशिष्टबुद्धिं मतिं त्व-
ऽगृह्यमाणेनापि तेन सेति वाच्यम् । दृष्टान्ताभावेन तादृङ्नियमे
प्रामाण्याभावात् । तर्हि प्राथमिकं घट इति ज्ञानं कथमिति चेद्,
इन्द्रियार्थसन्निकर्षे द्रागेव रजोऽनुबोधेन तद्वाचकशब्दस्फुरणादिति

बुद्धयस्व । नचैवं विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन कारण-
 त्वनियमव्याहतिः । विशिष्टबुद्धिपदेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरानव्य-
 त्वात् । नच रजतमदृष्टवतः शुक्तिदर्शनेऽपीदं रजतमिति रजतत्व-
 प्रकारकभ्रमो नोत्पद्यत इति विशिष्टबुद्धावपि विशेषणज्ञानस्य हे-
 तुता मन्तव्येवेति वाच्यम् । वाचकशब्दाऽस्फूर्तिस्फूर्तिभ्यामेवोपपत्ते-
 स्तस्या अनावश्यकत्वात् । घटो द्रव्यमिति वदितं रजतमित्यस्यापि
 एकविशिष्टे परवैशिष्ट्यमिति विषयताकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात् ।
 तत्र विशेषणज्ञानस्य गृह्यमाणस्यैव हेतुत्वेन भ्रमोपपत्तेः सुवच-
 त्वाच्च । ततोऽनुमानस्यार्थान्तरपर्यवसन्नत्वाच्चैयायिकोक्तरीत्या
 न तादृशनिर्विकल्पकसिद्धिरिति दिक् ॥

नास्तिकास्तु— वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं साक्षात्कार इति
 स्वीकृत्य तदेव परमार्थसत् । सविकल्पकं त्वलीकघटत्वादिसामान्य-
 विषयकत्वाद् भ्रान्तमित्याहुः ॥ ते तु घटत्वादिसामान्यसत्त्वस्याग्रे
 वक्ष्यमाणत्वात् प्रक्रियाजन्यज्ञानस्य तामसत्वाच्च निरसनीयाः ॥

तस्मादुभयविधमपि ज्ञानं निर्वाधम् । तत्रेन्द्रियाश्रितं निर्वि-
 कल्पकं सात्त्विकमपि द्रोगेव रजसा अस्यत इति राजसकोटौ
 निवेश्यते । तस्मात् सविकल्पकमेव राजसं ज्ञानम् । तच्च पृथक्त्वेने-
 त्यादिभगवद्वाक्यात् सद्विकल्पावगाहि । विकल्पाः सतोऽवान्तर-
 विशेषास्तद्विषयमित्यर्थः ।

नैऋत्यायिकास्तु— वैशिष्ट्यावगाहि समकारकं सविशेष्यकं
 वा ज्ञानं सविकल्पकमित्याहुः । तदप्युक्तान्नातिरिच्यते । प्रकार-
 ताविशेष्यते चायं घट इत्यादिज्ञाने विशेषणविशेष्ययोर्घटस्य घटयो-
 र्विशेषणत्वात्प्राप्त्वापरनामानौ विषयताविशेषौ । विषयता च ज्ञाना-
 र्थयोः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च स्वरूपसम्बन्धो ज्ञाने विषयिता-
 पदवाच्यः, अर्थे विषयतापदवाच्यः । एनं प्रकारतायापि बोध्यम् ॥

अपरे तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वमिति लक्ष-
यित्वा भासमानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् । यथाऽयं
घट इति ज्ञाने घटत्वस्य वैशिष्ट्यं समवायो भासते । तत्प्रतियोगि-
च घटत्वमित्याहुः । तन्न । दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बने,
दण्डी पुरुष इतिवदण्डस्य प्रकारतापत्तेः । संयोगो हि दण्डस्य
वैशिष्ट्यं भासते । तत्प्रतियोगी च दण्ड इति मञ्जरीकारः ॥

अन्ये तु— भासमानं यद्वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं तत्प्रकारत्व-
मित्येवं समासोऽत्र विवक्षितः । एवञ्चोक्तसमूहालम्बने प्रतियोगि-
त्वस्याभानान्न तत्साधारण्यम् । नन्वेवमपि दण्डपुरुषसंयोगतत्प्र-
तियोगित्वानुयोगित्वानीति समूहालम्बनसाधारण्याभेदं संगच्छत
इति चेन्न । स्वरूपतो भासमानस्य वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वस्य वाच्यत्वात् । समूहालम्बने हि
तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वमतिरिक्तं भासते, न स्वरूपतः । विशि-
ष्टबुद्धौ तु तथेति न दोष इत्याहुः । तदपि न । प्रतियोगित्वादेः
स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनातिरिक्तत्वे मानाभावात् । तथात्वे विशिष्ट-
बुद्धावपि स्वरूपतो भानासम्भवादिति प्रकारत्वविशेष्यत्वे विषय-
ताविशेषावेवेत्येव युक्तम् । तत्र विशेषणत्वोपलक्षणत्वभेदात्
प्रकारता द्विधा । तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकत्वं
विशेषणत्वम् । यथा, दण्डी पुरुष इत्यत्र दण्डित्वम् । तदनवच्छेदकत्वे
सति व्यावर्तकत्वमुपलक्षणत्वम् । यथा जटाभिस्तापसः, काकव-
द्देवदत्तस्य गृहमित्यत्र जटाकाकौ । प्रत्याय्य व्यावृत्त्यधिकरणत्वं
च विशेष्यत्वमिति नैयायिकाः । कार्यान्वयित्वं विशेषणत्वं,
तदनन्वयित्वमुपाधित्वमातदेव चोपलक्षणत्वमिति मायावादिनः ॥

भटास्तु— ज्ञातो घट इति प्रतीतिर्ज्ञानजन्यो विषयानिष्ठः प्राक-
र्यापरनामा पदार्थो ज्ञातता । सैव च विषयता विषयविषयिणोः

सम्बन्धस्वरूपा । अवश्यमन्तव्या चेयम् । कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं,
घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ॥

अत्र केचित्— नैतद् युक्तम् । विनष्टे घटे ज्ञात इति प्रती-
तेः । न हि तत्र ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति । तस्यैवासत्त्वादा-
न च समवायिकारणं विना भावकार्योत्पत्तिः सम्भवति । तत्र
स्वरूपसम्बन्धविशेष एव प्रतीतोर्विषय इति चेत् । अन्यत्राऽपि
स एवास्तु, कृतमधिकेन । कर्मत्वस्यापि तद्वेदोपपत्तेरित्याहुः ॥

तत्तुच्छम् । विषयविषयिणां विषयविषयिभावात्मकः स्वरूपमेव
सम्बन्ध इति वादिमतेऽपि विनष्टघटस्यासत्त्वात् स्वरूपसम्बन्ध-
स्याभावेन ज्ञानविषयत्वाभावापत्तेः । नच शशशृङ्गमिति वदसन्नापि
भवति ज्ञानविषय इति वाच्यम् । शशशृङ्गमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वा-
दस्यापि तुर्यविषयतया भ्रमत्वापत्तेः । किञ्च, भ्रमे हि यावन्तः
पदार्था भासन्ते ते अन्यत्र प्रसिद्धा एव । अन्यथाऽप्रसिद्धस्यापि
भ्रमः स्यात् । तथाच न भ्रमोऽप्यसद्विषयक इति फलति । तथा
सति कुतस्तरां प्रमायां तथात्वम् । ननु तथापि भ्रमप्रमावैलक्ष-
ण्यायाऽसदेव वैशिष्ट्यं भ्रमे सदुपरागेण भासत इति मन्तव्यमेवे-
ति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि कपालोपरागेणासन्नेव घटो भासत इति
भ्रमत्वमेव मन्तव्यम् । ननु सदुपरागेण भानं भ्रमप्रयोजकं न
भवति । अभावप्रतीतिमात्राधापत्तेः । प्रतियोगिसत्तापेरादाय तत्र
सत्ताङ्गीकारात् । अतो दोषवाधावेव प्रयोजकाधिति तदभावाज्ञा-
स्य भ्रमत्वमिति चेन्न । एतस्य प्रतिवाचनादरणीयत्वात् । मतान्तरे
सत्ताया धर्मान्तरत्वेनाभावेऽपि तत्सत्त्वे वाधकाभावात् । अतः
सत्तयैवाभावप्रतीत्युपपत्तेः सदुपरागस्यापि भ्रमप्रयोजकत्वं वाच्य-
मेवेति पूर्वोक्तज्ञाने भ्रमत्वापत्तिर्दुर्वारैव । किञ्च, सदुपरागेण भानं
पदता असत एव भानमङ्गीकृतम् । तच्च भ्रमेऽप्यनुपपन्नमेव ।

ज्ञानप्रयोजकमन्निकर्षव्याप्तिरस्यादेरसत्यभावात् । प्रयोजकमन्तरेण
ज्ञानाङ्गीकारे सर्वदा भ्रमः स्यात् । अतो भ्रमोऽपि सद्विषयक
एव । नच प्रमावैलक्षण्यानुपपत्तिः । अन्यख्यातिवादेन दोषवा-
धाभ्यामेवोपपत्तेः । एवं सति प्रमार्था सुतरां सत्तापेक्षेति विन-
ष्टघटस्थलेऽपि सूक्ष्मरूपेण घटसत्त्वमङ्गीकार्यमेवेति ज्ञाततोत्पत्तौ
बाधकाभावाद् गौरवमात्रमेव ज्ञाततापक्षे दूषणम् । अर्थप्रकाशा-
ऽतिरिक्तप्राकट्यस्यात्र वक्तुमशक्यत्वाच्च । ज्ञाततास्वरूपस्या-
प्यसिद्धिरिति च । तेन न्यायमतमेवात्र सम्यगिति । वस्तुतस्तु
सत्कार्यवादस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । सदप्याविर्भावापरपर्यायतया-
ऽङ्गीक्रियत इति भावमतं प्रामाणिकत्वाच्च दोषावहमिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ उक्तरूप सन्निकल्पकं द्विधा— विशिष्ट-
बुद्धिसमूहालम्बनभेदात् । तत्रायं तत्प्रकारकबुद्धित्वम् । यथा
घट इति । दण्डी पुरुष इत्यादिरूपा विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिस्तु तस्या
भेदः । द्वितीयं तु ताद्विशेष्यकबुद्धित्वम् । यथा दण्डपुरुषसंयोगा
इति । घटपदस्तम्भा इति विशिष्टसमूहालम्बनमपि तस्यैव भेदः ॥

साम्प्रदायिकनैयायिकास्तु— तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
विषयता चतुर्विधा— एकत्र द्वयमित्येका । एकविशिष्टे परवैशि-
ष्ट्यमितीतरा । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिसन्या । विशेष्ये विशेषणं,
तत्रापि विशेषणान्तरमिति चतुर्थी । तत्र यत्रैकस्मिन् विशेष्ये
युगपदेव विशेषणद्वयं भासते सैकत्र द्वयमिति नाम्नी । उदाहर-
ण— कृष्णो दण्डकुण्डलवानिति, घटवद्रूपत्ववदिति च ।
यत्र पुनरेकविशिष्टे वैशिष्ट्यं भासते सा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति ।
यथा कृष्णः श्यामः कुण्डली भूतले घट इत्यादि । एतयोर्विशे-
ष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणज्ञानस्य हेतुता । यत्र
चैकविशेषणविशिष्टस्यान्यत्र वैशिष्ट्यं भासते सा विशिष्टस्यवैशि-

प्राप्तमिति । उदाहरणं— वेणुमान् कृष्णः, घटवद् भूतलं, रक्तदण्ड-
वान् देवदत्त इति । अत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन
हेतुता । यत्र तु पूर्वं मुख्यं विशेष्ये विशेषणं भासते ततस्तत्र
विशेषणान्तरं सविशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरमिति । यथा
भूतलं घटवदिति रक्तदण्डवान् वेति च । अत्र विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुनेत्याहुः ॥

रामनाथस्तु— विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यनो विषयवैलक्षण्या-
ऽभावात् प्रयोजनाभावाच्च तुरीया न प्रामाणिकीत्यवदत् ।

तत्तुच्छम् । रक्तदण्डवान् वा, भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यमिति विषयताकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्त्वाभावापत्तेः ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति
विषयतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि विषयस्तुल्यस्तथाप्यनु-
भवभेदाद्भेदः । अन्यथा घटवद्भूतलं भूतले घट इत्यनयोरपि वि-
षयभेदाभावाद्विशिष्टवैशिष्ट्यमपि न सिद्धयेत् । अत एवानुभवासि-
द्धौ ह्ययं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विषयताविशेष इति दीधितकृतो-
क्तम् । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् ॥

प्रकृतमधुनाऽनुसरायः ॥ पूर्वोक्तं सविकल्पकं तु पञ्चविधम् ।
संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिस्वाप्नभेदात् । ते च तृतीयस्कन्धे
ब्रह्मिष्ठाः । संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च * स्वाप
इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिनः पृथगिति । यद्यपीदं बुद्धिलक्षणं,
तेन बुद्धिश्चिररूपा एते भवन्ति, न तु ज्ञानभेदास्तथापि, बुद्धिर्वि-
ज्ञानरूपिणीति बुद्धेः स्वरूपलक्षणाद् विशिष्टज्ञानसमानाकारा
बुद्धिरिति तेनैव विशिष्टज्ञानभेदा अपि सिद्ध्यन्तीत्यदोषः ॥

अपेक्षां लक्षणान्युच्यन्ते ॥ धर्मित्वेन विवक्षितस्येतरभेदज्ञा-
पत्तो धर्मो हि लक्षणमिति बोधसौकर्यार्थं तस्यावश्यकत्वात् तत्र

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाकोट्यवगाहि ज्ञानं संशयः । समूहा-
लम्बनेऽतिव्याप्तिवारणायैकस्मिन् धर्मिणीति । इमे चूनाः पनसा
वा, एतौ नरौ स्थाणू वेसादौ तु धर्मितावच्छेदकैक्यमादाय धर्मि-
ण एकत्वमित्यदोषः । इदं रजतमित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चय-
ज्ञानवारणाय विरुद्धेति ।

इदन्तारजतत्वयोरविरोधादभ्रमेऽस्ति विरोध इति चेन्न । तत्र मायि-
कस्यैवेदमंशस्य भानेन पारमार्थिकस्याप्रमेयत्वात् । अन्यथा ज्ञान-
स्य साक्षात्पक्षे । विशेषास्फूर्तिहेतुक विरुद्धनानाकोट्यवगाहिज्ञानं
वा, न त्वेकधर्मिकभावाभावकोटिज्ञानतत् । तत्तदभावसमूहालम्बने-
ऽतिव्याप्तेः । नाऽपि विरोधमसर्गकं ज्ञानमिति । स्थाणुत्वपुरुष-
त्वयोः ससर्गत्वेन विरोधस्याभावात् । धर्मिणि तूभयोः प्रकारतया
धर्मिणा सह विरोधस्यैवाभावात् । संशये प्रकारतया भानेऽपि
दोषविशेषघटितसामान्या यत्कोट्या विरोधविशिष्टतया भान त-
त्रापि विरोधस्य पूर्वं तद्विशेषणनयैव प्रमिततया तदापि तथैव भान-
निश्चयेन ससर्गतया भानस्याऽशक्यवन्नचनत्वात् । नचात्र समष्ट्यप्र-
तीतेर्जायमानत्वात् तदुपपादनाय विरोधस्य ससर्गत्वं कल्प्यत इति
वाच्यम् । कोट्योः पर्यायेण प्रतीक्षा तस्या एव भावात् । तस्मात्
पूर्वोक्तमेव लक्षणम् । स च द्विविधः । सम उत्कटकोटिकश्च ।
तत्र संस्कारतेजसोर्विरुद्धयोः संस्कारयोस्तेजसोः शब्दयोर्वा तुल्य-
प्रकाशकृत्वे विशेषास्फूर्ती समः । यथा, इदं रजतं न वा, स्थाणुर्न
वा, वसनमुज्ज्वलं न वा, परमाणुरूपं भूर्निखाऽनिसा वेसादि ।
अयमपि शुद्धसङ्कीर्णभेदाद् द्विविधः । तत्र शुद्ध उक्तः । स्थाणुरा-
पुरुषो वेति तु सङ्कीर्णः । भावान्तरधर्मेण साङ्कीर्यात् । पुनराप
द्विविधः । साधारणधर्मदर्शनजन्मा त्रिप्रतिपत्तिजन्मा च । तत्राद्यः
सङ्कीर्णात्मा । द्वितीयस्तु, परमाणुरूपं भूर्निखा अनिसा वेति । पुरा-

णादावनित्यत्वस्य न्यायदर्शनादौ परमाणूनां नित्यत्वस्य चोक्तेः ॥

केचित्तु सकलनिश्चितनित्यानित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन तादृश-
शब्दत्वादिविशिष्टशब्दज्ञानेन चासाधारणधर्मदर्शनजन्मानं तृतीय-
मप्याहुः । तन्न रोचते । असाधारणधर्मदर्शनस्य संशयोत्पादक-
त्वे मानाभावात् । गन्धवती भूमिस्याऽनित्या वा । वर्णात्मा शब्दो
नित्योऽनित्यो वेत्यादिस्तु विप्रतिपत्तिजनित एव । पृथिवीशब्दयो-
रनित्यतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सकलानित्यव्यावृत्तत्वाभावनिश्रयात् ।
गन्धवत्त्वशब्दत्वादिहेतुकानुमानेन परमाणुवर्णयोरनित्यतायाः श-
क्यसाधनत्वादिति । प्रत्यक्षसंशये धर्मेन्द्रियसन्निकर्षणैव निर्वाहाद्-
मिज्ञानस्य कारणत्वं भीमांसका नेच्छन्ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्ध-
त्वान्नैयायिकास्त्विच्छन्ति । सामग्रीसंस्कारयोरन्यतरस्य प्राबल्ये
तेजआदिभिः सहकारिभिस्तदनुगुणधर्मप्रकाशने अल्पविशेषस्फूर्तौ
उत्कटकोटिको भवति । भूयोविशेषस्फूर्त्यभावेन द्वितीयलक्षणेऽपि
नाव्याप्तिदोषः । सम्भावनाप्युत्कटकोटिकसंशयविशेष एव । अत
एव सम्भावितं सर्वमेवाप्रमाणमिति तृतीयस्कन्धे व्युत्पादितम् ।
तर्कोऽपि तथा । सम्भावनान्तर्गतत्वात् । स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिस्तर्क इति
तत्त्वलक्षणात् । अनिष्टप्रसन्नरूपत्वेऽपि तदनपायात्, प्रयोगे सं-
भावनार्थकलिङ्घ्यदितवाक्यप्रयोगाच्च । व्याप्तिमूलभूतस्य फलं
निश्चयो, न तु स्वयं निश्चयरूप इति न काप्यनुपपत्तिः । नच तत्र
कोट्यन्तरास्फुरणात् सम्भावनायाः कथं संशयाऽन्तःपातित्वमिति
वाच्यम् । न्यग्भूतस्फूर्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । अन्यथा, अयं प्रायः
पुरुष इत्यादौ प्रायस्त्वास्फुरणापत्तेरिति दिक् ॥

विपर्यासस्तु— सम्प्रयुक्तभिन्नार्थमात्रमतिपादकं वाह्यं ज्ञान-
म् । मात्रपदं संशयवारणाय । वाह्यमिति स्मृतिस्वापयोर्वारणाय ।
अयं च विषयदोषात् कारणदोषाच्च भवति । यथेदं रजतमिति,

शङ्खः पीत इति, घटो भ्रमतीति बहवः । यस्तुतस्यावर्ण्यपक्त्वाल्ला-
घवाच्च करणदोषादेवेति निश्चयः । केचन, शङ्खः पीत इत्यादौ
गृह्यमाणारोपमाहुः । तदपि त्रिक्षणिकज्ञानवादिमते न सङ्गच्छते ।
परेण गृह्यमाणस्यारोपेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । स्वयं तत्र गृह्यमाणत्वे
आरोपस्यैव बाधात् । स्वयमन्यत्र गृह्यमाणस्य त्वारोपदशार्था ग्रह-
णस्य नाशेन गृह्यमाणत्वस्याशङ्क्यवचनत्वाच्च । अतो जपारुण-
स्फटिकमुखमतिविम्बादिकमेव तत्रोदाहरणीयमिति दिक् ॥

अत्र बहवः रूपातिवादाः ॥ तत्पूर्वोत्पन्नस्यानुभवस्य संस्का-
रात्मना स्थितस्योद्बोधकैः प्राचल्ये मायिकार्थाकारवती बुद्धिद्व-
त्तिर्मायया बहिः क्षिप्यते । तदा सा पुरोवर्तिनं सर्वतोऽक्षतो वा-
ऽऽवृत्त्य बहिरवभासत इति मायिकस्यान्यस्यैव रूपाणादन्यरूपाति-
रित्यत्र व्यवहियते ॥

नेयायिकास्तु— चाकचक्याद्युद्बुद्धसंस्कारसहकृतेन दोषोप-
हितेन्द्रियेण सम्प्रयुक्ता शक्तिरेव रजतात्मना गृह्यते इति सम्प्रयु-
क्तस्यान्यथाभानादन्यथाख्यातिरेवेयमित्याहुः ॥

भाटास्तु— कर्तृगतैर्दोषैः प्रमुष्टतच्चाका स्मृतिरेवात्रेयऽख्या-
तिवादमाहुः ॥

प्राभाकरास्तु— प्रमुषिते स्मरणाभिमाने अगृहीतासंसर्गकं
ज्ञानद्वयमत्रेवेवमख्यातिवादमाहुः ॥

मायावादिनस्तु— तत्र अविद्ययाऽनिर्वचनीयं रजतमुत्पद्यत
इत्यनिर्वचनीयख्यातिमाहुः ॥

वीद्धास्तु— असदेव रजतं रूपायत इत्यसत्ख्यातिमाहुः ॥

विज्ञानवादिनस्तु— क्षणिकविज्ञानरूप आत्मेव बहिः रूपा-
यत इत्यात्मख्यातिमाहुः ॥

सारख्यास्तु— सदसती ख्यायेते इति सदसत्ख्यातिमाहुः ॥

तेषां दूषणं ख्यातिवादे प्रपञ्चितमिति नेह विस्तरः ॥

ख्यात्यन्तरे संसर्गोऽसन्नेव भासते । असदख्यातौ तु संसर्गि-
णोऽप्यसन्त इति पार्थसारथिमिश्राः ॥

निश्चयो यथार्थानुभवः । अयमेव प्रमेति व्यवह्रियते । याथा-
र्थं चार्थानतिवर्तित्वम् । सम्प्रयुक्तार्थं देशादिपूर्वकं विषयीकृत-
जायमानत्वमिति यावत् । तेन संशयविपर्यासस्वापानां निरासः ।
संशयेऽपि कोट्यन्तरेऽर्थातिक्रमात् । विपर्यासे स्वापे चार्थाभावेनै-
वातिक्रमात् । नच रजनरङ्गयोरिमे रङ्गरजते इति विपरीतभ्रमे
सम्प्रयुक्तार्थातिक्रमाभावादतिव्याप्तिः । देशातिक्रमेण सम्प्रयुक्ता-
र्थातिक्रमस्य तत्रापि सत्त्वात् । एवमेव भ्रमान्तरेऽप्युन्नेयम् । नचे-
न्द्रियमंसृष्टेऽपि बहौ तदनुमिते सम्प्रयुक्तार्थातिक्रमेण जायमान-
तया तत्राव्याप्तिः शङ्क्या । तत्रापि धूमादिरूपाव्यभिचरितसम्ब-
न्धिद्वारार्थसंमर्गस्य सत्त्वात् । नचातीतानागतहेतुस्थले यानुमिति-
स्तत्राव्याप्तिरिति शङ्क्यम् । अतीते हेतौ पुरुषेणादृष्टेऽनुमितेरेवा-
नुदयात् । यत्र पुनर्धूमः पूर्वं दृष्टस्ततो नष्टस्तदनन्तरं च बह्व्यनुमि-
त्ता तत्रापि धूमध्वंसाधिकरणस्वादृशने तस्या अनुदयात् का-
ऽव्याप्तिः । बह्व्यर्थिमदृष्टिस्तु सम्भावनयैव । दानसम्भावनयार्थिप्र-
वृत्तिवत् । सम्भायना च व्याप्तिस्मरणात् । भूतलादिरूपधूमाधि-
करणमात्रदर्शने तु बह्विसाक्षात्कारो वा, सम्भवना वा, विलक्षणो-
च्छ्रनभस्मादिना साऽनुमितिर्न तु धूमध्वंसेन । तस्याधिकरणव्यङ्ग्य-
त्वेन तदधिकरणस्य च धूमाययरूपत्वेन योग्यानां तेषां धूमान-
तिरिक्तत्वात् । तत एवानुमितिजननात् । अथ दरदग्धेन्धनादिरेव
धूमाधिकरणत्वेन विरक्षितस्तर्वावश्यकत्वाल्लाघवाद् दृष्टानुरोधि-
त्वाच्च तन्नानुमितिर्न तु धूमध्वंसेन । तस्य चास्त्येवार्थे सम्बन्धि-
त्वमतो नाव्याप्यरकाशः । एवमेवानागतस्थलेऽपि प्रागभावव्य-

ञ्जकस्वानुमापकत्वमिति तत्रापि तथा । धूलीपटले धूमभ्रमेण
याऽनुमितिः सा त्वलक्ष्येति न तत्राव्याप्तिर्दोषाय । कदाचिद्रहि-
व्याप्तिस्तु काकतालीयत्वान्न तस्याः प्रमात्वनिर्वाहायालमिति दिक् ॥

उपमितिस्तु— सादृश्यादिसहकृतेन्द्रियार्थसंसर्गजन्यैव । शा-
ब्दमपि शब्दस्य नित्यमर्थसम्बद्धत्वात् तेन चक्षुरादिवत् पदार्थोप-
स्थितेः शब्दार्थजन्यमेवेति न क्वाप्यव्याप्तिरिति सुष्ठु ॥

केचित्तु— तद्वति तदवगाहित्वं याथार्थ्यम् । तच्च तद्वद्विशेष्य-
कत्वे सति तत्प्रकारकत्वम् । नचैवं वह्निगुञ्जापुञ्जयोरिमौ गुञ्जा-
पुञ्जवद्वा इति विपरीतभ्रमे बह्वंशे वह्निस्त्वद्विशेष्यकत्वस्य
गुञ्जांशे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य च सत्त्वात् तत्रापि प्रमात्वापत्तिः
शङ्का । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालिख्यस्य वि-
वक्षितत्वात् । एवं युक्तावपि कालिकादिसम्बन्धेन रजतत्ववच्चस्य
सत्त्वाद्व्रजनभ्रमे रजतं संयोगसम्बन्धेन रजतत्ववदिति सम्बन्धभ्रमे
चातिव्याप्तिवारणायोभयत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीय-
म् । तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिख्यत्वमेव तदर्थः फलतीति ॥

तन्न । संशयस्यापि यथार्थत्वापत्तेः । नच तदंशे सोऽपि य-
थार्थ एवेति वाच्यम् । तथा सत्यवशिष्टांशे भ्रमत्वमेव तस्येति सं-
शयोच्छेदापत्तेः । नच भ्रमममासाधारणज्ञानस्य संशयत्वान्नोच्छेद-
इति वाच्यम् । ज्ञानस्य गुणत्वान्निरंशत्वेनैकस्योभयात्मकताया
वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव शास्त्रावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे,
मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्यापि नानया दिशा प्रमात्वम् ।
किन्त्वैकदेशविकृतन्यायेनेति बोध्यम् । अन्यथा पुरोवर्तित्वममूहा-
लम्बनाद्यंशे भ्रममात्रस्य तद्वति तदवगाहित्वेनांशतः प्रामाण्यस-
त्त्वात् केवलभ्रम उदाहर्तुमशक्य एव स्यात् । नाऽपि तद्वति तन्मा-

अप्रकारावगाहित्वं, तद्वति तत्प्रकारकानिश्चयत्वं वा तत् । निर्विकल्पकेऽव्याप्तेः । तस्य धर्मस्वरूपमात्रावगाहित्वेन तद्वत्ताद्यनवगाहित्वात् । अवगाहे निर्विकल्पताहानिप्रसङ्गात् । नच तस्य न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् । अयथार्थत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । तज्जन्यसविकल्पकस्यापि तथात्वापत्तेः । तस्मादुक्तमेव लक्षणमिति निश्चेयम् । नचैवं स्मृतेरयथार्थत्वापत्तिः । परम्परया तस्या अप्यर्थमनातिक्रम्यैव जायमानत्वात् । नच तथा सति तस्याः प्रमाणत्वापत्तिः । अर्द्धाङ्गीभावात् । ज्ञानस्यार्थप्रकाशरूपत्वेनाऽर्थस्य तदर्द्धाङ्गत्वात् । अतोऽन्तरविद्यमानानामप्यनुभूतसमानां मायया अन्तरूपस्थापने तस्यास्तत्सहकृतत्वात् । यथा शिरोऽतिरिक्तसर्वावयवसम्पूर्णः क्रियां कुर्वन्नपि देहः शिरोहीनत्वात् कबन्ध एव । तथा स्मृतिर्ज्ञानरूपाऽपि प्रवृत्त्यादिकार्यं जनयन्त्यप्यर्थाभावाच्च निश्चयरूपेणानुभवपदेन तस्या अपि निरासः । अनुभवस्तु स्मृतिभिर्ज्ञानम् । साक्षात्प्रमाणजन्यं ज्ञानं वा । साक्षात्त्वञ्च क्लृप्तद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वम् । तेन नानुमित्यादावव्याप्तिः । साक्षात्पदेनैव च स्मृतेरपि निरासः । अनुभवसूक्ष्माऽवस्थारूपस्य संस्कारस्य अनुभवतदूर्ध्वसंयोगोश्च क्लृप्तद्वाराऽनन्तःपातित्वात् । द्वाराणि त्वग्रे तत्तत्प्रस्तावे वाच्यानि । प्रमाणपदं च ज्ञानकरणपरम् । तेन संशयादेः सप्रहः । नच स्मृतिनिरासाय चेदनुभवपदम् । तर्हि स्मृतिभिर्ज्ञानमनुभव इत्येव लक्षणं लघुत्वादादरणीयमिति वाच्यम् । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणानङ्गीकारस्याग्रे प्रपञ्चीयत्वेन गुरुत्वमङ्गीकृत्यैवास्यादरणादिति दिक् ॥

तच्च निश्चयात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्विविधम् । तत्र इन्द्रियार्थसत्प्रयोगजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । एतदेव लोके साक्षात्कारपदेनोच्यते । ईश्वरज्ञानं तु न लक्ष्यम् । शब्दादपरोक्षं च न युक्ति-

सहमित्युपपादयिष्यते । सँश्वासौ सम्प्रयोगश्चेति सपासः ।
 मायिकविषयग्राहकसामान्यऽप्रतिहत इत्यर्थः । तेन संशयादेर्निरासः ।
 तत्र तत्सम्प्रयोगस्यासत्त्वाद् द्रष्टृत्वादित्यर्थः । यच्च प्रमाणचैतन्यस्य
 विषयचैतन्याभेदः प्रत्यक्षमिति मतम् । तदुपरिष्ठाञ्ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रि-
 यायां निरसनीयम् । तस्मादुक्तमेव प्रत्यक्षलक्षणम् । संशयादौ प्र-
 त्यक्षत्वव्यवहारस्तु सादृश्यनिबन्धनो गौणः । तत्सञ्जिष्टृक्षार्या तु
 सत्पदं वाच्यम् । तद्भिन्नं ज्ञानं परोक्षम् । एतयोर्भेदा अग्रे वा-
 च्याः । स्मृतिस्तु संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् । निद्रावहिरिन्द्रियाज-
 न्यत्वे सति संस्कारजन्यमिति यावत् । तेन न वृक्षयन्तरेऽतिव्या-
 प्तिः । यद्वा संस्कारत्वेन संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । प्रत्यभिज्ञादेः
 सहकारित्वेन संस्कारजन्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः ।
 नच भावनासंस्कारस्य सिद्धान्तेऽनङ्गीकारादसम्भव इति शङ्क्यम् ।
 अनुभवसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्याङ्गीकारादित्युक्तम् । नच,
 सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपीयत्रानुभवव्यवाहितोत्तरमपि स्मृत्यङ्गीकारात्
 तदानीं च सूक्ष्मावस्थानुपपत्तेस्तादृश-व्यक्तावव्याप्तिरिति वाच्य-
 म् । तस्या अलौकिकलीलान्तःपातित्वेनात्रालक्ष्यत्वात् । तस्या
 अपि लक्ष्यत्वे तु अनुभवभिन्नं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणम् ।
 नन्वेवं सति स्मृतिजनकतावच्छेदकाननुगम इति चेन्न । अनुभवत्व-
 स्पैवावच्छेदकत्वात् । अवस्थायाः स्वरूपभेदानापादकत्वात् । नचा-
 ऽवच्छेदकगौरवमिति वाच्यम् । प्रामाणिकत्वात् । पदार्थान्तररूप-
 संस्काराऽनङ्गीकारेण प्रत्युत लाघवाच्च । नन्वनुभवव्यवाहितोत्तर-
 क्षणे या स्मृतिः सा उपनीतभानरूपैवाङ्गीकार्या । ने च स्मृतिपद-
 विरोधः । स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष इति श्रुतौ स्मृ-
 तिपदस्य मोचकसाक्षात्कारपरत्वेनापि व्याख्यानेनान्यत्रापि तथा
 वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । लाक्षणिकत्वात् । आर्जवेन सिद्धौ त-

दङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । किञ्चात्रोपनीतभानत्वाङ्गीकारे स्मृति-
 त्वोच्छेदप्रसङ्गः । भावनासंस्कारोपनीतत्वस्य, सर्वत्र वक्तुं शक्य-
 त्वात् । नच ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावात् तथेति वाच्यम् ।
 अपयोजकत्वात् । क्लृप्तमानाद्यभावेऽपि ज्ञानजनकत्वस्योपनाय-
 कत्वेन संस्कारेऽपि तत्तत्त्वात् । नन्वेवं स्मृतेरुपनीतभानरूपत्वे-
 ऽनुभवान्तःपातित्वेनानुभवामीसनुव्यवसायापत्तिरिति चेन्न । अनु-
 भवत्वसामान्येऽप्यनुमिसनन्तरमनुमिनोमीसनुव्यवसायाद् अनुभ-
 वामीसस्याभावाच्च तथाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । अत उपनीत-
 भानत्ववारणायाऽनुभवभिन्नत्वस्यैव रूपस्य स्मरामीसनुव्यवसाय-
 प्रयोजकत्वेनोपेयत्वात् तस्य चानुभवाव्यवहितोत्तरभाविन्यामपि
 तुल्यत्वात् तस्या अपि नोपनीतभानत्वम् । प्रकृतायास्त्वनुव्यव-
 सीयमानत्वाभावेऽपि वाक्यप्रामाण्यादेव स्मृतित्वमवसीयते इति न
 शङ्कालेशः । किञ्च । अतिरिक्तसंस्कारवादिप्रते तु संस्कारस्या-
 सिद्धिरव । तथाहि । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमान्निमित्तकारण-
 त्वेनाऽदृष्टस्यापि स्मृतिहेतोर्वक्तव्यत्वे, आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च
 तदेवाऽस्तु, कृतं संस्कारेणाऽतिरिक्तेन । नन्वनुभवजन्यम् अदृष्टं
 स्मृतिजनकम् ? उतानुभवजनकम् । नायः । अनुभवस्याऽदृष्ट-
 जनकत्वेनाविहितत्वात् । अविहितेनापि दुरदृष्टवदङ्गीकारेऽपि सह-
 कारिणोऽन्यस्याभावेनाऽनुभवस्य च नष्टत्वेन स्मृत्यनुदयप्रसङ्गा-
 त् । न द्वितीयः । अनुभवं विनापि स्मृतिप्रसङ्गात् । अतोऽन्य-
 थानुपपत्त्यानुभवव्यापारत्वेन संस्कारसिद्धिरिति चेत् । न । अनु-
 भवनदध्वंसयोरन्यतरस्य सहकारित्वसम्भवात् । त्वयापि सदृशा-
 देरननुगतस्यैवोद्बोधकस्याङ्गीकारात् । नच प्रतियोगितदभावयो-
 रेककार्याजनकत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । नचै-
 कजातीयेऽपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीये तदभावात् । घटतद-

भावसमूहालम्बनदर्शनात् । ननु तत्र तयोर्विषयत्वेन कारणत्वमतो
न दोषः । प्रकृते तु न तथेति तत्तद्रूपेणैव कारणत्वं वाच्यम् ।
तथा सति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकपदार्थत्वेन
स्मृतिकारणीभूतध्वंसप्रतियोगिनोऽनुभवस्य स्मृतिप्रतिबन्धकत्वाप-
त्तिरिति चेन्न । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
तया तस्य संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकशरीरघटकत्वात् प्रकृते च
ध्वंसत्वेन कारणत्वाद् ध्वंसप्रतियोगिनोऽनुभवस्य स्मृतिकारण-
त्वानपापात् । नचानुभवत्वेन कारणत्वे उपेक्षात्मकानुभवादपि
स्मृत्त्यापत्तिः । उपेक्षान्यत्वस्यापि तत्र विशेषणीयत्वात् ।

ननु चाक्षुषत्वादिना साङ्कार्यादुपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनक-
तायां सर्वाशोपेक्षाभेदे आंशिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशप्रसङ्गेन
तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारण-
भावानन्यप्रसङ्गात् । संस्काराङ्गीकारे तु संस्कारजनकतावच्छेद-
ककोटौ सर्वाशोपेक्षाभेदानां, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ च आंशि-
कोपेक्षाभेदानां निवेशेन एकत्र तेषामनिवेशाच्छाद्यवमिति लाघव-
बलेन संस्कारः सेत्स्यतीति चेन्न । सिद्धे संस्कारे तज्जनकविचारद-
शायां बुध्यमानस्य तदवच्छेदकलाघवस्य तदसिद्धयैव पराहृतत्वा-
त् । गुरोरपि कार्यकारणभावस्य धर्मत्वेन तदपेक्षाधर्मिभूतसंस्कार-
कल्पनाया एव प्रत्युत गुरुत्वात् । उपेक्षात्वस्याखण्डोपाधित्वाङ्गी-
कारे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैकत्वात् कूटादिनिवेशेन संस्का-
रानङ्गीकर्तुरेव लाघवाच्च । किञ्चैवं जनकतावच्छेदकभेदे सर्वा-
शोपेक्षान्यानुभवस्मृत्यजनकत्वात् सर्वाशस्मृतिरपि न स्यात् । त-
थाच प्रत्यक्षविरोधः । तादृशसंस्कारात् सेत्स्यतीति चेत्, तर्हीगतमेव
न्यापारित्वेन तादृशानुभवस्य जनकत्वमित्यपार्थः प्रयासः । अख-

ण्डोपाधित्वानङ्गीकारे तु प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकादिरूपादप्यनुभवात्
स्मृतिदर्शनेन तदतिरिक्तोपेक्षासत्त्वं एव मानाभावादनुभवत्वेन
कारणत्वमप्रत्यूहमेवेति कृतं संस्कारेणेति दिक् ॥ नचैवं यागजा-
ऽपूर्वासिद्धिः । श्रुत्या यागस्य करणत्वबोधनेन तदभावस्य तथा-
स्वायोगात् । वस्तुतस्तु लौकिकक्रियया यागस्याभिष्यक्तिर्न तु
क्रियैव यागः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेरित्यन्यत्र विस्तरः । अतो-
ऽतिरिक्तसंस्काराभावाच्च नैयायिकोक्तं लक्षणम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

स्वापस्तु— स्वप्नसृष्टिविषयकं ज्ञानम् । तेन न पूर्वोक्तेष्व-
न्तर्भावः । नच जाग्रद्दृष्टानामेव स्वप्नेऽपि दर्शनाच्च साऽन्येति
शाङ्क्यम् । स्वशिरश्छेददर्शनादिविरोधात् । नच कर्तृकरणाद्यभावा-
त् सा नास्तीति वाच्यम् । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिश्रुतिभिः सन्ध्यस्थाने
सृष्टिकथनात् । भगवत एव तत्र कर्तृत्वान्मायायाश्च करणत्वात्त-
स्या एव चोपादानत्वात् । नच दीक्षितेन स्वप्नेऽन्नभोजने कृते
प्रायश्चित्तविधानात् । कथं तस्या मायिकत्वमिति वाच्यम् । शा-
स्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्तृत्वे नियमिते निषिद्धस्य भोजनस्य प्रतिच्छा-
य रूपेऽपि तस्मिन् आरोपितमाभिमानिककर्तृत्वमपि दोषावहमित्यभि-
प्रायेण तदुक्तं । नच संवादिदेवताऽऽज्ञादिदर्शनाच्च मायात्वमिति
शाङ्क्यम् । जीवानामिन्द्रादीनां योगादिसामर्थ्यवतामन्तर्हृदि भवे-
शात् सर्वसमर्थस्य भगवतश्च व्यापकत्वेन विद्यमानत्वात्तदाज्ञादेर-
मायिकत्वेऽपि प्रमेयत्वादेव तादृशज्ञानसम्भवेऽपि सर्वत्रामायिक-
त्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् । जागरिते दोषवशात् कचिन्मायिक-
स्येव स्वप्नेऽप्युक्तगुणवशात् सत्यस्यापि क्वचिद् दर्शनसिद्धेश्च ।
तस्मात् स्वाग्रिकी सृष्टिर्मायामात्रं, न वस्तुभूतेति निश्चयः । तदु-
पपादितं सन्ध्याधिकारणे व्यामपादेः ॥

माध्वास्तु तद्विषयकं ज्ञानं मिथ्येति वदन्तः स्वप्नसृष्टिं सत्तां
निरुपादानिकां चाहुः । यथा हि चिन्तामणिकामपेनुकल्पतर्वादि-
भ्यः पदार्थाश्चिन्तामात्राभिमित्तादुत्तिष्ठन्ते । तत्र न चिन्तामण्या-
दीनामुपादानत्वम् । विक्रियाया अदर्शनात् । तथा स्वप्नेऽपीति ।
तदशोभनम् । तथा सति चिन्तामण्याद्युत्पन्नानामिव स्वाप्तिका-
नामापि चिरकालस्थायित्वापत्तिः । स्वप्ने स्वशिरश्छेदद्रष्टुर्दर्शन-
स्य मिथ्यात्वेऽपि छेदस्य तात्त्विकत्वान्मरणापत्तिश्च । अनुपा-
दानकत्वेनाऽन्यस्य शरीरस्याङ्गीकारेऽप्यर्थक्रियान्तराभावादचिर-
स्थायित्वात् सन्ध्याधिकरणाविरोधादैन्द्रजालिकादिष्वपि सत्त्वा-
पाताच्च । अतस्तत्रायस्कान्तन्यायेन तत्तत्समवाय्याकर्षकत्वमेव वा-
च्यम् । ज्ञानं तु तद्विषयकं सत्त्वमेव । तस्यात्मरूपत्वात् । अत्रात्मा
स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुतेरिति दिक् ॥

सृष्टुमिस्तु स्वप्नस्यैवाऽग्रान्तरभेदः । तत्राऽऽत्मस्फुरणं तु स्वत-
एव । चिन्ता तु विकल्पसंमोहात्मिका सम्भावनायाम् ऊहापोहा-
त्मिका मानससंशयो ध्यानात्मिका स्मरणे निविशत इति नाति-
रिक्ता । ह्रीभीममृतयस्त्वहङ्कारवृत्तयो न ज्ञानविशेषाः । सोऽयं
देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञा तु निश्चय एव । अभ्यासजन्ये हृदप्रती-
तिरूपे ज्ञाने यथा पूर्वानुभवसंस्कारः सहकारी तथा प्रत्यभिज्ञाया
स्मृतिः सहकारिणी । विशेषणतात्रच्छेदकप्रकारकनिश्चयार्थं तस्या
अवश्यमपेक्षणात् । अतो यथाऽनुग्राहकान्तरमवेशेऽपि यथार्थानु-
भवत्वानपायादभ्यासज्ञानं निश्चयरूपं तथी स्मृत्या विषयेण च
पूर्वस्थितज्ञानस्योदीपनात् प्रत्यभिज्ञापीति ज्ञेयम् । प्रत्यभिज्ञायाः
संस्कारजन्यत्वपक्षेऽपि तस्या अनुग्राहकत्वेन संस्कारजन्यत्वात् ।
स्मृतेस्तु संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वान्मात्रपदादानेऽपि स्मृतिल-
क्षणस्य नातिव्याप्तिरित्यपि ज्ञेयम् । अत्रप्रमाणमुहालम्बनं तु, एक-

देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन भ्रमाधिक्ये विपर्यास एव ।
 प्रमाधिक्ये च निश्चयः । एवञ्च यत्र शास्त्रावच्छेदेन वक्षे कपिसं-
 योगो मूलावच्छेदेन च कपिसंयोगमख्यस्तत्रापि पूर्वोक्तन्यायात्
 प्रमारूपतैव, न तु नैयायिकोक्तरीत्या । एवञ्च दारुदन्तादिनिर्मित-
 मूर्तौ चित्रादौ च या तुरङ्गमतीतिः साऽपि प्रमाधिक्यान्निश्चयरू-
 पैव, न त्वाभ्योऽधिका । तथैव नटेऽपि या सामाजिकानां रामा-
 दिप्रतीतिः साऽनुकार्यराहित्येऽपि यथाशास्त्रवैशक्त्याऽनुकृतिनि-
 मित्तकत्वात् सामाजिकरसोद्बोधकत्वाच्च प्रमाधिकेति प्रमारूपै-
 व । एतेनैव देवताप्रतीतिरपि व्याख्याता ज्ञेया । यत्र त्विमे रङ्ग-
 रजते इति साम्यं तत्र पूर्वोक्तन्यायस्य तूष्णीकत्वाद् भ्रमप्रमान्य-
 तरूपता, न वक्तुं शक्येति समानरूपतया सम्भावनावत् संशय
 इति सङ्क्षेपः ॥

इति प्रमाप्रसङ्गेन ज्ञानभेदाविचारिताः ।

इदानीं करणं तस्या विचारयितुमुद्यमः ॥

तत्र तावद् व्यापारवदसाधारणकारणं करणम् । कारणत्वं
 चाविर्भावकशक्त्याधारत्वम् । उपादानस्य कार्यं या व्यवहारगो-
 चरं करोति सा शक्तिराविर्भाविका । आविर्भावश्च व्यवहारयो-
 ग्यत्वम् । तिरोभावश्च तदयोग्यत्वम् । ते द्वे यद्यपि भगवतः श-
 क्ती । आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरखैरिण * इति, मयूरा-
 श्चित्रता येनेति च वार्यात् । आविर्भावयतीत्याविर्भाव इत्यर्थात् ।
 तथापि भगवता विभज्य तत्र तत्र स्थापिते इति तस्य तस्य तत्त-
 दाविर्भावकत्वात् तत्तच्छक्तित्वमुच्यते । तथात्वं चैकादशस्कन्धे
 उक्तम् अञ्जयोनिमुपक्रम्य, विश्लिष्टशक्तिर्विदुषेव भाति बीजानि
 योनिं प्रतिपद्य गद्गदिति कथनात् । एवञ्च व्यवहारे यत् यदावि-
 र्भाविका शक्तिसत्तस्य कारणम् । यस्य च यतो व्यवहारयोग्यत्वं

तत्तस्य कार्यम् । इदं च यथा तथा आविर्भावतिरोभावनादे प्रप-
ञ्चितमस्माभिः । एतेनैव कुलालपितुरपि न कारणतेति सिद्धम् ।
फलापधानाभावात् । यत्तु अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्व कार-
णत्वमाहुः । तन्न । पूर्ववर्तित्वस्य कार्यमापेक्षत्वात् कार्यस्य च
नियतपश्चाद्भावित्वादन्योन्याश्रयग्रासात् । अनन्यथासिद्धत्वस्या-
न्यथासिद्धभिन्नत्वेनान्यथासिद्धेश्च अन्यत्र गृहीतकारणताकृत्वरूप-
त्वेन तत्राप्यस्यैव कारणलक्षणस्य वक्तव्यत्वादात्माश्रयापत्तेश्च ।
नापि कारण कारणमित्यनुमताकारप्रतीतिसाक्षिकजातिविशेष-
स्तत् । अभावे तस्याङ्गीकारेण जातेरेवाशङ्क्यवचनत्वात् । अख-
ण्डोपाधित्व त्वगतिकगतिः । नापि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकित्वं
तत् । मूलकारणे आकाशादौ व्यभिचारात् । तत्तन्मते तस्य तस्य
निसविभुत्वेन कालतो देशतश्चाव्यतिरेकात् । नच यत्कारणत्वेन
विद्वद्भिर्व्यह्रियते तदादाय लक्षणमङ्गतिरिति वान्यम् । तथाप्युक्त-
दोषानपायात् । तस्मादुक्तमेव कारणलक्षणम् ॥

तच्च कारण द्विविधम्— समवायिनिमित्तभेदात् । तत्र तादा-
त्म्यसम्बन्धेन यदाश्रयं कार्यं भवति तत् समवायिकारणम् । सम-
वायश्च तादात्म्यस्यैव नामान्तरम् ॥

वैशेषिकास्तु— अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्यय-
हेतुः सम्बन्धः समवायः । यथा इह तन्तुषु पटः, इह पटे शुक्ल-
त्वमिह गवि गोत्वमिति कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः सामान्यविशे-
षयोः । स च सर्वेषामेको निस्रो व्यापकश्चेत्याहुः ॥

तदन्ये न क्षमन्ते ॥ तत्र पार्थसारथिमिश्राः— इय गौरिति
प्रत्ययादिह गोत्वमस्तीतिप्रत्ययाभावाच्च न पूर्वोक्तलक्षणः समवायः,
किन्तु येन सम्बन्धेनाऽऽधेयमाधारे स्वानुरूपा बुद्धिमाधत्ते स्वा-
कारेण बोधयतीति यावत्, स सम्बन्धः समवाय इत्याहुः । तच्चिन्त्य-

म । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्यः सम्बन्धस्तस्याऽसमवायत्वाप-
त्तेः । गुणक्रियाभ्यां स्वाकारेण गुणक्रियावतोरबोधनात् । अथा-
ऽयुतसिद्धयोर्यः सम्बन्धः स समवायः । अयुतसिद्धौ चतौ ययो-
र्द्वयोरनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत इति । तदपि जघन्यम् ।
तथा सति प्रलये जातिस्थितिः, काले वक्तुमशक्या स्यात् । का-
लसमेवेतबुद्ध्यापादकत्वात् । नच तत्र जातिः, स्वरूपेण, कालि-
केन वा सम्बन्धेन तिष्ठतीति वाच्यम् । मानाभावादित्याहुः ॥

श्रीहर्षमिश्रास्तु— अपराश्रितत्वं नामापरसम्बन्धित्वम् । तत्र
कोऽसौ सम्बन्धः? संयोगः, समवायो वा । नाद्यः । समवायापला-
पमसङ्गात् । न द्वितीयः । अपराश्रितत्वस्य समवायघटितत्वेन स-
मवायिनिरूपणे आत्माश्रयमसङ्गादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु कार्यमात्र-
स्य प्रलये नाशं वदद्भिर्वैशेषिकैस्तादृशगुणक्रियाप्रतियोगिकस्य
तादृशव्यक्त्यनुयोगिकस्य च समवायस्य प्रतियोग्यादिनाशात् प्र-
मातृणां वाङ्मकरणनाशाच्च प्रतीत्यभावेन कालिकादिसम्बन्धेन
कालादौ सत्तामप्युपपादयितुमशक्नुवद्भिः स्वमुखेनैव प्रतिज्ञा भ-
ष्यते इति ज्ञेयम् ॥

ब्रह्मसूत्रानुसारिणस्तु— यथा अयुतसिद्धयोरपेक्षाधारयो-
र्विशेषणविशेष्यभावोपपत्तये समवायोऽङ्गीक्रियते तथा समवाय-
स्याप्यापेक्षत्वेन विशेषणत्वात्तदर्थं सम्बन्धान्तरस्य समवायान्तरस्य
वा अपेक्षायां तदनवस्थापत्तिर्निवृत्त्यहानिरानिस्तता च स्यात् । अ-
नपेक्षायां समवायस्यासम्बद्धत्वमसङ्गः । तथा सत्यसम्बद्धः कथं
सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत् । स्वत एव स्वास्थितिनियमेन तेनैव
न्यायेनापेक्षान्तरस्यापि स्थितिसिद्धौ समवायस्यैवासिद्धिः ।

नच तस्य सम्बन्धत्वात् स्वास्थितिनियामकत्वं, सम्बन्धिनां तु न
तथेत्यतो न दोष इति वाच्यम् । संयोगस्याऽपि सम्बन्धत्वेनैत-

ताम्यात् तस्याप्यसमवेतत्वापत्तेः । नच तस्य गुणत्वात्तत्रास्ति
सम्बन्धान्तराकाङ्क्षेति वाच्यम् । गुणपरिभाषायास्त्वत्तन्त्रमात्रशर-
णत्वेनेतरेषामनादरणीयत्वादिसाहुः ॥

अत्रैवान्ये तु, अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवाय इति वदता
अयुतसिद्धत्वमेव पूर्वं साधनीयम् । तच्च कार्याभावे निरूपयि-
तुमेवाशङ्क्यम् । असत्कार्यवादे अमतः कार्यस्य पश्चात्सत्ताङ्गीका-
रात् । तथा सत्यऽपृथक्सिद्धत्वरूपस्यायुतसिद्धत्वस्यैव पूर्वमसि-
द्ध्या तदुपपाद्यस्य समवायस्याप्यसिद्धिः । तस्य पूर्वमुपगमे अस-
त्कार्यवादमङ्गमसङ्गः । अथोत्पात्तिरेव समवाय इति चेत् तर्ह्युत्पत्ते-
रनित्यत्वात् समवायनित्यत्वहानिः । नित्यत्वे च कार्यनित्यत्वम-
सङ्गात् कारणव्यापारानर्थक्यम् । तस्मात् तादात्म्यलक्षण एव
कार्यकारणयोः, सम्बन्धो न समवाय इत्याहुः ॥ यच्च गुणक्रिया-
दिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात् ।
दण्डपुरुषविशिष्टबुद्धिवदित्यनुमाने । सयोगादिवाधात् साधयन्ति ।
तदप्येतेनैव परास्तम् । सिद्धमाधनत्वादर्थान्तरत्वाच्च । नच
लाघववलात् तत्सिद्धिः । पदार्थान्तरत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य तस्यैव
गुरुत्वात् । प्रतिपत्तिसौकार्याभावाच्च । अतो न समवायस्तादा-
त्म्यातिरिक्तः । तादात्म्यं च भेदसहिष्णुरभेद एव । भेदसहि-
ष्णुता च, बहु स्या प्रजायेयेतीच्छाया तद्व्यापारभूतशक्तिविभा-
गेनेति नाऽत्र पूर्वोक्तदोषसंचारः । श्रुतिशरणत्वात् कल्पनायाः ।
यद्वा, यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा * स्यादि-
दं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर इति दशमस्कन्धीयवाक्ये
यथापदोक्तप्रकारमध्ये तस्यापि निवेशयितुं शक्यत्वात् सत्कार्य-
वादे कार्यस्य प्रलयेऽपि सत्त्वेन सम्बन्धिद्वयसत्त्वाच्च नित्यसम्ब-
न्धरूपसमवायस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । नच सूत्रविरोधः ।

तत्र वैशेषिकादिप्रतिपन्नस्यैव दूषणेनाविरोधात् । एवञ्चास्मिन् मते
 रूपादीन् प्रति न घटादिद्रव्यस्य कारणता । प्रमाणाभावात् ।
 किन्तु समानकालीनत्वमेव दृष्टानुरोधाद् बोध्यम् । यत्तु पूर्ववर्ति-
 त्वं कारणलक्षणं स्वीकृत्य रूपादीन् प्रति द्रव्यस्य कारणत्वाय
 प्रथमे क्षणे घटादेर्निर्गुणत्वं स्वीकुर्वन्ति । तदसङ्गतम् । तथाहि ।
 प्रथमे क्षणे किं कपालादिगुणा नश्यन्त्युत तिष्ठन्ति ? । नाद्यः ।
 कारणगुणानां नष्टत्वे कार्यगुणाऽनारम्भापत्तेः । बल्लतपाका-
 दिरूपनाशकसामान्यभावे तन्नाशस्याप्यशक्यवचनत्वात् । पीत-
 तन्तुभिः श्वेतपटापत्तेश्च । पीतस्यैवं भवने नियामकाभावात् ।
 नचादृष्टमेव वाच्यम् । तेनैव निर्वाहे कारणरूपस्य कारणताभ-
 ज्ञान्नीरूपादिपिं सरूपोत्पत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । सत्सु तेषु
 कार्यगतगुणानारम्भे हेत्वभावादिति दिक् ॥

प्रथमे क्षणे परमसूक्ष्मो घट उत्पद्यत इत्यप्यसङ्गतम् । अत्र सां-
 ख्याः— प्रथमे क्षणे घटः परमाणुर्वा महान् वा उभयविलक्षणो
 वा । नाद्यः । निरवयवत्वापत्तेः । न द्वितीयः । गुणगुणिनोरेक-
 कालोत्पत्तिप्रसङ्गात् । परमसूक्ष्मो घट इति प्रतिज्ञाविरोधाच्च ।
 अनेककपालेषु समवेतो घटः परमसूक्ष्म इत्यदृश्यमप्यसङ्गतम् । न तृती-
 यः । असंसिद्धेः । नच गुणगुणिनोर्जन्यजनकत्वानुरोधेनैवं कल्पने-
 ति वाच्यम् । समानकालोत्पत्तिवादिनं प्रति जन्यजनकभावस्य
 वस्तुमशक्यत्वात् । नच समानसामग्रीकत्वेन कार्यकारणयोरभेदा-
 पचिरिति वाच्यम् । तन्तुरूपादेः पटाजनकतया रूपजनकत्वेन
 सामग्रीभेदात् । नचैतस्मिन्मते किं समवायिकारणमिति वाच्यम् ।
 पट एव । नच कारणत्वाभावे कथं समवायिकारणत्वमिति वाच्य-
 म् । स्यादेवं यदि समवायिकारणत्वं कारणताविशेषः स्यात् । न
 चेवम् । किन्तु कार्यमववापितमेवेसादृः । । तथाचैतन्मते कारणे-

कविध्यमेव । समवायश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । कार्यं चावस्था-
विशेष एवेति । सिद्धान्ते तु पूर्वोक्तेच्छया लोकेऽपि कारणत्व सम-
वायेनो निर्वाधम् । आविर्भावकशक्त्याधारत्वस्य कारणलक्षणस्य
तत्राप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । पुत्रादौ जन्यत्वस्य शास्त्रसिद्ध-
त्वाच्चेति । उपादानं तु समवायिन एवावस्थाविशेषः । परिच्छ-
न्नस्य कर्तृक्रियया व्याप्तस्यैव मृत्पिण्डमूत्रादिरूपस्य पृथिव्यंशस्यैव
घटपटाद्युपादानत्वदर्शनात् । अन्यथा पृथिवीत्वाविशेषात् पिण्डादि-
रूपताभावेऽपि घटाद्युत्पद्येत । अत एव भगवानविकृत एव जगत्
एकांशेन समवायी । स एव पुनः कश्चित् कालरूपं कश्चित् प्र-
कृतिरूपं स्वांशमुपादानं करोतीति प्रकृतिर्हस्योपादानमाधारः
पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्वितयं त्वहमिति ।
गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः * पुरुषस्तदुपादानमा-
त्मानं लीलयाऽमृजत् ॥ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमा-
यया * ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिनेत्यादिवाक्यादव-
सीयते । तच्च लोकेऽप्येकस्यैकमेव, न त्वनेकम् । अन्यथा कार-
णगुणानां कार्यगुणोत्पादकत्वनियमात् कार्यस्थानेऽत्त्वापत्तेः ।
शरीरादिष्वपि भूतसमुदायस्यैव हेतुत्वम् । अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं
मति तद्योग्यावयवस्थूलांशत्वेनैवानुगता कारणता । न तु स्पर्शव-
त्त्वेन । आकाशे व्यभिचारात् । आकाशाद्वायूत्पत्तेः श्रौतत्वात् ।
न च निमित्तत्वम् । पुराणोपबृंहणविरोधात् । अत एव नारम्भवा-
दोऽपि । इदं च यथा तथा प्रपञ्चभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः ॥
उपादानं च द्विविधम् । परिणाम्युपादानं, विवर्तोपादानं च ।
तत्र आद्यं स्वसमानसत्ताकार्याकारेणाविर्भवति । परिणामश्च
उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः । स द्विविधः । अविकृतो विकृ-
तश्च । तत्राद्यो यथा सूर्यस्य ऋतुकुण्डलादिः । द्वितीयो यथा

मृदो घटशरावोदञ्चनादिः । यथा च मनसो दृष्टिरूपं ज्ञानम् ।
 उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्तः । स त्वेकविध एव ।
 यथा रजतादिरूपेण बुद्धेः स्थानम् । समवायिकारणभिन्नं यत्
 कारणं तन्निमित्तकारणम् । यथा घटस्य कुलालचक्रवीवरदण्डादिकं,
 तुरीयेमादिकं घटस्य, विषयेन्द्रियव्यापारा ज्ञानस्य । कारणता च
 द्विविधा । एका दण्डचक्रादिन्यायेन सामग्रीकारणता । तृणार-
 णिमणिन्यायेन प्रसेकपर्यवसायिनी द्वितीया । तन्तुद्वयसंयोगादि-
 कं च सामान्यामेव प्रविशतीति नाऽसमवायित्वेन आतिरिक्ता
 कारणता तस्य कल्पनीया । प्रयोजनाभावात् । तस्माद् द्विविध-
 मेव कारणम् । कारणताग्राहकौ चान्वयव्यतिरेकौ । तौ च द्वि-
 विधौ । तत्र स्वस्वव्याप्येतरयावत्कारणसत्त्वे यत्सत्त्वेऽवश्यं यत्सत्त्व-
 मन्वयः । यदभावेऽवश्यं यदभावो व्यतिरेक इत्येका विधा कार-
 णतामात्रग्रहणे उपयुज्यते । अन्वयनमन्वयः । एरजित्यनेन भावे-
 ऽच् । कार्येण सह तदवयवादिरूपेणावस्थानम् । विशेषेणातिरे-
 चनं व्यतिरेकः । कार्यातिरेकणावस्थानमिति द्वितीया विधा ।
 इमौ च उपादानत्वग्रहणे कृत्स्नप्रसक्तिवारणे च यथापथमुपयुज्य-
 तेऽतो न शङ्कालेशः । कारणेन कार्यजनने यदन्तरा अवश्यमुपयु-
 ज्यते स व्यापारः । यथा तन्तुद्वयसंयोगश्च तन्तुतुर्योः । यथाच
 विषयेन्द्रियसंयोग इन्द्रियाणां, यथा द्रव्येण प्रीता देवता प्रीति-
 र्वा यागस्य । न तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः । समवायादौ
 व्यभिचारात् । अमाधारणत्वं चात्र कार्योत्पादनकाले तदनुकूल-
 व्यापारातिरेकव्यापाररहितत्वं बोध्यम् । ईश्वरेच्छादीनामितर-
 व्यापारराहित्याभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः । विषयस्य समवायिन-
 श्चाकरणत्वविरक्षाया तु तद्विभक्तं विशेषणीयम् । केचित्तु कार्य-
 त्वाऽवच्छिन्नकार्यतानिष्पत्तिकारणताऽन्यत्वमसाधारण कारणत्व-

माहुः । अन्ये तु कार्यत्वाऽवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं
तदिताहुः । तत्र नास्माकमाग्रह इति व्यवसितं करणम् ॥

एव हि सिद्धे करणे यत् पूर्वोक्तप्रमां प्रति ।

करणं तत्प्रमाणं तन्मूर्द्धन्यो वेद एव हि ॥

अर्थेन नित्यसंवन्धाच्चज्ज्ञानाऽव्यभिचारतः ।

लोकानधिगतार्थस्य गन्तृत्वान्नास्य लोकतः ॥

तदर्थ्यावगतेर्वाधिस्तेन मूर्द्धन्यताऽस्य वै ।

वैयासे दर्शने ब्रह्मप्रमितेः करणं श्रुतिः ॥

तन्मूलमन्यत् संदेहहृत्वा तत्सहकारिताम् ।

यातीति शास्त्रयोनित्वादिसत्रैवं विनिश्चितम् ॥

तेनान्यत्र प्रमाणत्वमन्येषां न विरुद्ध्यते ।

एवमेव निबन्धेऽपि बुद्ध्यतामाशयोऽपि च ॥

मानान्तरोपजीव्यानामिन्द्रियाणां प्रमाणता ।

सत्त्वयोगादृते नास्ति तेनाचार्यैरनादृता ॥

प्रमाणगणना लोकव्यवहारप्रयोजना ।

ततः शब्दाविरुद्धा साऽऽदरणीयेति सूचितम् ॥

अतोऽत्र व्यवहारे यः स्वप्रस्थानसमाश्रितः ।

विशेषस्तस्य बोधार्थमादत्तव्यैव सा ततः ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।

प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात् स विरज्यते ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।

एतैरादिसमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते ॥

एवमेकादशस्कन्धे श्रुतौ यद्विनिरूपितम् ।

तदाश्रितं मयाऽत्रैतदुच्यतेऽतो न दूषणम् ॥

तत्रैतिह्यं स्मृतिः पूर्णतस्तस्मै निरूपणात् ।

मूत्रेष्वपि प्रमाणोक्तौ स्मृतेरेवादेरादपि ॥

शेषं यथास्थितं यानि तूपमानादिकानि वै ।

तान्यनुग्राहकाण्येव तेन दोषो न कश्चन ॥

सर्वाण्येव प्रमाणानि सस्रमेव कथचन ।

उपजीवन्ति तद्धेतौ कथितः पूर्वममागमः ॥

उक्तवाक्ये श्रुतिस्तस्माच्छब्दः पूर्वं निरूप्यते ।

येन ज्ञाते पारिकरे मुख्यत्वावगतिः श्रुतेः ॥

तस्याविरोध एवान्यप्रामाण्यं नान्यथा ततः ॥

ननु बाधयोग्यव्यतिरिक्तज्ञानजनकं सत्त्वं योगादिनापि
जन्यत इति कथं वेदस्यैव मुख्यत्वमिति चेन्न । तेषामपि वेदमू-
लत्वात् । अवेदमूलानामप्रमाणत्वात् । विदूरकाष्ठाय मुहुः
कुयोगिनामित्यादिवाक्यात् । योगिनामृषीणामपि परस्परविमति-
पक्षदर्शनाच्च । अतो वेद एव प्रमाणम् । स चाप्तोपदेशरूपः ।
आप्तश्च यथास्थितार्थवादी । स लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः ।
तत्राऽऽस्मदादिलौकिकः । अलौकिकस्तु ऋषीणारभ्येश्वरपर्यन्तः ।
उत्तरोत्तरं चेषामाप्तत्वाधिगमात् परमाप्तत्वमीश्वरे पर्यवस्यतीति
तदुपदेशरूपो वेद एवाऽनपेक्षं प्रमाणम् ।

नन्वाप्तोपदेशस्य तेन रूपेण प्रामाण्ये सिद्धे वेदस्य परमप्रामाण्यं
सिद्धयेत् । तदेव तावदसिद्धमापदानामुपनायकत्वेन श्रोत्रादेव शब्द-
सिद्धेः । शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वरूपत्वाया अन्यायत्वात् । अन्व-
यबुद्धेरभिज्ञन्यत्वेनानुमितारपि निवेशस्य शक्यत्वाच्च । नच श-
ब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तस्य कारणत्वमिति वाच्यम् । हेतुश-
रीरघटकत्वेन हेतुत्वेन चाऽनुविधानोपपत्तेस्तस्यातिरिक्तकारणता-
ग्राहकत्वे मानाभावात् । अतो वेदस्य न पृथक् प्रामाण्यमिति दूर-
निरस्तं परमत्वमिति चेत् ॥ अत्रार्हुर्नैयायिकाः ॥ शब्दः पृथगेव

मानम् । गौरस्ति घटमानयेत्यादौ स्वस्ववृत्त्या पदजन्यपदार्थोप-
स्थित्यनन्तरं गवादावस्तित्वाद्यन्वयविषयस्य विलक्षणबोधस्यान्व-
यव्यतिरेकाभ्याम् आकाङ्क्षादिमच्छन्दकारणरूपोपनीतमानत्वा-
ऽयोगात् । अशक्यस्याप्यन्वयस्य पदैरुपस्थापनेऽन्वयपदादोरप्युप-
स्थापनापत्त्याऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नचान्वयबोधो नास्तिवेति हथा-
ऽयं प्रयास इति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वेन तदभावे-
ऽनुभवविरोधापत्तेः । तस्य तत्साधकत्वानङ्गीकारेऽनुमितेरप्यप-
त्तापत्तेः । नापि स स्मृतिरूप एवेति युक्तम् । अनुव्यवसायवि-
रोधात् । समानाकारसंस्काराजन्यत्वेन स्मृतित्वस्याशक्यवचन-
त्वाच्च । नाऽपि साक्षात्कारः । साकाङ्क्षपदानामिवान्यस्याप्युपना-
यकत्वस्य शक्यवचनत्वेन तदुपस्थापितस्याप्युपनयमर्थादपि भा-
नापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधापत्तेः । तत्तदर्थविषयक-
शान्दबुद्धपनुव्यवसायं प्रति शान्दबुद्धेस्तत्तदर्थकसाकाङ्क्षपदजन्य-
तत्तदर्थगोचरशान्दत्वेन विषयविधया हेतुताकरूपनेऽतिगौरवात् ।
इतरबाधलक्ष्मिच्छेत्रस्त्वदिरपदार्थस्यापि शान्दबोधेऽवगाहात् मा-
सस्य तद्विषयकानुव्यवसायस्य बाधप्रसङ्गेर्गवादावस्तित्वादेरिवा-
स्तित्वादी गवादेरपि भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च ॥

किञ्च शान्दधियः प्रसङ्गताऽभ्युपगमे पदार्थाऽन्वयबोध-
दशापामपदार्थानामपि स्वसामग्रीबलेन प्रसङ्गत्वापत्तिः । प्रसङ्गता-
मान्यं प्रति शान्दसामग्याः प्रसङ्गसामग्रीकोटिनिधिपृथगा प्रतिब-
न्धकत्वासम्भवात् । नच शान्दान्यप्रसङ्गत्वावच्छिन्नं प्रति तस्या-
स्तथात्वकल्पनात्र दोष इति वाच्यम् । गुरुत्वात् । तदपेक्षया शा-
न्दधियः प्रसङ्गभिन्नत्वकल्पनापामेव लाघवाच्च । तस्मान्नान्वय-
बुद्धेः प्रसङ्गरूपत्वम् । नाप्यनुमितिरूपत्वम् । अलिङ्गजन्यत्वात् ।
नच गौरस्तीति वाक्यादौ रस्तित्वान्न, तद्योग्यत्वाद्, घटवदिति

बाधरहितत्वरूपा योग्यतैव लिङ्गमिति वाच्यम् । अज्ञाताया अनु-
 पयोगात् स्वरूपसत्यास्तस्या अकारणत्वेन तज्ज्ञानस्यैव लिङ्गताया
 वाच्यत्वात् तस्य च बाधनिश्चयाभावमात्रजननेनैवोपेक्षयेण लिङ्ग-
 ताया अशक्यवचनत्वात् । योग्यतामात्रलिङ्गकस्य संसर्गानुमान-
 स्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथा-
 त्वापातात् । योग्यतायाः संशयेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वादनुमि-
 तित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । न च, गौरस्त्वित्ववान्, स्वधर्मिकास्ति-
 त्वाऽन्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वाद्, घटवत् । गौरिति
 पदम् अस्तित्ववद्गोज्ञानपूर्वकम्, अस्तिपदसाकाङ्क्षगोपदत्वाद्, य-
 कैवं तन्नैवम्, आकाशवदिति तत्तत्पदार्थपक्षकपदपक्षकानुमाना-
 भ्यामनुमितित्वसिद्धिरिति युक्तम् । हेतुशरीरमविष्टाया आकाङ्क्षा-
 या अन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसितत्वेन अन्वयबोधसिद्धेः पूर्व-
 मसिद्धत्वात्तादृशशरीरकहेत्वसिद्धेः । एतेनैव, चैत्रं दण्डेन गाम-
 भ्याजिज्ञादिवाक्यश्रवणोत्तरम्, एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः,
 आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकस्मारितत्वाद्, गेहे घटोऽस्ति तमानयेति-
 पदकदम्बकस्मारितपदार्थसार्थवत् । उक्तरूपाणि पदानि, वैदिकप-
 दानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि, आका-
 ङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वाद्, घटमानयेतिपदकदम्बकवादित्यादिकम-
 पास्तम् । तादृशव्याप्तिज्ञानं विनापि शब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्ध-
 त्वाच्च । न च तत्र व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमिति वाच्यम् । सर्वत्र
 शब्दश्रवणोत्तरं व्याप्तिस्फूर्तो मानाभावात् । सर्वत्र शब्दस्यले
 व्याप्तिज्ञानकल्पनवत् सर्वत्रानुमितेस्यले पदज्ञानं कल्पापित्वा शा-
 ब्दबोधस्यापि कल्पयितुं शक्यताच्च गृथगेव शब्दस्य मामाण्य-
 मित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु सादिष्टादिवादिनो वैशेषिकस्य सर्गादौ मायामिक-

वाक्यमाकलयतः शाब्दबोधदशायां पदकदम्बान्तरस्यानुत्पन्न-
त्वेन पदपक्षकानुमाने सपक्षाभावात् । पदार्थपक्षकाऽनुमानेऽपि
विशेषणाभावप्रयुक्ततदभावाच्छाब्दबोध एवैवं दुर्लभ इति मूले
कुठारः । अथ तत्र विधान्तरेण बोधस्तर्हि आवश्यकत्वात् सैवा-
स्तु, कृतमनया । अथ तदा वाग्यान्तरमुत्पन्नमुच्यते तदापि पर-
स्परसामान्या प्रतिबन्धेन युगपदनेकवाक्यज्ञानाभावात् ॥ एव
दोषः । अथ तत्र प्राथमिकवाक्यान् शाब्दबोधः, किन्तु शक्तिग्रह-
मनादया कतिपयवाक्यैरावापोद्गापाभ्यां शक्तिग्रहे बोधस्तदापि
शक्तिग्रहसमकालं चेदान्विताभिधानपक्षापत्त्या सिद्धान्तहानिर्हेत्व-
सिद्धिश्चाकाङ्क्षाया अज्ञातत्वात् । शक्तिग्रहोत्तरमाकाङ्क्षादौ ज्ञाते
चेत्तदाप्याकाङ्क्षास्वरूपज्ञापनायाकाङ्क्षापदशक्तिं ग्राहयतां पदा-
नां शब्दत्वनैव कारणतायाः कल्पनीयत्वात् तथा कारणताया
लघुत्वाच्च । शाब्दबोधेऽपि तत्त्वेनैव कारणत्वस्य झटिति स्फूर्तिर्ना-
ऽनुमानत्वेन गुरुत्वादकलृप्तत्वाच्च । एवञ्च प्रमाणान्तरकल्पनापेक्ष-
या बोधविलम्बकल्पनमेव ज्याय इत्यपि निरस्तम् । विलम्बस्या-
ऽनुभवविरुद्धत्वादिति दिक् । अतः पृथगेव शब्दः प्रमाणमिति
स्थितम् । नन्वस्तु प्रमाणान्तरत्वं, तथापि प्रत्यक्षविरुद्धं शब्दज्ञतेना-
ऽपि न प्रमातुं शक्यते । प्रत्यक्षोपजीवकत्वाच्छब्दस्य । अन्यथा
प्रतारकवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । किञ्च, स्वरूपलाभेऽपि
शब्दः श्रोत्रसापेक्षः । अतः प्रत्यक्षस्यैव मुख्यत्वमुचितं, न शब्द-
स्येति चेन्न । स्वरूपलाभे श्रोत्रनापेक्षत्वे प्रामाण्यांशे तदनपेक्षत्वा-
त् । श्रुतमात्रेण शब्देन चक्षुरादिकमनपेक्ष्यैव पदार्थोपस्थापना-
त् । नापि प्रत्यक्षोपजीवकत्वम् । वेदे तदभावात् । लोकानधिगत-
स्यापि विषयस्य धर्मादेर्बोधनात् । नच सोऽपि योगिनामृषीणां
प्रत्यक्ष इति वाच्यम् । मानाभावात् । योगादौ धर्मादिप्रत्यक्षजनन-

सामर्थ्यस्य मानाऽन्तरेणाऽज्ञातत्वात् । तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ।
 नचाऽदृष्टादेव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सत्कर्मकरणमन्तरेण तस्यैवा-
 ऽनुपपत्तेः । आदिसर्गे परम्पराया वक्तुमशक्यत्वात् । अनादि-
 सर्गवादे अपौरुषेयस्य वेदस्यैव धर्मप्रामितिजनकत्वस्वीकाराच्च ।
 नापि स्वभावात् प्रवृत्तिः । तस्यापि मूलविमर्शे वेद एव विश्रा-
 न्तेः । नचेश्वरेच्छयेति युक्तम् । शब्दं विना तस्यैवासिद्धेः ।
 नच कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानेन तत्सिद्धिः । धीजाङ्कुरदृष्टान्तेन हेतोः
 साधारणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अतो लौकिकव्यवहारसाधकस्यैव
 शब्दस्य प्रसक्षोपजीवकत्वं, न वेदस्येति तत्र प्रमाणमूर्द्धन्यत्वं
 निर्वाधम् । नचेश्वरजन्यत्वादीश्वरप्रसक्षोपजीवकत्वं वेदस्य
 शङ्कम् । अबुद्धिपूर्वमेव तदभिच्यक्तेः । नचाऽत्र मानाभावः ।
 निःश्वेसितश्रुतेः । भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येनेत्यन्वीक्षाबोधकवा-
 क्षयाच्च । अन्यथा तदनुपपत्तेः । अतो लोकानधिगतार्थगन्तृ-
 त्वात् तदर्थस्य प्रमाणान्तरावाध्यत्वेन निसमर्थेन सह सम्बद्धत्वेन
 च वेदात्मकशब्दस्यैव मूर्द्धन्यत्वमुचितं, नान्यस्येति निश्चयः ॥

इदं च तस्य द्वेधा प्रामाण्यं शब्दस्योत्पत्तिकसूत्रविमर्षादव-
 सीयते । तेनात्र शब्दार्थतत्सम्बन्धाः क्रमेण परीक्षणीयाः । तथा-
 पि शब्दे विचारबाहुल्याद् व्यासपादैः सर्ववेदार्थरूपस्य ब्रह्मण
 एव पूर्वं विचारितत्वात् सम्बन्धे विचारस्याल्पत्वाच्च प्रातिलो-
 म्येनैव विचार्यते । तत्रार्थानामुत्पत्तिनाशशालित्वाद् देवदत्तादि-
 नाम्नां च जननोत्तरमेव सम्बन्धदर्शनात् तन्न्यायेनान्यत्रापि तथैव
 सिद्धेर्न पूर्वोक्तं साधीय इति नैयायिकादयः प्रसवतिष्ठन्ते ॥

अत्र जैमिनीयाः—शब्दार्थयोः कः सम्बन्ध इति जिज्ञासा-
 यां, न तावत् संश्लेषतादात्म्यमवधारणसंयोगाः । धुरमोदकशब्दो-
 च्चारणे मुखपाटनपूरणाद्यापत्तेः । नाप्येक्यम् । प्रतीतिविरोधात् ।

अन्यथैवाग्निसंयोगादाहं दग्धोऽभिमन्यते * अन्यथा दाहशब्देन
 दाहार्थः संप्रतीयत इति प्रतीतिभेदाच्च । नापि कार्यकारणभावः ।
 द्वयोर्नित्यत्वात् । नापि निमित्तनैमित्तकत्वयौनाश्रयाश्रयिभा-
 वाद्याः । प्रत्यक्षविरोधेनानुपपन्नत्वात् । किन्तु प्रसाध्यप्रसायक-
 भावः सम्बन्धः । स चाऽपौरुषेयः । तत्तच्छब्दश्रवणेन तत्तदर्थ-
 स्वगमस्यानादिपरम्परासिद्धत्वात् । अत एव च स्वाभाविकः ।
 नच पराभिप्रायानुमानादेवार्थप्रतिपत्तिसिद्धेरस्वाभाविकत्वं शङ्क-
 नीयम् । स्वापाद्यवस्थायां परवशैरनभिज्ञैर्बलैः शुकसारिकादि-
 भिरनर्थज्ञवैदिकैश्चोच्चारिताल्लौकिकशब्दान्मन्त्रार्थवादादिवाक्या-
 च्चार्याभिज्ञानामप्यर्थबोधानापत्तिमसङ्गात् । नच प्रसाध्यप्रसायक-
 भावो नाम संज्ञासंज्ञिभावस्तस्य स्वाभाविकत्वे, इदम्पथमतया श्रव-
 णेऽप्यर्थप्रसायापत्तिरिति शङ्कनीयम् । चक्षुष आलोकसंयोगस्यैव
 शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धग्रहस्यापि सहकारित्वात् । नच सम्बन्ध-
 ग्रहो नाम शक्तिग्रहः । तस्य पुरुषान्तरकृतबोधनाधीनत्वात् पौरुषे-
 यत्वं सम्बन्धस्य शङ्काम् । तद्ग्रहणमात्रस्यैव पुरुषाधीनत्वेन ग्राह्य-
 स्य सम्बन्धस्य तदनधीनत्वात् । अन्यथार्थकथने तस्यान्यैरूपाल-
 म्बदर्शनेन तथा निश्चयात् । देवदत्तादिशब्दवन्तूनार्थसम्बन्धे
 तस्य स एवार्थ इति तदनुपालम्भप्रसक्तेश्च । न च भूमावर्थो मुखे
 शब्दः, गौरिति शब्दः सास्नादिमान् अर्थः, शब्दोऽयं नाऽर्थः,
 अर्थोऽयं नशब्द इत्याश्रयभेदरूपभेदप्रतीतिभेदै रज्जुघटवच्छब्दार्थ-
 योः पृथग्भूतत्वात् तादृशयोश्च रज्जुघटसम्बन्धवत् कृतकसम्बन्ध-
 वत् कृतकसम्बन्धस्यैव दृष्टत्वाच्च नित्यसम्बन्धसिद्धिः । सिद्धे चैव-
 मनित्यत्वे कश्चिन्चेतनः पुरुषस्तत्सम्बन्धी वाच्यः । स च नास्मदा-
 दिः । असर्वज्ञत्वात् । किन्तु परमेश्वरेण सर्गादिकाले सम्बन्धः
 क्रियते । ततो रूपद्वयं कृत्वा व्यवहार्यत इति वाच्यम् । सर्गादौ

मानाभावात् । आदिकाले सर्वाभावेनोपादानुपादानाभावेन सृ-
ष्ट्यभावप्रसक्तेः । वैचिष्यानुपपत्तेश्च । नच जीवादृष्टवैचिष्यात्
कार्यवैचिष्यमिति युक्तम् । दृष्टं विना केवलादृष्टेन तदासिद्धेः ।
अन्यथा बीजं विनापि वृक्षोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचैश्वरेच्छादिना
नित्यद्रव्यैश्च सिद्धिः । केवलानुमानशतैरपीश्वरासिद्धेः । बीजा-
ङ्कुरवद्विनापीश्वरं प्रवाहादेव सृष्टिसिद्धावीश्वराङ्गीकारस्यायुक्त-
त्वात् । ईश्वरकर्तृकत्वेनानित्यत्वे सति वेदानां पौरुषेयत्वापाते शा-
क्यादिग्रन्थवदतीन्द्रियार्थग्राहकत्वाभावप्रसङ्गेनाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
नच मन्त्रार्थवादेतिहामपुराणादिकमेव सृष्ट्यारम्भे प्रमाणमिति
वाच्यम् । तेषां तत्र तात्पर्याभावात् । तस्मादनादौ संसारे पदपदा-
ऽर्थसम्बन्धुरभावान्नित्य एव तयोः सम्बन्ध इत्याहुः ॥ वेदान्तदर्शन-
रीतिकस्त्वग्रे वक्ष्यते ॥

नन्वर्थस्यानित्यत्वात् कथं सम्बन्धस्य नित्यत्वमिति चेत् ॥ अत्र
जैमिनीयाः ॥ स च न व्यक्तिरूपेणाऽनित्येनार्थेन, किन्तु नित्येना-
ऽऽकृतिरूपेण । आकृतिरेव च सामान्यम् । अनुगताकारप्रतीति-
जननात् । सैव च जातिर्न तु तदभिष्यङ्गया । मानाभावात् । न च
आकृतेरनित्यत्वम् । एकव्यक्तिनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरे दर्शनादतो न
दोष इत्याहुः ॥

अत्र बौद्धाः— आकृतिर्व्यक्तेः सकाशाद्भिन्ना, अभिन्ना,
भिन्नाभिन्ना वा । नाद्यः । व्यक्तिव्यतिरेकेणानुपपन्नध्वेः । न द्वि-
तीयः । आधारार्थेयभावप्रतीतिग्राहापत्तेः । एकस्यामेकरूपा-
यामनेकानेकरूपाभेदस्याशङ्क्यवचनत्वाच्च । न तृतीयः । भेदाभे-
दयोः सहायस्थानविरोधात् । किञ्चाद्ये विकल्पे सा सर्वगता
या, तत्तद्व्यक्तिमात्रगता वा । नाद्यः । अन्तरालेऽनुपपन्नध्वेः । न
द्वितीयः । एकस्या व्यक्तौ कास्त्वेन वर्तमानतरे व्यवसन्तरे

तदनुपलम्भप्रसङ्गात् । अनुत्पन्नायाः व्यक्तौ तस्मिन् देशे अस-
त्वाद्दुत्पन्नायापि तस्यां तदनुपलम्भप्रसङ्गाच्च । नच तथा सदै-
वोत्पद्यत इति वाच्यम् । नित्यत्वावाधायकः । नच व्यक्त्यन्तरा-
दायातीतिवाच्यम् । अमूर्तत्वात् । यत आयाति तत्रानुपलम्भप्रस-
ङ्गाच्च । नचांशेनायातीति वाच्यम् । निरशत्वाभ्युपगमात् । ए-
कस्या अतीतानागतवर्तमानव्यक्तिष्वंशतो वृत्तेशक्यप्रचनत्वाच्च ।
एव व्यक्तिनाशे तत्र स्थिताया उपलब्धिप्रसङ्गात् । पुनर्यानि तत्र
पुनः प्रवेशेन व्यक्त्यन्तरे द्विगुणोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । तस्माद्विक-
ल्पाकारमात्रमिदं, न तु सामान्यं नाम पदार्थः कश्चिदस्ति । नच
गवाश्वादेवैचित्र्यानुपपत्तिः । विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशा-
देव तदुपपत्तेः । नच सामान्यरूपस्यार्थस्याभावे कथं सामा-
न्यविकल्प इति वाच्यम् । अर्थशून्यस्यापि विकल्पस्य श्रुक्ति-
रजतादौ दर्शनात् । नचैवं विसंवादापत्त्या लोकव्यवहारवाधा-
पत्तिरिति वाच्यम् । यथा मण्यर्थिनो मणिप्रभाया मणिबुद्ध्या म-
हत्तौ तस्या बुद्धेः परम्परया मणिप्रभवत्वेन मणिप्रापकतया सं-
वादाद् व्यवहारसिद्धिस्तथा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमा-
निनो जायमानस्यार्थशून्यस्यापि जातिविकल्पस्य परम्परया तत्प्र-
भवतया संवादात् । तादृशव्यवहारार्थेपवृत्तेरपि सिद्धेः । किञ्च ।
केशाण्डकन्यायेन स्थूलावभासस्योपपत्तौ साञ्चितानेकपरमाणुपुञ्जा-
तिरिक्तस्याऽवयविनो व्यक्तिरूपस्याभावाद् दूरापास्त निराधारं
सामान्यम् । नच सामान्याभावे कथं गौर्गौरित्यनुगतकारमतीति-
रिति शङ्क्यम् । विलक्षणरूपस्वलक्षणस्वभावादेव सम्भवात् । सा-
मान्यवादिनापि नानाविधाना मोत्वाश्चत्वादीनां सामान्यत्वावि-
शेषेऽपि तेन तेन तत्तद्व्यक्तिषु तत्तत्पतीतिजनने स्वभावस्यैवाश्र-
यणीयत्वात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेव सामान्यं, न तु वस्तुतादिसाहुः॥

तत्र पार्थसारथिमित्राः ॥ नैवं सामान्यमपहोतुं शक्यम् । प्र-
 त्तस्य बलसिद्धत्वात् । अयं गौरयमपि : गौरयं वृक्षोऽयमपि वृक्ष
 इति प्रतप्तस्य देशकालावस्थान्तरेष्वविपर्यस्तत्वात् सर्वप्रमाणो-
 पनीत्येन प्रतप्तेनैव वस्तुनो द्रव्याकारत्वसिद्धौ : कुतर्काभासानां
 भ्रान्तत्वात् । नचानुमानेनाप्येतदबाधः । उपजीव्यत्वात् ।
 भेदाभेदविरुद्धत्वेन सामान्यं निराकुर्वता त्वयापि— यद्वस्तु तद्विभ-
 मभिन्नं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात् तर्हि भिन्नम-
 भिन्नं वा स्यात् । न च द्वेधाऽपि सम्भवति । तस्मादवास्त्विति वक्त-
 व्यम् । अन्यथा वस्तुत्वस्य भेदाभेदव्याप्तत्वाद् व्यापकानुपलब्ध्या
 सामान्यस्यावस्तुताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा सत्यङ्गीकृतमेव
 सामान्यं वस्तु । नच सामान्य औपाधिको वस्तुशब्दो, न जाति-
 निमित्तकोऽतो नानेन जातिसिद्धिरिति वाच्यम् । अनेन जातिसि-
 द्धपभावेऽप्युपाधिरूपसामान्यस्य मिद्वचानुगताकारस्य सामान्यस्य
 सिद्धत्वात् । औपाधिकानामपि मूलोपलक्षणं विना स्वरूपलाभा-
 भावात् । व्यावृत्तैकरसं सर्वमभ्युपगच्छतः सौगतस्य क्वचिदप्यनु-
 वृत्तरूपाभावेनौपाधिकव्यवहारस्यापि दुर्घटत्वात् । सिद्धे चैवमनु-
 वृत्ताकारे बाधकाभावाज्जातिरूपमपि निष्पत्स्युहम् । तस्मात् सर्वप्र-
 माणासिद्धं सामान्यं नापहोतुं शक्यम् । ननु तर्हि विकल्पानां कः
 परिहार इति चेत् । न कोऽपि । अपरिहृतानामपि तेषामकिञ्चित्क-
 रत्वात् । सामान्याभावे तेषामपि स्वरूपलाभाऽभावादित्युक्तम् ।
 अथापि चेन्नदाग्रहस्तर्हि तेऽपि परिह्रियन्ते । तत्र केचित् । भिन्नमेव
 सामान्यं व्यक्तिभ्यः । नच पृथगुपलब्धिप्रसङ्गः । व्यक्तिममेत-
 त्वेनान्यत्र तदभावात् । नच व्यक्त्यतिरेकेणादर्शनादभेदः शङ्क-
 नीयः । स्रष्टमुण्डयोगिबोः स्रष्टमुण्डाकारस्य व्यावृत्तस्य दर्शना-
 द् । अभेदे वराकारवदुक्ताकारस्याप्यनुवृत्त्यापत्तेः । उक्ताकारवद्

गवाकारस्य व्यावृत्त्यापत्तेः । एकस्यामपि व्यक्तादिषु गौरिति
 प्रसये गौरिति वदिदं बुद्धिगोबुद्धयोः पर्यायतापत्तेः । न च व्य-
 क्तेस्तादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गः । समवायसम्बन्धमहिम्नैव तत्ति-
 देः । तस्माददोष इत्याहुः ॥ तत्त्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन भेदस्य ता-
 दात्म्यप्रतीत्या वाऽभेदस्य सिद्धत्वाद्भिन्नाभिमतत्वेन युक्तम् । न च
 भेदाभेदयोर्विरोधः शङ्कनीयः । सहदर्शनेनैव शङ्कानिरासात् ।
 तत्रापि प्रसङ्गः । इदं रजतं, नेदं रजतमिति वद परम्परोपमर्दाभा-
 वात् । अत इयं गौरिति बुद्धिद्वयं सामानाधिकरण्यापर्यायत्वा-
 म्यामभेदं भेदं च जातिव्यक्त्योर्व्यवस्थापयतीति प्रतीतिवत्त्वादेवा-
 प्र भेदाभेदाविरोधः । किञ्च, गोरूपेण निरूपणे गोजात्या व्यक्ति-
 रभेदेन प्रतीयते । गौरप्यं श्रावलेय इति व्यक्त्यन्तरात्मना निरूपणे
 च जातिभेदेन प्रतीयते । योऽयं श्रावलेयो गौः स न बाहुलेय इत्य-
 पेक्षाभेदादपि तथा । कुण्डदण्डादिषु विरुद्धस्वभावाणां दीर्घह्र-
 स्वादीनामपेक्षाभेदेनाविरोधवद् उभयप्रतीतिविशेषात् । न च बैलत-
 ण्यप्रतीतिर्भेदप्रतीतिरवैलक्षण्यप्रतीतिस्त्वभेदप्रतीतिरिति भेदप्रतीति-
 समये येन जातिव्यक्ती भिन्ने अवगते तेनैव पुंसा अमेदप्रतीतिस-
 मये तपोरन्यतरदेकं प्रतीयत इत्येकनिष्ठाकारद्वयस्य पर्यायेऽवगाहा-
 देकनिष्ठद्विप्रतीतिः । सा च भेदप्रतीतिरेव, न तु भेदाभेदप्रती-
 तिरिति तदभावाच्च भेदाभेदयोरविरोध इति वाच्यम् । वस्तुद्वय-
 प्रतीतिर्भेदप्रतीतित्वामावात् । एकव्यक्तिदर्शने जातिव्यक्त्योः स-
 त्वेऽपि भेदाप्रसयात् । व्यक्त्यन्तरदर्शन एव जात्यन्वयेन पूर्वव्य-
 क्तिव्यतिरेकेण च जातिव्यक्तिप्रत्ययस्य भवतोऽप्यभिमतत्वात् ।
 किञ्चित्पूरुषं दूरात् पश्यतः पूर्वोपलब्धं च तत्सदृशं स्मरतो वस्तुतः
 पुरुषद्वयप्रतीतावपि स एवायमिति प्रतीत्या भेदानवधारणात् पूर्वो-
 पलब्धमेव पुरुष कालान्तरे दूरात् पश्यतः किञ्चिद्वैलक्ष्ये भेदप्रत्य-

याश्च । नचोत्र मानाभावः । किं स एवावमुतान्व इति संशय-
वाक्यस्यैव । मानत्वात् । अन्यथा तदमुदयात् । तस्मादन्योऽयं ना-
न्योऽयमित्येव भेदाभेदमुद्धयोराकारो । अतो द्वौ गावाभुपलभमान-
स्योभयत्र गोप्रत्ययाद्यमस्मादन्यइतिप्रत्ययाद्योपपन्नंभिन्नाभिन्नत्वम्
एवञ्च व्यस्त्यात्परूपत्वाद् व्यक्तिगतैव जातिः । सा च स्वकारणा-
दुत्पद्यमानायां व्यक्तौ कारणवशात् सम्बध्यते । नचास्मिन् देशे
भागविद्यमानायाः कथयेतदेशसम्बन्ध इति शङ्काम् । अस्मिन् देशे
भागविद्यमानस्यैव देशान्तरादागतौ कारणवशादेव संयोगदर्शना-
त् । एतावान् परं विशेषो यत् संयोगो देशान्तरस्थस्यानेन देशेन
क्रमिकस्तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव साहसिकः ।
संयोगस्य तादात्म्यसमवाययोश्चैकस्वभावाभावात् । नच जातेर्नि-
सत्त्वेन व्यक्तीनां चानिसत्त्वेनाभेदोऽनुपपन्न इति शङ्क्यम् । तस्य
वस्तुनो नानाकाराङ्गीकावकेनचिदाकारेण निसत्वस्य केनचिदनि-
सत्वस्ये च धारणेनाविरोधात् । एवञ्च जातेर्व्यक्तिरूपेणाऽनिस-
त्वस्य व्यक्तेश्च जातिरूपेण निसत्वस्योक्तावपि बाधकाभावात् ।
यदि च सर्वगत सामान्यमुपेयते तदापि व्यक्तीनामभिव्यञ्जक-
त्वात् संयुक्तसमवायस्य सामान्यग्राहकसन्निकर्षस्य व्यक्तिदेश एव
सत्त्वान्न सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः । एवमभेदपक्षेऽप्याकारभेदाङ्गीका-
रान्निसत्त्वाऽनिसत्त्वादिवत् । सर्वगतत्वासर्वगतत्वादिकमपि नानुप-
पन्नम् । दृत्तौ कात्स्न्यीश-विभागस्तु प्रमाणतो दृश्यवगतेर्न शङ्कि-
तुमपि शक्यते । व्यक्तेः पुञ्जरूपत्वाभावस्तु केशाण्डकवत् पुञ्ज-
प्रतीक्षभावादेव निरस्तः । तेन निराधारताऽपि परिहृता बोध्या ।
तस्मादस्तितिरिक्ता आकृतिर्नित्येति, तथा शब्दस्य सम्बन्धोऽपि
नित्य इति सिद्धम् । देवदत्तादिनाम्ना तु मत्सक्तः सम्बन्धकर्तृरु-
पलम्भाद् व्यक्तावेव च सम्बन्धान्न तन्न्यायेन सर्वेषां तत्त्वम् । स-

व्यक्तुर्नुपलम्भादाकृतौ सम्बन्धाच्चेति दिक् ॥

यत्तु केचित् । आकृतौ शक्त्यङ्गीकारे, ग्रीहीनवहन्ति, पशु-
मालभेतेत्यादिविध्यानर्थक्यं निरालम्बाश्चाकृतेरवहननालम्बाद्ययोगा-
त् । लिङ्गसंख्याकारकानन्वयश्चालिङ्गत्वादेकत्वादमूर्तत्वाच्च ।
गौः शुक्लेत्यादिसामानाधिकरण्यबाधश्च । जातिगुणयोर्भिन्नत्वान्ना
एवमन्यदापि द्रष्टव्यम् । तस्मात्आकृतौ शक्तिः । किन्तु व्यक्तावेव ।
नचैकत्र शक्तौ ज्ञातायां व्यक्त्यन्तरबोधो दुर्घटः । तत्र शक्तेरज्ञा-
नादिति वाच्यम् । जातेरुपलक्षणकत्वेनादोषात् । यः शुक्लवासाः
स देवदत्त इतिवद् येषमाकृतिका सा गौरस्यैवं बोधसम्भवात् ।
जातिमेकामुपलक्ष्य व्यक्तिबोधनाच्च नानेकशक्तिकल्पनापत्तिः ।
आकृतिविशिष्टायां वा व्यक्तौ साऽस्तु । तथा सति न कोऽपि
दोष इत्याहुः । तत्र । विशिष्टायां शक्तेः कल्पने शक्यद्वयापक्ष्या
गौरवात् । केवलायां तु कल्पने तासामतीतानागतवर्तमानानामन-
न्तत्वेन शक्यत्वज्ञानासम्भवात् । शुक्लायां व्यक्तौ व्युत्पन्नस्य गो-
शब्दस्य कृष्णायां प्रयोगे व्यभिचारात् । अस्य पदस्यायमेवार्थो
नान्य इत्येवंप्रमाणकत्वेन शक्तेर्नियमरूपत्वाद् व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्तौ
तस्या व्यभिचारमसङ्गेन नियमरूपत्वज्ञानेनान्तशक्त्यापत्तेश्च । नच
जातेरुपलक्षणत्वान्नानन्त्यमिति वाच्यम् । तथाप्यभिधेयानन्त्येन त-
दपरिहारात् । व्युत्पत्तिसमय एव जातेरुपलक्षणत्वात् । इत्तमुद्दिष्टं
मणित्रयं कृत्वा मदस्तपिहितं यत्तन्मणिपदवाक्यमित्युक्तौ वक्तृ-
इत्तस्योपलक्षणत्वेऽपि मणित्रयपदेन मणिव्यक्तीनामेवाभिधानात् ।
किञ्चाकृतिमविषयीकृत्य व्यक्तिमात्राभिधाने शब्देन व्यक्तिरेव
प्रतीयेत, न तु विजातीयव्यावृत्ता सा । तथा सति पशुमालभेतेति
वाक्याद् यः कश्चिदन्य आलभ्येत । सन्देहानपायात् । यदि च
व्यक्तेर्नास्तिनाभूतत्वादभिधानसमय एव शब्दो जातिमपि विषयी-

करोतीत्युच्यते, तदा गोजातीयं प्रखायबन् प्रथमं जातिमेव गो-
चरयतीत्यागतम् । तथा सति विशिष्टे एव शक्त्यापत्तिर्न तु केवल-
व्यक्तौ । नचैवमेवास्त्विति वाच्यम् । तथा सति पूर्वं जातिभिधा-
नात् तदविनाभूतव्यक्तेरापि तत् एव प्रतिपत्तिरिति, न तत्र शक्ति-
कल्पनापेक्षा । किञ्च, व्यक्तीनां स्रण्डमुण्डादिभेदेन विचित्रत्वात्
तदभिधाने चित्रबुद्धिरप्युत्पद्येत, न त्वेकाकारा । उत्पद्यते त्वे-
काकारा । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिरेवाभिधेयेति निश्चयः ।
न च पूर्वोक्तदूषणापत्तिः । आकृतेर्व्यवस्यतिरिक्तत्वात् । एक-
स्यैव वस्तुनो व्यावृत्तानुवृत्तरूपाभ्यामुभयात्मकतायाः पूर्वमुपपा-
दितत्वात् । अतोऽबह्वननादौलिङ्गादेश्च स्वरसेनैवान्वय इत्यदोषः ।
भेदपक्षेऽपि जातिर्व्यक्तिमन्तरेणानुपपन्ना तामाक्षेप्स्यति । आक्षे-
पश्च लक्षणा अर्थापत्तिर्वा । अतस्तथैव व्यक्तिबोधोपपत्तौ न तत्र
शक्तिकल्पनापेक्षा । एवं तु, पशुना यजेत अरुणया क्रीणातीत्यादौ
श्रुतं करणत्वममूर्त्योरपि जातिगुणयोर्द्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्र सु-
ख्यतयैवोपपत्स्यते । अधिकरणमम्पदानादिरूपं कारकत्वं मूर्तस्य
साक्षादसम्भवदभेदं लक्षणां वाऽऽश्रित्योपपत्स्यते । तथा, द्रयेनचितं
चिन्वीतित्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यतो
अतोऽभेदपक्षे भेदपक्षे च दोषाभावादाकृतावेव शक्तिर्निश्चेयेत्याहुः ॥

गुरवस्तु— अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि, गौरस्तीति वाक्या-
द्भोत्वविशिष्टिप्रतीतेर्नार्थापत्तिरापेक्षः । किन्तु समानसंवित्संवेद्यत्व-
माक्षेपः । प्रत्यक्षे व्यक्तिमात्रसामान्या जातेरिव शब्दे जातिभाम-
सामान्यैव व्यक्तेरापि बोधाज्जातिविषया व्यक्तिविषयीकरणे जाति-
व्यक्त्योरेकधीविषयत्वात् । यद्वा जातिशक्तिरेव व्यक्ति बोधयती-
त्येवमेकशक्त्या युगपदुभयबोधात् समानसंवित्संवेद्यत्वम् । अन-
तिप्रसङ्गस्तु गोत्वशक्तस्य गोत्वविशिष्टबोधनादित्याहुः ॥

वेदान्तदर्शने तु देवताविग्रहाधिकरणे, शब्दं इति चेन्नातः प्र-
 भात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यादिसूत्रत्रये सर्गादिपक्षेऽपि व्यास-
 चरणैः शब्दार्थयोरीत्यत्तिकसम्बन्धो यः समर्थितस्तमेव व्युत्पाद-
 यन्ति । तथाहि । एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति म-
 तुष्यानिन्दव इति पितृन् तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं
 विश्वानीति शास्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इत्यादिश्रुतिषु, अनादि-
 निधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा * आदौ वेदगयी दिव्या यतः
 सर्वाः प्रवृत्तय इति, नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् *
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः * सर्वेषां स तु नामानि
 कर्माणि च पृथक् पृथक् * वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
 निर्ममे इत्यादिस्मृतिषु च सर्गादौ वैदिकशब्दादेव जगदुत्पत्तिक-
 धनाद्देवाद्याकृतिविशेषं विग्रहवत्त्वबोधकमन्त्रार्थमादादिभ्योऽवगस्य,
 भूरिति व्याहरन् भूमिममृजनेत्यादिश्रुतेर्लोकादीनामाकृतिं चिकी-
 र्षितां बुद्ध्यावालिख्य तत्तदाकारकजगत्करणात् सृष्ट्याद्यङ्गीकारे-
 ऽप्याकृतावेव सम्बन्धः । महामलये सर्वव्यवहारोच्छेदेऽपि परमे-
 श्वरानुगृहीतानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वराणां तत्स्मरणात् । तथा,
 यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोश्च प्रहिणोति तस्मा इति,
 सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरि-
 क्षमयो सुवरित्यादिश्रुतेः । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्ट-
 यः * शर्वर्षन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यज इत्यादिस्मृतेश्चेति॥
 अन्येतु— वाचा विरूपनित्येति श्रुतेर्वेदस्वरूपस्य, सूर्या-
 चन्द्रमसाविति श्रुत्या जगत्प्रवाहस्य च नित्यत्वे सिद्धे वैदिकानां
 शब्दानां प्रवाह एव सम्बन्धमाद्रियन्ते ॥
 इतरे तु— इतरत्वावयववेदस्याप्युत्पत्तिप्रलयप्रत्ययाभाकाशा-
 दिवन्नित्यत्वं, किन्तु ऋग्यजुरादिनाम्नामानुपूर्वाविशेषात्मकस्य

रूपस्य च प्रतिसर्गमेकरूपत्वात् समाननामरूपप्रवाहानुज्जेदरूपमेव
 नित्यत्वम् । नच सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्याभिव्यञ्जकोत्पत्त्यादिवि-
 रूपातिभ्रमः कल्पनीयः । लौकिकवासवेऽपि तथा कल्पयितुं श-
 क्यत्वात् । सूक्ष्मरूपेण कार्यमात्रस्य नित्यताभ्युपगमात् । अव-
 वर्तमानावस्थैव सत्त्वं वेदस्येति चेन्न । घटादावपि तथा प्रसङ्गा-
 त् । दण्डादीनामभिव्यञ्जकत्वसम्भवात् । वर्तमानत्वाभिव्यक्तयो-
 र्भेदाभावाच्च । अत उक्तप्रत्ययानुरोधात् प्रवाहानुज्जेदरूपमेव श-
 ब्दस्य नित्यत्वम् । वेदश्च अन्तर्यामिसङ्कल्पात् सर्गादौ हिरण्य-
 गर्भादिभिरबुद्धिपूर्वमेव स्वाप्नपदार्थवत् प्रतिभामात्रेणानुभूयते ।
 ईश्वरस्तु सर्वज्ञत्वात् समानानुपूर्वीनिर्माणं करोतीत्युपपद्यते । अ-
 तश्च इवासप्रश्वासवत् पुरुषबुद्धयजन्यत्वेन वेदेषु नामामाप्यशङ्का-
 या अपि सम्भवः । इदञ्च, यो ब्रह्माणामिति, अनादिनिधनेति
 श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते ॥ सिद्धान्तस्तु नाकृतिमात्रे सम्बन्धः ।
 लक्षणामसङ्गात् । सा व्यक्तिं विनानुपपद्यमाना सामाप्तिपतीत्यु-
 पगमात् । नाप्यर्थापत्तिपक्षः साधीयान् । व्यक्तिबोधनाशे पदा-
 नाममामाप्यमसङ्गात् । अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गोशब्दाद् गो-
 त्वविशिष्टप्रतीतिदर्शनेनार्थापत्तेर्व्यापारत्वस्याप्यसङ्गतत्वात् । नापि
 समानसवित्तंवेद्यत्वपक्षो युक्तः । गोगोत्वपदयोः पर्यायतापत्तेर्गो-
 त्वपदाद्गोप्रत्ययापत्तेरित्यादिनैयायिकोक्तदूषणग्रासात् । यः सिक्त-
 रेताः स्यात् स प्रथमागुपदध्यादित्यादौ सिक्करेतस्त्वादेराकृतित्वा-
 भावेन श्रुतिविरोधापत्तेश्च । नच तत्र प्रवृत्तिर्नामिच्छ एव सम्बन्ध
 इति वाच्यम् । उपाधेरनित्यत्वेन नियमभङ्गमसङ्गात् । सिक्करेत-
 स्त्वादेः प्रमाणान्तरेणापि ग्रहणात् तद्विरोधकवेदामामाप्यापत्तेः ।
 तस्य धर्मस्योपशानकर्तृत्वायोगात् पदप्रवृत्तिर्वैयर्थ्यापत्तेः । ईदृश-
 स्थले व्यवहारस्याशक्यवचनत्वेन सङ्केतप्रवृत्तिविरोधाच्च । तस्मान्ना-

कृतिमात्रे सम्बन्धः, किन्तु व्यक्तावेव सम्बन्धः । नच व्यक्तेरनि-
 सत्त्वात् सम्बन्धानिसत्त्वं शङ्क्यम् । वेदोक्तपदार्थानामाधिदैविकानां
 पुरुषावयवरूपत्वेन निसत्त्वात् । नचावयवानां हस्तपादादिरूपत्वेन
 यथाकारकत्वाभावात् कथं जातिगुणक्रियाद्रव्यनामवाचकपद-
 जातस्यावयवे सम्बन्ध इति शङ्क्यम् । सर्वस्य भगवदनुकारितया
 तदवयवानां सर्वरूपत्वात् । पुरुषसूक्तेन तदर्थनिश्चायकद्वितीय-
 स्कन्धाध्यायेन च तथा निश्चयात् । यदास्य नाभ्यान्मलिनादह-
 मासं महात्मनः * नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवाद्गते * तेषु
 यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशा इत्यादीनां, पुरुषावयवैरेतैः
 'सम्भाराः संमृता मयेत्यन्तानां वाक्यानां तत्र दर्शनात् । तमेव
 भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुत्या अनुकूलधिकरणे सर्वस्य भगवद-
 नुकारित्वकथनेन भगवतः सर्वाकारत्वसिद्धेः । एवञ्च सर्वे वेदा
 यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां
 विकल्प्यापोद्यते ब्रह्म * एतावान् सर्ववेदार्थः, इत्यादिषु बोधि-
 तमभिधानवृत्त्या वेदस्य भगवद्राचकत्वं यथाश्रुतं संगतं भवेत् ।
 नच सूत्रकारेणाऽतः प्रभावादिसनेन शब्दादर्थोत्पत्तिकथनात्तैव-
 मर्थो युज्यते इति शङ्क्यम् । परमसिद्धया परो बोधनीय इति जैमि-
 निसमाधानार्थं तथा कथनात् । तेन ह्यनुपलब्ध एवार्थं चोदनाव-
 लेन धर्मपदार्थसत्तायास्तत्र प्रवृत्त्यव्यतिरेकस्य च स्वीकारात् ।
 अत एव कथनं न वैदिकं प्रपञ्चान्तरं विरुणाद्धि । वस्तुतस्तु प्रम-
 वशब्दस्य ज्ञानविषयत्वमात्रमर्थः ।
 तस्मात् परविद्याऽनुसारेण वैदिकानां पदार्थानां निसत्त्वात् तत्रैव
 पदानां सम्बन्धः । लौकिकाऽनुवादकानां ॥ प्रवाह इत्येव युक्त-
 म् । अत एव, समाननामसूत्रे अपि—शब्दग्रहणम् । अन्यथैकेन
 सूत्रेणैव समाभिसम्भवाद्वन्यतरसूत्रस्याऽपिशब्दस्य च वैयर्थ्या-

पक्षेः । पुनः पुनरेकदा वा पदार्थोत्पत्तौ अव्यभिचारात्मके सम्बन्धानित्यत्वे विशेषाभावात् । एवं तु, स्वरूपनित्यत्वं यस्य सिद्धं धर्मसम्बन्धाविच्छेदवृत्तादृशं सन्तत्यविच्छेदं चादायोभयथा विरोधसमाधेः सार्धक्यसिद्धिरित्ययमेव सूत्रार्थः । न च प्रवाहे शक्त्युपगमे तदवयवभूतघटादिव्यक्त्यवोधः शङ्क्यः । वेदपितृमात्रादिपदानामवयविनि शरीरप्रवाहे च शक्तानामवयवबोधकस्य सर्वसम्मतत्वात् । न च जैमिनीयस्मृतोर्विरोधः । मन्दार्थं वेदविभागे तान् प्रति तस्य तथा निर्णयात् । कलिवर्ज्यनिर्णयवत् । अतो, जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चनेति पुराणवाक्यस्यापि न विरोधः । वस्तुतस्तु जैमिनेरपि व्यासवदेवाशयः । अन्यथा औत्पत्तिकपदस्थले नैसर्गिकपदमेव वदेत् । यत्तु वेदवाक्यस्य नाऽऽकाशवन्नित्यत्वमिसाद्युक्तम् । तत्र । अन्काशोत्पत्तिनाशयोः प्रतीयमानत्वेन तत्राऽपि तौल्यात् । लोकेऽवकाशातिरिक्तस्याकाशस्याऽप्रसयात् । काणादादिस्मृतिविश्वासेन तत्र नित्यत्वमुपगम्य कुञ्चतदभावादेरभिव्यञ्जकत्वादिकल्पने तु, वाचा विरूपनित्यया अनादिनिधनेत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधात् स्थूलरूपणैव नित्यत्वं वेदस्याङ्गीकार्यम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् स्वरूपनित्यत्वं वेदस्य निर्वाधमिति दिक् ॥

नन्वेवं सतीदानीन्तनयज्ञेषु लौकिकानां द्रव्याणां कथं विनियोग इति चेत् । प्रोक्षणाधानादिना भगवदवयववैशेष्यात्तदाधारत्वेनेति ध्रुमः । तेषां नित्यपरिच्छिन्नत्वाद् गमागमरूपाविर्भावतिरोभावयोस्तत्र सत्त्वात् । व्यापकत्वपक्षे तु विहितकार्यानुकूलत्वरूपस्य सन्निधानस्यैवावश्यकत्वात् । एवमेव फलभूतेषु देवादिलोकेऽपि ज्ञेयः । भगवदवयवात्मकतदवैशेष्यो ज्ञेयः । अत एव तादृशामधिकारसमाप्ती मुक्तिश्रवणमपि युज्यते । वेदिकस्य प्रपञ्चस्य

मोचकं स्वभावत्वात् । न च शब्दैकसमाधिगम्यशब्दाश्रित एव ।
 अर्थाश्रयत्वस्य शब्दलक्षणस्य तृतीयस्कन्धे निरूपणात् । तस्य
 प्रत्यक्षविरोधाभावाय आधिदैविकमर्थमादायैव समर्थनीयत्वात् ।
 द्वादशस्कन्धेऽपि, ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वरादङ्-
 यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिन इत्योङ्कारस्य ब्रह्मलिङ्ग-
 शरीरत्वकथनाच्च । एतेनैवार्थस्य वाङ्मात्रत्वं वदन्तोऽपि निरस्ता
 वेदितव्याः । शब्दस्यार्थप्रसायकत्वमप्यत एव ज्ञेयम् । नच मुख-
 पाटनपूरणाद्यापत्तिः । तत्र तथेश्वरेच्छाभावात् । सहकारिण्या
 विहितक्रियाया अभावश्च । अत एव, य एनं शुष्के स्थानी
 निषिञ्चेज्जायेरज्ज्वालाः प्ररोहेयुः पलाशानीलादौ मन्त्रेण सेकात्
 फलोपदर्शनं युज्यते । अतो न दोषः । नच पुरुषसूक्ते, तस्माद्विरा-
 ङजायतेत्युत्पत्तिश्रावणात् कथं नित्यत्वमर्थस्येति शङ्काम् । एत-
 स्य ततो भिन्नत्वात् । तमुपक्रम्य तस्मादस्योत्पत्तिकथनात् । ननु
 तर्हि तत्रत्यानामनित्यत्वात् तद्वाचकपदानां सम्बन्धस्याऽनित्यत्व-
 मपरिहार्यमिति चेन्न । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्,
 सर्वत्रेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना * प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च
 मय्यनुशेरत् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः प्रवाहनादित्वासिद्धौ तत्र
 सम्बन्धेनादोषात् । लौकिकपदानामप्येवैव गतिर्बोद्धव्या । वस्तुतस्तु
 लोकेऽपि व्यक्तावेव पदसम्बन्धः । सूत्रं तु वादिबुद्ध्यनुसारेण
 सखण्डब्रह्मवादानुसारेण च बोध्यम् । ननु व्यक्तीनामानन्त्याद्
 एकत्र गृहीतसम्बन्धस्य घटादिपदैर्घटाऽन्तस्वोधानुपपत्तिर्द्वारेति
 विशिष्टे सम्बन्धो वाच्य इति चेन्न । ब्रह्मवादे पदार्थानां सर्वेषां
 भगवदभिन्नत्वेन नित्यत्वात् कारणत्वेनाऽभिमतैरभिव्यक्तिमात्रा-
 ङ्गीकारादेकस्यैवानेकधा भवनेनाविर्भवेनेन तिरोभवनेन चैकस्यैव
 सर्वत्र सत्त्वादानन्त्येऽप्यदोषादेकत्रैव गृहीतायां शक्तौ निर्वाहाद्

रुद्रव्यूहवदनुगताकारमतीतिसिद्धेश्च वैशिष्ट्यगौरवस्य वैयर्थ्यात् ।
 इदानीमपि हि जातिव्यक्तिविवेकमजानतो बालस्य पामराणां च
 शब्दाद् व्युत्पत्तिदर्शनाच्च । प्रलये सर्वव्यक्तिनाशे जातिसमवाय-
 योः स्थितिकल्पनस्याऽत्यन्ताऽमामाणिकत्वात् । नित्यद्रव्येषु
 तत्स्थितेरभ्युपगमैकशरणत्वात् । जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा
 वस्तुनि कल्पितः * इति पष्ठस्कन्धवाक्याज्जातेरपि कल्पनैकशरण-
 त्वाच्च । जातौ सत्तानभ्युपगमेन तस्या असत्त्वस्य त्वयाप्पुपगत-
 त्वाच्च । अतः, स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा * सप्तधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः * शतञ्च दश चैकञ्च सहस्राणि च
 विंशतिरित्यादिश्रुतिभिः स्याद्विभेदेष्वेकस्यैवाऽनेकधा भवनस्योक्त-
 त्वात् । दृष्टस्य पदार्थस्य स्वतो याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतस्तदवगम-
 स्य मणिपरीक्षादाबुपलब्धेश्च श्रुत्युक्ताऽऽदरस्यैव उपायस्त्वात् ।
 नचास्य वाक्यस्य, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति ज्ञानिनं प्रस्तुत्य
 कथनान्नास्य भगवत्परत्वमिति शङ्काम् । एवमपि कैमुतिकन्यायेन
 भगवत्सत्तात्वसिद्धेरप्रत्युहत्वात् । प्रजायेयेतीच्छयाऽनेकधा भवन-
 स्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् । नच प्रमाणाऽन्तरविरोधाद् ब्रह्माभेद-
 घोषकागमप्रवृत्तिप्रतिरोध इति वाच्यम् । प्रमाणान्तराणामसन्ता-
 ऽलौकिकेऽर्थे प्रवृत्तिरहितत्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा यागादौ
 शरीरलेशस्य सर्वस्वारे च मरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तद्विरुद्धानां
 यागचोदनानामपि प्रवृत्तिप्रतिरोधापत्तेः । लोकेऽपि पाकादिप्रवृत्ति-
 प्रतिरोधापत्तेश्च । अथ तत्र विदुषां फलेष्पूनां ज्ञानादेरीत्कथ्यान्
 प्रतिरोध इति चेन्न । इहापि मुमुक्षूणां निरवधानां तथात्वेन
 तुल्यत्वादानन्वेन यथाश्रुतार्थग्रहणे गोअश्वा एव पशवोऽन्ये त्व-
 ऽपशवः, आदित्यो यूष इत्यादावपि यथाश्रुतग्रहणापत्तिरिति चेन्न ।
 त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मरुतः । पशुपतिः पशू-

नां चतुष्पदाम् उत च द्विपदामित्यादिश्रुत्यन्तरेऽन्येषां पुरुषा-
दीनामपि पशुत्वश्रावणात्तद्विरोधेनापशव इत्यत्र गौण्या उचित-
त्वात् । एवमादित्यो यूप इत्यादावपि बोध्यम् । इदानीन्तनानां
सर्ववेदादाशित्वात् । अत एव, ग्रावाणः पुवन्त इत्यस्याः सेतु-
न्ये संवादोऽपि संगच्छते । चिद्रूपस्य जडत्वमतीतिस्तु, प्रजायेये-
तीच्छयैवोपपद्यते । लीलार्थं तथात्वाङ्गीकारात् । ननु तादृशां
वाक्यानामुपासनाविधिशेषत्वेनार्थवादत्वमिति चेत् । अर्थवादत्व-
मिति कोऽर्थः । अमदर्थबोधकत्वं वा, स्वार्थे अप्रमाणत्वं वा,
ज्ञावकत्वं वा । नाद्यः । प्रतीरकत्वापत्तेः । तन्व्यायेन विधिवाक्ये-
ऽप्यनाश्वासप्रसक्तेः । अपौरुषये त्वाढम्बरेण प्रामाण्यसाधनवै-
यर्थ्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । मानाभावात् । अस्तिकानां शब्दश्र-
वणमात्रेणैव तत्र प्रमाणबुद्ध्युदयात् । स्वार्थे अप्रमाण्ये विधेयस्तु-
त्यसिद्धेश्च । तृतीयश्चेदुत्कर्षाधायकगुणानां लोकप्रसिद्धानां सता-
मेव विधेयस्तुत्यर्थक्यनादागतमेव स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमित्यर्थवा-
दत्वेऽप्यदोषात् । अतो व्यक्तेर्भगवत्त्वपक्षे प्रवाहादिच्छेदपक्षे
चैकत्रापि शक्तिग्रहे सुखेनैव व्यक्त्याकृत्योर्बोध इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । नचेश्वरकर्तृकत्वे वेदानामानेयत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
ईश्वरस्य निश्चत्वेन तत्प्राणभूतस्यास्य सुतरा निश्चत्वात् । अस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितं महत्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
इति श्रुतेः । ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्
यजुस्तस्मादजायतेति श्रुतेः । प्रतिकल्प समाननामरूपप्रवाहे-
णानिर्भावेऽपि इतरवन्नामरूपनिर्याणकरणस्यानुक्तेश्च । नचामा-
माण्यापत्तिः । पौरुषेयत्वस्याप्रामाण्यतन्त्रत्वाभावात् । पौरुषे-
याणां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यस्य भवताप्युपगमात् । मानया-
ऽकर्तृकत्वेनापौरुषेयत्वाच्च । ईश्वरस्य वेदादेव सिद्धत्वेनानपेक्ष-

त्वस्याऽहानेश्च । युक्त्यापि विचारे कर्मणां फलशेषत्वेन श्रुत्या
यागस्य फलं स्वर्गाद्यवसीयते । यागश्च पाक ओदनमिव न
साक्षात् स्वर्गं साधयति, येनेश्वरापेक्षा न स्यात् । स्वर्गश्च लोका-
त्मकत्वाद् ब्रह्माण्डाधिपत्यधीनः । सुखसाधनानि तदधीनानि ।
अन्यथा यागेनापूर्वे निष्पन्ने तदानीमेव स्वर्गो भवेत् । प्रतिबन्ध-
स्याशक्यवचनत्वात् । दृष्टार्थापत्त्या एतद्देहादेः प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनेऽपि विनिगमकाभावेन श्रौतस्येश्वरस्यैवाङ्गीकृतेर्ज्यायस्त्वात् ।
तस्माद्देदेनैव कुयुक्तिनिरासे व्यक्तावेव पदानां शक्तिः । आकृति-
पक्षे चाविच्छिन्नप्रवाह इति न कथमापि नित्यसम्बन्धत्वहानि-
रिति दिक् ॥

अत्र नैयायिकादयः । ननु व्यर्थोऽयं सम्बन्धनित्यत्वसाधन-
प्रयासः । शब्दानित्यत्वेन दोषतादवस्थ्यात् । शब्दस्य पुरुषप्रप-
त्नोच्चरमुपलभ्यमानत्वेन उपलब्धस्य द्रागेव तिरोभावेन चोत्पत्ति-
नाशशालित्वनिश्चयात् । नच, स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञाव-
लान्नित्यत्वं शङ्क्यम् । शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीरितिसार्वजनीन-
व्यवहारदर्शनान्नित्यत्वे तदयोगात् । नचायं व्यवहार उच्चारण-
विषय इति वाच्यम् । नित्यस्य परिच्छिन्नस्यैकदेशस्थत्वेन नाना-
देशावस्थितवक्त्रुच्चारणेनाऽभिव्यक्त्ययोगात् । अभिव्यक्तिपक्षे च
यावानस्ति तावत् एवाभिव्यक्तिरिति बहुभिरुच्चारणेऽपि महाशब्द-
श्रवणाऽयोगाच्च । तस्मादुत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इत्यादि-
प्रतीतीनां जागरूकत्वेन प्रत्यभिज्ञाभावाच्च तस्य नित्यत्वसिद्धिः ।
तदेवौपधमिसादौ साजासमादाय प्रत्यभिज्ञावदत्रापि वक्तुं शक्य-
त्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्पत्तिविनाशप्रतीत्योरेव तत्त्वात् ।
सार्वदिकत्वाददर्शनात् तादृशप्रतीतिभ्यां विना प्रत्यभिज्ञाया एवानु-
दयात् । अत एतयोः प्रत्यभिज्ञासाध्यत्वं भ्रान्तित्वं च निरस्तम् ॥

यच्चाहता, वर्णानां पुद्गलाख्यानवयवानङ्गीकृत्य सावयव-
त्वादनित्यत्वमाहुः ॥ तत्र ॥ प्रत्यक्षविरोधात् । वर्णेषु साकर्यवै-
कल्यप्रत्ययाभावाच्च । न चानुमानेन सिद्धिः । हेत्वभावात् । न च
वस्तुमात्रस्य सावयवत्वदर्शनाद्वस्तुत्वं हेतुः । परमाणुषु व्यभिचारा-
त् । तेष्वप्यवयवाङ्गीकारेऽनवस्थाप्यत्वे । तस्माद् द्रुतविलम्बित-
मध्यमोदात्ताऽनुदात्तस्वरिताऽनुनासिकाननुनासिकभेदेन व्यक्ति-
भेदस्य गत्वादिना साजासस्य चोपलम्भात्तदादायैव प्रसभिज्ञेति
पूर्वोक्तप्रतीतिबलादेवानित्यत्वम् । मिदं चैव शब्दस्याऽनित्यत्वे सं-
बन्धस्याप्यनित्यत्वं सिद्धमेव । सम्बन्धधीनत्वात् । शब्दं निर्मा-
यास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवमीश्वरेण मङ्केतकरणाच्चेत्याहुः ॥

तदसङ्गतम् । श्रुतिपुराणयुक्तिविरुद्धत्वात् । तथाहि । वाचा
विरूपनित्ययेति श्रुत्या, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति श्रु-
श्रुम, शब्दब्रह्म सुदुर्बोधम्, स्वयम्भुरेष भगवान् वेदोगीतस्त्वया-
पुरा * शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इत्यादि-
भिः पूर्वोक्तैश्च पुराणवाक्यैर्वेदस्वरूपस्य नित्यत्वबोधनेन तदशानां
वर्णादीनामपि नित्यत्वमर्थतः सिद्धमेव । प्रतीतितदभावौ तु तदा-
विर्भावतिरोभावहेतुकौ । तथाहि । एकादशस्कन्धे, स एष जीवो
विवरमसूतिरिति शब्दब्रह्म सुदुर्बोधमिति च भगवद्वाक्यात्, समाहि-
तात्मनो ब्रह्मन्नित्यादिद्वादशस्कन्धव.क्याच्च ब्रह्मणो भगवतो वा हृद-
याकाशे आसन्त्येन करणेन स्वयमेव भगवान्नादात्मनाऽऽविर्भवति ।
स पूर्वमव्यक्त एव । ततो नानावर्णादिसङ्कल्पकमनोमयं सूक्ष्मं रूपं
प्राप्य भगवन्मुखतो ब्रह्ममुखतो वा प्रकटः सन्, मात्रास्वरवर्णा-
ऽऽत्मना स्थूलरूपेण शब्दब्रह्मात्मकवेदरूपः प्रकाशतोऽस च नादो
व्यापकत्वादस्मदादिष्वपि प्राणघोषरूपेण वर्तते । श्रोत्रवृत्तिनि-
रोधे कृते भगवतेष जीवस्त शृणोति । अन्यथा तच्छ्रवणं न स्यात् ।

द्वारस्य निरुद्धत्वात् । द्वाराभावे जीवस्य स्वतः कार्याक्षमत्वात् ।
 स एव नादः स्फोटपदवाच्यः । स्फुटति वागनेनेति व्युत्पत्तेः ।
 अतः स एव सुपुष्णामार्गेणाधारहृत्कण्ठमुखेषु, परापश्यन्तीमध्य-
 मावैखरीरूपेण प्रकटीभवति । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दा इव शब्द-
 ब्रह्मणो वर्णपदवाक्यानि नामानि । यथा तेषां वस्तुतो भेदाभावे-
 ऽपि सत्तामकाशप्रीतिधर्मकत्वाद्भेद एवमेतेषामपि तत्तदर्थप्रशायक-
 त्वात् स्वरूपेक्याच्च भेदाभेदौ । तेषामिवैतस्यांशानामपि वर्णानां
 पूर्णत्वं पदधर्मत्वं च । तत्रैश्वर्यादय इवान्न सूक्ष्मत्वनित्यत्वव्याप-
 कत्वपरिच्छिन्नत्वानन्तरूपत्ववद्गुणत्वानि । तत्र सूक्ष्मत्वं तु हृत्-
 कण्ठयोः स्वयमनुभूयमानत्वेऽपि परानुभवायोग्यत्वाज्ज्ञेयम् ।
 शब्दस्य नित्यत्वव्यापकत्वे तु जैमिनिर्नैव सूत्रिते ॥ तत्र गुरवः—
 नित्यः शब्दो, व्योमैकगुणत्वात् । तत्परिमाणवदिति । भाट्टान्तु-
 श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति, निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदिति, वर्णो
 नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति च प्रयुज्जानाः प्रसभिज्ञा-
 यत्नादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वं निरस्य, नित्यत्वं साधयन्ति । नच
 प्रसभिज्ञायाः सजातीयत्वान्न तथा अप्रयोजकत्वनिरास इति
 वाच्यम् । तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । वर्णेषु कत्वादिजातेरेवा-
 सिद्धेः । यथैकस्य पुंसो बालकुमारयुवदृढस्यूलकृशभावेष्ववस्था-
 भेदेऽपि न साजात्यमङ्गीक्रियते तथा भुताद्यवस्थाभेदेऽपि शब्दै-
 क्यमेव, न तु साजात्यमिति निश्चयात् । अनेनाकारो द्रुतमुच्चा-
 रितोऽनेन विलम्बेनेति धर्ममात्रभेदावगाहात् । खण्डमुण्डगोव्य-
 त्त्यांरिवापमकारो द्रुतोऽयं विलम्बित इति धर्मिभेदानवगाहाच्च ॥

ननु बाल्यक्रीयार्यादीनां क्रियकत्वाद्युक्त एकास्मिन् पुंसि
 समावेशः, उदात्तादीनां तु युगपदनेकारमुच्चारिते वर्णे समोता-
 नामितरेतरांवरुद्धानामेकस्मिन् समावेशो न वक्तुं शक्य इति विरु-

द्वयैः सिद्धे धर्मभेदे सुखेन जातिसिद्धिरिति चेन्न । एतेषां ध्वनि-
 धर्मत्वेन वर्णधर्मत्वाभावात् । नच वर्णधर्मत्वप्रसंगानुपपत्तिः ।
 अल्पे महति च दर्पणे युगपद् दृश्यमान एकस्मिन्नेव मुखे युगपन्मह-
 त्वाऽल्पत्वप्रतीतिवदुपपत्तेः । ननु सिद्धे वर्णव्यक्त्यैक्य उदात्तत्वा-
 दीनां ध्वनिधर्मत्वसिद्धिर्न तु ततः पूर्वं, तच्चूक्तप्रतीत्या वाधेन पूर्वं
 सिद्ध्यतीति कथमेतत्सिद्धिरिति चेन्न । अर्थप्रसायकत्वेनैव तस्य
 सिद्धत्वात् । त्रिषणावस्थायित्वेन मत्पुञ्चारणमन्यस्यान्यस्य
 क्रियमाणत्वेन शक्तिग्रहणासम्भवात् । अगृहीतशक्तिकस्य चाऽप्र-
 सायकत्वात् । अतश्चिरस्यायित्वमङ्गीकार्यम् । ततश्च सिद्धे स्था-
 यित्वे नाशकस्याभावादनश्वरत्वसिद्धिः । अनश्वरभावत्वेन चालु-
 त्वन्नत्वसिद्ध्या निखत्वसिद्धिरिति । नच गृहीतशक्तिकसदृशोऽन्यः
 प्रसाययिष्यतीति वाच्यम् । विकल्पासदृशत्वात् । तथाहि । स किय-
 वगतसादृश्यः प्रसाययिष्यत्युतानवगतसादृश्यः । नाद्यः । ज्ञातसम्ब-
 न्धेनोच्चारितमात्रेऽर्थवति शब्दे नष्टे वीचीतरङ्गवत् कर्णपथमागत-
 स्य तत्सन्तानस्यानर्थकस्य सदृशत्वेऽपि व्युत्पिष्टना सादृश्यान-
 वगमेन ततोऽर्थमत्ययासम्भवात् । ग्रहणदशायां तस्य नष्टत्वादाया-
 पोद्वापाभ्यामेकस्य द्विस्त्रिरूपलम्भाभावेनान्वयव्यतिरेकानवधारणे
 शक्तिग्रहस्याप्यसम्भवाच्च । नच व्युत्पत्तिसमये बहुषु शब्देषु
 सदृशेषु यः पश्चाच्छ्रव्यते स शक्तिग्रहं लभते । ततो गृहीतायां
 शक्तौ ये तदुत्तरकालास्तेऽर्थवत्सादृश्यादर्थं प्रसाययिष्यतीति
 वाच्यम् । व्युत्पन्नानां व्यवहारकालस्यैव व्युत्पिस्तुव्युत्पत्तिकाल-
 त्वेन तदानीमुपलभ्यमानस्यैकस्यैव शब्दस्य व्युत्पिस्तुं मति
 मुख्यमर्थवत्त्वमन्यान् प्रसर्यवत्सादृश्याद् गौणमितरान् प्रसनर्थक-
 त्वमिति विरोधापत्तेः । पाश्चात्त्यस्यैव शक्तिग्रहलाभे मानाभावाच्च ।
 परवोपगतार्थं शब्दोच्चारणादुक्तरीत्या चाऽशोधप्रसङ्गादनुच्चारणा-

पक्षेऽपि । न द्वितीयः । गोशब्दादप्यश्वबोधापत्तेः । ननु तत्र
 वेसादृश्यप्रतीतिर्वाधिकेऽदोष इति चेत्तर्हि यत्र नवाधिका प्रतीति-
 स्तत्र कीदृशी सेति पूर्वं निर्णयम् । तत्र न तावत्, स इसाकारिका
 तव शक्यवचना । ऐक्यापादकत्वात् ।

नाऽपि, तत्सदृश इति । तदनवगमात् । नापीतरा । उक्ताभ्यस्तिसृभ्य
 इतरस्या अनिर्वाच्यत्वात् । अथानवगमे सादृश्ये सादृश्यं मन्वान-
 स्यार्थप्रत्यय इति चेन्न । वदतो व्याघातादुन्मत्तप्रलापत्वापक्षेऽपि ।
 अतोऽर्थप्रत्ययबलादेव वर्णव्यक्तपैक्यसिद्ध्या निष्प्रत्यूहं शब्दस्य
 नित्यत्वसिद्धिः । नित्यत्व एव चाकृतिरूपेणार्थेन सम्बन्धः । आकृ-
 ति निर्दिश्य कर्त्रा सम्बन्धकरणस्य भवदभिमतत्वात् । अनि-
 सत्वे एकस्यामेव गोव्यक्तौ बहुनामाकृतीनां सत्त्वाद्गोशब्दं विना
 तद्वाच्यामाकृतिमितरपार्थयनेन कथं वा कर्तोपदिशेत् । नित्यत्वे तु
 तस्यैव शब्दस्य बहुश उच्चारणाद् व्युत्पत्तौः समानासमानव्य-
 क्तिप्रत्ययव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनत्वं गमयेदतोऽपि नित्य इति ॥

शङ्करभाष्ये तु, सिद्धे नित्यत्वे यत्रकशब्दस्यानेककृत्व उच्चार-
 णे तत्राऽष्टकृत्वो गोशब्द उक्तो दशकृत्व उक्त इति लोकोक्तिः
 सार्वजनीना सङ्गता भवति । तेन प्रत्यभिज्ञापि तत्तद्व्यक्तिविषय-
 त्वादवाधितैव । यदि च तथाष्टौ गोशब्दान् प्रतीयुरष्टौ गोशब्दा
 इति वदेयुः । नचात्र सादृश्येन तथोक्तिरिति वस्तुं शक्यम् । स-
 दृश इति प्रत्ययमानात् । अन्यत्वावगमकप्रमाणाभावेन तदनवगतौ
 सादृश्यस्याशयपरचनत्वात् । नच नाशप्रत्यय एव मानमिति वा-
 च्यम् । पुनः पुनरुपलम्भेन तस्य भ्रमत्वात् । अनुपलम्भमात्रेण
 नाशकल्पनस्य मूर्तगोचरत्वादित्युक्तम् । नच नित्यत्वेऽपि
 परिच्छिन्नत्वाद् युगपन्नानादेशावास्तवतयाऽनुच्चारणेनाभिव्यक्त्य-
 योग इति शङ्कनीयम् । तस्य सर्गतत्वेन नानादेशास्तवतयानुपपन्न-

निष्पन्नैर्ध्वनिभिः स्वस्वदेशेऽभिव्यज्यमानत्वेन सुखेनैवोपपत्तेः ।
नच सर्वगतत्वे मानाभावः । अबाधितप्रत्याभिज्ञाया एव तत्रापि
मानत्वात् । अन्यथाऽन्यत्वस्यापि प्रत्यापत्तेः । नन्वऽभिव्यक्ति-
पक्षोऽनुपपन्नः । अभिव्यक्तिर्हि प्रतिबन्धकानिरासेन संस्कारविशेषा-
ऽऽधानेन वा भवति । अत्र च प्रतिबन्धकानुपलम्भाद् यत्किञ्चित्-
त्कल्पनेऽपि तन्निवारणे सर्वेषां शब्दानां व्यापकत्वेन सर्वश्रोत्रेष्व-
प्यवस्थितत्वात् सर्वे सर्वस्य प्रत्यक्षाः स्युः । अतः संस्काराधानपक्षो
ग्राह्यः । तत्र कौष्ठ्यवायवः प्रयत्नोत्थापिताश्चेच्छब्दं संस्क्रुर्युस्तर्हि
तस्यैकस्यानवयवस्य व्यापकस्य स्मृतस्य कौष्ठ्यवायुभिः संस्कारे
पाटलिपुत्रेऽप्युपलम्भापत्तिः । श्रोत्रं चेत् संस्क्रुर्युस्तर्हि काणाद-
कापिलवैदिकानां मते व्योमाहङ्कारादिगात्मकस्य तस्यापि व्याप-
कत्वादिधर्मकत्वाद् यत्रकापि संस्कारे सर्वत्र तथात्वात् पूर्वोक्त
एव दोष इत्यभिव्यक्तिपक्षोऽनुपपन्न इति चेन्न । कर्णशष्कुल्यव-
च्छिन्नस्यैव नभआदेः श्रोत्रत्वेन तस्याः प्रतिशरीरं भेदात् तदव-
च्छिन्नस्य श्रोत्रस्यापि भिन्नत्वाद् यस्यैव संस्कारस्तत्रैवाभिव्यक्ति-
रित्यदोषात् । ध्वनीनां च तात्त्वादिस्थानविशेषेण विलक्षणसाम-
र्थ्यानामेवोत्पन्नत्वात् तेन तेन ध्वनिना तच्चच्छब्दश्रवणानुगुणसं-
स्कारस्याधानात् । तच्चच्छब्दस्यैव संस्काराद्वा न सर्वशब्दश्रवण-
मित्युपपत्तेश्च । तस्मान्नाभिव्यक्तिपक्षे काश्चिदपि दोष इत्यव्याप-
कत्वमुपपन्नमेव । व्यापकत्वादेव च सूर्यवद्युगपदनेकदेशेषूपलम्भः
सूत्र उक्तः । त्रिन्ध्यकामरूपहिमवद्रैवतादिस्थितैः, उद्यन् प्राच्यां,
मध्याह्न उपरि, अस्तं यन् प्रतीच्यां भास्वानुबलोचयते । तेषाञ्च
प्राच्यादयो भिन्नाः । तत्र सर्वत्र युगपदेव सर्वैरीक्ष्यमाणोऽपि न
स भिन्नस्तथा शब्दोऽपीति ॥ नैयायिकान् प्रति नानादर्शेषु
युगपदुपलभ्यमानं सुखमपि शास्त्रदीपिकायां दृष्टान्तितम् । तथाच,

वर्णः सर्वत्रैकः, नानादेशेषु युगपदुपलभ्यमानत्वात् । सूर्यवत् ।
नानादेशोपलभ्यमानमुखवच्चैसनुमानादपि तत्सिद्धिः ॥

ननु जैमिनीयरीत्या शब्दनित्यत्वव्यापकत्वे न शक्यवचने ।
वर्णैक्यसाधकानां हेतुना शिथिलत्वात् । तथाहि । विमत देवदत्त-
शरीरं प्रतिक्षणोत्पादविनाशशालि, प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाक-
त्वात् । दीपज्वालावत् । प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाकं, स्थूलकालिक-
विशेषावस्थाभिस्तथात्वेन प्रमितत्वात् । वियद् गच्छञ्ज्योतिर्गणव-
दिसनुमानाभ्या परिमाणभेदेन च सिद्धे पुंशरीरस्यान्यान्यत्वे त-
त्रापि साजात्यमेवाङ्गीकार्यम् । तथाच, सोऽयं देवदत्त इति प्रस-
भिज्ञा साजात्यावलम्बिनी । सजातीयवगाहित्वात् । दीपार्चिः-
स्रोतोजलवनस्पतिफलौपधादिप्रसभिज्ञावादि सनुमानासिद्धत्वात् सा-
पि सजातीयविषयेति नोक्तदृष्टान्तप्रसभिज्ञाभ्या वर्णैक्यसिद्धिः ॥ ना-
प्यर्थप्रसायकत्वेन । सादृश्यप्रयुक्तैक्यभ्रमादेवार्थप्रसयस्यापि सिद्धेः ॥
नच शक्तिग्रहासम्भवः शङ्क्यः । कर्णपथमागतस्य शक्तिग्राहकत्वे
बाधकाभावात् । नच व्युत्पन्नाना व्यवहारेत्यादिनोक्तो विरोध एव
बाधक इति वाच्यम् । प्रतियोगिभेदेनैकस्मिन्नेव पितृत्वपुत्रत्वभ्रा-
तृत्वपतित्वभृत्यत्ववदेकस्मिञ्छब्देऽपि श्रोतृभेदेन सार्थकत्वानर्थक-
त्वादेरप्यविरोधात् । नच पाश्चात्यस्य शक्तिग्राहकत्वे मानाभा-
वः । बोधरूपफलादेवानुमेयत्वात् । नचानित्यत्वे आकृतिरूपेणार्थेन
सम्बन्धो न शक्यवचन इति वाच्यम् । तस्या अप्यनित्यत्वात् ।
आकृतिपदेन जातेरभिमतत्वेऽपि द्वादशेऽहनि नामकरणवद् व्य-
यत्युत्पत्त्युत्तर जातिविशिष्टे सम्बन्धकरणेऽपि बाधकाभावात् ।
एव निरस्ते नित्यत्वे व्यापकत्वमप्यनयसरेणैव परादृतम् । तद्विचा-
रस्य स्थित्यधीनत्वात् । कण्ठताल्लादिस्थाननिर्देशानुपपत्तेश्च ।
अतो न जैमिनीयाऽनुमारेण नित्यत्वव्यापकृतयोः सिद्धिरि-

तिचेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ नैनं कुयुक्तिभिर्वर्णस्य नित्यत्वव्यापकत्वे
मतिज्ञेप्तुं शक्ये । उक्तदृष्टान्तादिभिस्तत्सिद्धेरमत्पूहत्वात् । पुरुष-
शरीरक्षणिकत्वसाधकस्य हेतोरुपाहितत्वात् । अनित्यत्वजन्यत्वादीना
तत्रोपाधित्वात् । अन्यथा क्षणिकवादप्रसक्त्या नित्यद्रव्योच्छेदप्र-
सङ्गात् । विशेषणभूतैर्नानाज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्नानाशब्दैर्नानासंयोगैरा-
त्माकाशपरमाणुमनस्सु नानावस्थाना सिद्धत्वात् । तत्रात्मत्वादे-
वैशिष्ट्येन नित्यत्वावाधोपगमे तत्रापि पुरुषत्वादेवैशिष्ट्येन
स्थिरत्वावाधस्य शक्यवचनत्वाच्च । अन्यथा निपेक्षजननसामायिक-
शरीराभावेन पितृपुत्रादिभावाभावात् तत्र यथेच्छाचारापत्त्या पु-
त्रासंस्काराद्यापत्त्या वैवाहिकशरीरयोर्निवृत्त्येन स्वपत्नीगमनादावपि
व्यभिचारादिप्रसक्त्या च सर्वधर्मोपपन्नव्यवहारलोपयोः प्रसङ्गाच्चा-
नापि परिमाणभेदनान्यत्वसिद्धिः । भस्मावत् संकोचविकाशात्मरूप-
रिमाणवत्त्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । कर्पणवृद्धणचिकित्साभिस्तथा
दर्शनात् । शब्दे तदभावेन शङ्काया एवानुदयाच्च । नच नित्यप्रल-
यरोधकपुराणविरोधः शङ्कनीयः । तत्रारभ्यारम्भकवादाभावेनो-
क्तदोषाभावात् । परिणामवादे उत्पत्तिप्रलययोर्वहिरन्तर्भाविरूपत्वेन
कारणान्त कार्यस्य सत्त्वात् कारणस्यैव वा तेन रूपेण सत्त्वाद्वा-
स्तुताशाभावात् । अत एव, आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शब्दः
शतमिति, स एव भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते इत्यादिश्रुति-
स्मृतयोऽपि सङ्गच्छन्ते । तस्मात् पुरुषे धर्ममात्रभेदेन प्रत्यभिज्ञा-
या न सजातीयविषयत्वमिति निश्चयः । एवं शब्देऽपि बोध्यम् ॥
यस्तु शब्दोत्पत्त्यादिक्रमः ॥ शङ्कादिवायुसंयोगाग्निमिच्छात् शङ्का-
द्याकाशसंयोगादसमवायिकारणात् केचन ध्वनय उत्पद्यन्ते, केचन
तु ध्वनयो वेष्वादौ पाठ्यमाने दलद्वयविभागाग्निमिच्छादलाकाशसं-
योगादसमवायिकारणादुत्पद्यन्ते । वर्णास्तु स्मृतिरिशेषसहकृतादा-

त्ममतःसंयोगादात्मनि वर्णोच्चारणेच्छायां ततः प्रयत्ने चोत्पन्ने
 प्रयत्नवदात्मसंयोगात् प्राणादिवायोः कर्म । ततस्तेन कर्मणा ऊर्ध्वं
 गच्छन् प्राणादिः कण्ठताल्वाद्यभिघातान्निमित्तात् कण्ठाकाशसं-
 योगाद् अममवायिकारणाद् अकारादिसकारान्तानाम् अनुक्तानां
 चोत्पत्तिं करोतीति कण्ठादिस्थाने ते उत्पद्यन्ते । शब्दश्चाकाश-
 स्यैव गुण इति तत्तदवच्छिन्न आकाश एवोत्पद्यते । उक्तेषु द्विवि-
 धेषु ध्वनिषु वर्णेषु चाद्या एव संयोगासमवायिकारणकाः । द्वि-
 तीयादयस्तु पूर्वपूर्वशब्दासमवायिकारणकाः । प्रथमतः संयोगा-
 द्विभागाद्वा एकः शब्द उत्पद्यते । स च निमित्तवाय्वाद्यनुसारेण
 कदम्बगोलकन्यायादृशादिषु दशशब्दानुत्पादयति । तैश्च प्रत्येकं
 दश दश शब्दा उत्पाद्यन्त इति । वीचीतरङ्गन्याये त्वेकैकशब्दस्यै-
 वाऽऽरम्भ इति । विभुविशेषगुणानामसमवायिकारणमादेशिकत्व-
 नियमेनाव्याप्यवृत्तित्वमेवाम्, अग्रिमाग्रिमशब्दनाशयत्वञ्च । कदम्ब-
 मुकुलक्रमेण वीचीतरङ्गक्रमेण वा कर्णशण्कुल्यवच्छिन्ने नभस्यु-
 त्पद्यमानः शब्दः श्रोत्रेण प्रत्यासन्नत्वाद् गृह्यते । भेरीशब्द एवा-
 ऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तु, सोऽयं दीपस्तदेवौषधमित्यादाविव सजाती-
 यत्वपुरस्कारादिति नैयायिकादिभिरुच्यते । तदसङ्गतमेव । अव्या-
 प्यवृत्तित्वार्थमममवायिमादेशिकत्वस्य कदम्बमुकुलादिन्यायविरुद्ध-
 त्वात् । प्रदेशान्तर एव कदम्बमुकुलवीचीतरङ्गयोर्दर्शनात् । किञ्च,
 कदम्बमुकुलन्यायेन दूरपर्यन्तमुत्पत्तौ तत्तदवान्तरदेशस्थानामश्र-
 वणापत्तिर्यावदन्तमेकैकशयेन दशशब्दारम्भे चाप्रामाणिकानन्त-
 शब्दतत्प्रागभावविरामकल्पनागौरवापत्तिः । वीचीतरङ्गन्यायेन च
 मन्दोच्चारणेऽपि तारश्रवणापत्तिः । प्रथमवीचीत उत्तरोत्तरं द्विती-
 यादीनामाधिस्यदर्शनात् । शब्दे च तास्त्वानिरक्तस्याधिस्यस्या-
 ऽशक्यवचनत्वात् । बहुदेशन्यायिभ्यः परिमाणप्रसञ्जकत्वेन गुण-

त्वहानिद्रव्यत्वयोरापत्तेश्च । किञ्च, आद्यमध्यमशब्देषु कार्यशब्द-
नाशयत्वस्यान्तिमशब्दे च सुन्दोषमुन्दवत् परस्परनाशयत्वोपान्त्य-
ध्वंसनाशयत्वयोरन्यतरस्याग्रिमानुत्पादनेन चाऽन्त्यत्वस्य वक्तव्य-
त्वात् तन्निर्वाहायोत्पादनप्रतिबन्धकादृष्टादेश्च गुरुतराप्रामाणिका-
नन्तकल्पनापत्तिः । तस्मान्नायं क्रमः । कथं तर्हि शब्दश्रवणमिति
चेत् । उच्यते । अन्तर्बहिश्च शब्दोत्पत्तौ वायुरेव प्रायशो निमि-
त्तम् । क्वचिद् घर्षणादिनापि ध्वनिदर्शनात् । समवायिनस्तु
पञ्चापि भूतानि । स ह्याकाशस्य वैशेषिकोऽन्येषां तु कारणतः
प्राप्तत्वात् सामान्यः । एवं सति ध्वनिर्यत्रोत्पद्यते ततः कियद्दूरं
स्वभावत एव चतुर्दिक्षु गच्छति विसारिस्त्वात् । तेन निकटस्थाः
शृण्वन्ति । मध्यतारादयस्तु बहिर्वायुना नीयन्ते । तृतीयस्कन्धे
नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोरिति वायोः कर्मलक्षणेनानुवातप्रतिवातश्रव-
णाश्रवणाभ्यां च तथा निश्चयात् । वायूदः शब्दोऽपि सर्वेषां
शब्दानां श्रोत्रमेकायनमिति श्रुतेस्तज्ज्यास्त्रेध्वंशतो लीपमान एव
गच्छतीति सर्वांशैर्लीनोऽग्रे न श्रूयते । दाह्याभावे वहेरिव स्वभा-
वतः कालादिना च तस्य नाशः । एवं धेयादिशब्देऽपि तदवा-
गाहिन्येव प्रत्यभिज्ञा, बाधकाभावात् । न तु सजातीयावगाहिनी ।
प्रमाणाभावात् । ननु विसरणं नाम स्वाश्रयाधिकदेशदृष्टित्वम् ।
तच्चाकाशीये शब्दे न सम्भवति । आकाशस्य व्यापकत्वात् ।
नापि भौमादिशब्दे । गुणसत्त्वे द्रव्यमप्यस्य नियामकत्वात् ।
अन्यथा रसादिरप्यतिरेकापत्तेरिति चेन्न । आकाशस्य व्यापकत्वे-
ऽपि तत्प्रदेशानामव्यापकत्वेनानुपपत्त्यभावात् । शब्दचैतन्यभा-
स्वरूपगन्धातिरिक्तगुणसत्त्व एव द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वाङ्गी-
कारेण भौमादिशब्देऽपि तदभावात् । कल्पनाया दृष्टानुसारित्वा-
दान्न च शब्दस्य निरवयवत्वाद् गमनासम्भवं इति वाच्यम् । अप-

योजकत्वात् । परमाणौ त्वयापि तदङ्गीकारात् । व्यापकत्वस्यैव
 तत्पनिबन्धकत्वात् । अंशतो नाशदर्शनेन निरवयवत्वस्य विप्रति-
 पन्नत्वाच्च । नच सावयवत्वेन स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेः शब्देऽपि स्पर्श-
 वत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । व्याप्तेर्द्रव्यगर्भत्वात् । सावयवद्रव्यस्यैव
 स्पर्शवत्त्वदर्शनात् । इदमपि गुणत्वमूरीकृत्योक्तम् । द्रव्यत्वाङ्गी-
 कारे तु तत्रापीष्टापत्तिरिति दिक् ॥ तस्माद् ध्वनिरपि घटादिव-
 च्चिरस्थापी वायुना नीयते । स एव मुख्यादिजन्यो वर्णं व्यञ्जय-
 तीति तस्यैव श्रवणमिति तदैक्यज्ञानस्य न भ्रमत्वमिति जैमिनीय-
 मतस्योपपन्नत्वाद्दर्णादीनां नित्यत्वं सुस्थिरमेव । ततश्च मत्सभि-
 ज्ञावलादेव व्यापकत्वेऽपि सिद्धे तदुपलम्भ आदिसदृष्टान्तोऽपि
 युक्त एव । तथा मुखदृष्टान्तोऽपि । प्रतिविम्बानभ्युपगन्तुमते स्व-
 स्थानस्थस्यैव मुखस्य दर्पणपरावृत्तचक्षुषा ग्रहणवदिहापि स्व-
 स्थानस्थवर्णादेर्ध्वनिसंस्कृतश्रोत्रेण ग्रहणस्य सुवचत्वात् । नच
 व्याकरणे कण्ठतालवादिस्थाननिर्देशात् परिच्छिन्नत्वं शङ्क्यम् ।
 अशरीरिण्या आकाशवाण्या वाक्ये व्यभिचारात् । नच निर्देश-
 विरोधः शङ्क्यः । व्यापकाऽऽत्मनादियते शरीरस्यात्मवृत्तिलाभ-
 स्थानत्ववत् कण्ठादीनां वर्णाभिव्यक्तिस्थानत्वेनाप्युपपत्तेः ॥

ननु श्रोत्रस्य माप्स्यमकाशकारित्वेन कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नस्य
 तस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशमाप्त्वा कथं देशविशेषवर्णग्रहणमिति चेत् ॥
 अत्र पार्थसारथिमिश्राः ॥ ध्वनिसामर्थ्यादिति ह्युच्यते । ध्वनीनां
 श्रोत्रदेशमागत्य शब्दं व्यञ्जनां स्वोत्पत्तिदेशाभिव्यक्तशब्दभासन-
 दर्शनेन सामर्थ्याध्यवसायात् । अनित्यवादिनोऽपि श्रोत्रगतस्यैव
 शब्दस्य ग्रहणाच्चादशमस्योपपादने गत्यन्तराभावेन तौल्याभेदाद् ॥

वयं तु— देशमतीतिस्तु न तदभिव्यञ्जरूपध्यानेमात्रसाम-
 र्थ्यात् किन्तु ध्वन्युपनायकत्वाद्युपमापत्त्यात् । नेतृत्वं द्रव्यशब्दयो-

रिति तृतीयस्कन्धे वायोः कार्यलक्षणादनुवातप्रतिवातश्रवणाश्र-
वणाभ्या च वायुरेव ध्वनिं नयन् देशमपि प्रसाययतीति निश्च-
यादिति वदामः ॥

एवञ्च दिशः स्वातन्त्र्येण श्रोत्रग्राह्यत्वाभावेऽपि शब्दे गृह्य-
माणे तद्विशेषणतया दिगापि श्रोत्रेण गृह्यत इति दृष्टान्तादङ्गीकृ-
यते । कालवत् । यथा कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते विषयेषु
गृह्यमाणेषु तु सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् ॥

यत्तु सौमताः— श्रोत्रस्य प्राप्यप्रकाशकृत्यमाहुः ॥ तन्न ॥
सन्निकृष्टप्रकृत्योर्गुणपदुपलम्भापत्तेः । एवञ्च शब्दाभिव्यञ्जका-
ध्वनयः श्रोत्रागता गृह्यन्ते इति बहुभिरुच्चारणे भूयासस्ते समा-
यान्तीति शब्दोऽपि महानिवाभासते । न तावता तत्राल्पत्वभूय-
स्त्वे । तस्य देशज्ञानवद् भ्रमत्वात् । एवमेवोत्पत्तिनाशप्रत्ययोऽपि
तदभिव्यञ्जकध्वनिगोचरः प्रत्ययः शब्दे तौ प्रसज्जयति, न तु
तत्र तौ । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । तस्माच्छब्दस्य नित्यत्व व्यापकत्व
चाव्याहतमेव ॥

ननु व्यापकत्वं तथापि दुर्वचमेव । श्रोत्रमस्कारपक्षे ध्वनि-
संस्कृतश्रोत्राभिव्यक्तशब्दनिष्कृतादीनामिव तद्व्यापकत्वस्यापि
श्रोत्रेण ग्रहणे बाधकाभावात् । दृग्योग्याकाशधर्मस्यावकाशभूय-
स्त्वाल्लपत्वादिर्दृशा ग्रहणवत् । नच प्रदेशत एवाभिव्यज्यत इति
वाच्यम् । तथा सति खण्ड इव श्रूयते । एव शब्दसंस्कारपक्षेऽपि
बोध्यम् । नच ध्वनिषु तदभिव्यञ्जनसामर्थ्याभावः कल्पनीय
इति वाच्यम् । तथा सति खण्ड इव श्रूयते । एव शब्दमस्कारपक्षेऽपि
बोध्यम् । नच ध्वनिषु तदभिव्यञ्जनसामर्थ्याभावः कल्पनीय
इति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदप्रतीतो भ्रमत्वस्य तज्जनकदो-
षस्य च कल्पनीयतया अतिगौरवादिगसद्भावात् । परिच्छेदाभावे-

ऽपि विनिगमकाभावाच्चेति चेत् । उच्यते । न दुर्वचम् । प्रादेश-
मात्रत्वेऽप्यभिविमाने परब्रह्मणीव शब्दब्रह्मण्यपि विरुद्धधर्माश्रयत्व-
स्य सुषट्त्वेन तदंशानां वर्णादीनामपि तथात्वाद् व्यापकत्वपरि-
च्छिन्नत्वयोरविरोधेनादोषात् । नचांशत्वं बाधकमिति वाच्यम् ।
आत्मवदुपपत्तेः । एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान्*
सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मन इति विष्णुपुराणे विभो-
रपि पुरुषस्य नभस्तलकल्पस्य ब्रह्मांशत्वकथनात् । प्रकृतेऽपि शब्द-
ब्रह्म प्रकृत्य, भूतेषु घोषरूपेण विसेर्पूर्णेव लक्ष्यते* इति श्रीभाग-
वते कथनात् तदनुभवाच्च सर्वत्र शब्दब्रह्ममन्त्रस्य अवाधित-
मस्यभिज्ञया तदंशभूतवर्णादिसत्त्वस्यावाधितपरिच्छेदप्रतीत्या परि-
च्छिन्नत्वस्य च मत्सत्त्वत्वसिद्धत्वात् । अतो भाट्टमते आकृतेर्भिन्ना-
ऽभिन्नत्ववद्गर्णानामप्युपयविधत्वे न कोऽपि विवादलेशः ॥

ननु पूर्वं मीमांसकमतेन मत्सभिज्ञावलाच्छब्दस्य नित्यत्वा-
दिकमङ्गीकृतं, मत्सभिज्ञायास्तदेकविषयत्वं च शब्दस्यार्थप्रसायक-
त्ववलात् । अतो नित्यत्वादिप्रयोजकमर्थप्रसायकत्वं वर्णादीनां
त्रयाणामुतान्यतरस्येतरस्य वेति विचारणीयम् । तत्र प्राञ्चो वैया-
करणास्तु— न वर्णानाम् । गौरित्युक्ते केवलीकारोकारविस-
र्जनीयैरर्थाप्रतीतेः । नाऽपि पदवाक्यरूपात् तत्समुदायात् । वर्णा-
नां क्रमिकत्वेन तस्यैवाभावात् । नापि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसं-
स्कारसङ्कृतान्तिमवर्णात् । अनेकादृष्टसंस्कारकल्पनागौरवमसङ्गा-
त् । अतो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽतिरिक्तः स्फोटारूपः शब्दोऽर्थप्रसा-
यकोऽङ्गीकार्यस्तदेव पदवाक्यस्फोटावपीत्याहुः ॥

मीमांसकास्तु— श्रोत्रग्राह्ये वस्तुनि शब्दशब्दप्रयोगाद्
गौरित्यत्र गकारोकारविसर्जनीयातिरिक्तस्यान्यस्याश्रयात् वर्णा
एव शब्द इत्युपपत्तमङ्गीकृत्य वर्णातिरिक्तस्य शब्दान्तरस्या-

ऽनुपलम्भाद्वर्णानामनित्यत्वेन क्रमिकत्वे पूर्वपूर्वमित्युक्त्याऽर्थप्रसायक-
त्वेनाभिमतस्य स्फोटोत्पत्त्यशब्दस्याप्यभिव्यक्त्ययोगात् तदाहित-
संस्कारकल्पनायाः स्फोटपक्षेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्युत गौरवाधि-
क्याच्च वर्णा एव शब्दः । तेषां नित्यत्वेऽपि तज्जनितानुभव-
स्यानित्यत्वेनार्थप्रतीतिस्तु पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृता-
न्तिमवर्णाद्वा स्वारोपितस्याभिव्यञ्जकध्वनिक्रमशालित्वेन स्मर्य-
माणेभ्यो वर्णेभ्यो वेत्ताहुः ॥

एवं पूर्वमते न कस्याप्यर्थप्रसायकत्वं, द्वितीये च न पदवा-
क्ययोरिति, तदभावात् प्रयाणां द्वयोर्वा नित्यत्वव्यापकत्वे दुर्वचे
एवेति चेद्, अत्र नव्यवैयाकरणाः— न वयं वर्णाभिव्यक्त्यर्थं
स्फोटं वदामः, किन्तु स्फुट्यर्थोऽनेनेति, व्युत्पत्त्या वाचकं शब्दं
स्फोट इति वदामः । स चावाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद् यथा वर्णरूपो-
ऽभ्युपगतस्तथा तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यमिति मत्प्रभिज्ञाबलात् पद-
वाक्यरूपोऽपि । नचेयमौपाधिकी सेति वाच्यम् । घटादिप्रतीतेरपि
तथात्वापत्तेः । शब्दे एकार्थबोधकत्ववद् घट्यदौ सावयवे जलाहर-
णारूपैकार्थाजनकत्वस्योपाधेः सत्त्वात् । बोधकत्वस्यैवोपा-
धित्वे नियामकाभावात् । यत्तु स्थान्यादेशभेदेन द्विविधेषु वर्णेषु
केषां वाचकत्वं—स्थानिनामुतादेशानाम् ? इति संशये भवती-
त्यादावादेशानां तिवादीनां बहुत्वेन तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् ।
स्थानिभूतलकारनिष्ठैव शक्तिः । नचैवं सति, भू-ल् इत्यतः शाब्दबो-
धापत्तिः शङ्कनीया । समभिव्याहारस्यापि सहकारित्वात् । अन्यथा
तिवृ—इत्यतोऽपि स्यादिति दर्शनान्तराभिनिवेशेन आहुः ॥

तदप्यसद्गतम् ॥ भवतीत्यादौ प्रयोगसम्बेतानां तिवादीनामेव
कर्त्रादिवाचकत्वं, न तु स्थानिभूतानां लादीनाम् । व्यवहारेण
तेष्वेव शक्तेर्ग्राहणात् । स्थानिनो वाचकत्वे अनिष्कृष्टादपि शा-

वद्वोधापत्तेर्वारणाय समभिव्याहारविशेषस्य कारणताया अव-
श्यवक्तव्यत्वे, तद्धेतोरेवेति न्यायेन समभिव्याहारहेतूनां वर्णाना-
मेव वाचकत्वं लाघवाच्च । एवमादेशानामादेशिस्मारकत्वपक्षेऽपि
शक्तिद्वयकल्पनापत्त्या आदेशानां वाचकत्व एव लाघवाच्च । एव-
मादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्याऽपि वाचकत्वं सिद्धमेव ।
गौरिसादौ केवलेन विसर्गादिना गवादिरूपाऽर्थवबोधादर्शनात्
समुदाय एवार्थबोधानुकूलशक्तिनिश्चयात् । नच वर्णानां वाचक-
त्वहानिः । प्रत्येकावृत्तिनः समुदायाऽवृत्तित्वनियमेन पदशक्त्येव
तत्सिद्धेः । अत एव प्रकृतिप्रत्ययादावपि व्यासज्ज्यवृत्तिरेव शक्ति-
र्न तु प्रत्येकवर्णपर्याप्तेति युज्यते । एवं वाक्यार्थबोधाऽनुकूला
शक्तिरपि पदसमुदायरूपे वाग्य एव निश्चेया । वाक्यादेव तादृशा-
ऽन्वयोपस्थितेः । नच वाक्यानां तदर्थानामन्वयानां चापूर्वत्वा-
च्छक्तिग्रहासम्भवेन वाक्यार्थस्यान्वयस्य लक्ष्यत्वमेव साधीय इति
वाच्यम् । सम्पूर्णवाक्यश्रवणात् पूर्वमन्वयानुपस्थितेस्तत्र लक्षणा-
या अपि ज्ञातुमशक्यत्वेन तादृशपदानुपूर्वीश्रवणोच्चरं तत्तल्लक्षणाया
इव शक्तेरपि सुग्रहत्वेन तौल्यात् । नच हरिद्रायां नद्यां घोष इति
वाक्ये श्रुते नदीविशेषस्य हरिद्रेत्याख्यामज्ञानतोऽपि नदीपदस-
मभिव्याहारात् । तदानीमेव हरिद्रापदस्य नदीविशेषे शक्तिग्रहो
नदीलिङ्गात् तत्सम्बन्धित्वेन तीरप्रत्ययश्च द्रागेव जायते, एवम-
न्वयप्रत्ययोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । तादृशपदसमभिव्याहारेण
तदानीमेव वाक्यशक्तिज्ञानस्य तेनान्वयज्ञानस्य च तद्देव शक्य-
वचनत्वेन तौल्यात् । अनुपपत्त्यभावेन लक्षणाया अशक्यवचन-
त्वाच्च । यदि च पदानामन्विताभिधायित्वं स्वीकृत्य पदशक्तिः
पदार्थांशे ज्ञाता, अन्वयांशे चाज्ञातौपयुज्यत इति कुञ्जशक्तिवा-
दोऽङ्गीक्रियते तदापि वाग्यशक्तिरज्ञाता पदशक्तिश्च ज्ञातोपयु-

ज्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन समभिव्याहारादेव शाब्दबोधदर्शनेन च तस्याप्रयोजकत्वात् । कुञ्जशक्त्यनङ्गीकर्तृमाध्यमते च घटादि-
पदमिनरान्विते घटादौ शक्तमिति व्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यादौ
घटपदाऽम्पदयोः प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशाऽनुपूर्वीज्ञान-
तात्पर्यज्ञानादिमतः समभिव्याहारकारणताया अज्ञानेऽपि घट-
कर्मकमानयनमिति शाब्दबोधापत्तिः । समभिव्याहारस्य कारणता-
ऽनङ्गीकारात् । न चेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या । विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात् सामान्यत इतरान्वितो घट इतरान्वितं कर्मत्व-
मित्येवं ज्ञानापत्तेश्च । अथ तादृशविशेषान्वयबोधं प्रति पदान्तर-
समभिव्याहारस्य घटपदोत्तरं द्वितीयायास्ततो धातोस्तत अख्यात-
स्येत्यादिरूपस्यापि कारणताङ्गीकृता चेद सिद्धेव वाक्ये शक्तिः ।
पदसमुदायस्यैव वाक्यत्वात्, तन्निष्ठबोधकारणताया एव च शक्ति-
त्वात् । एतेनैव कार्यान्विते पदानां शक्तिरित्यप्यपास्तम् ॥

यत्तु नृसिंहाश्रमाः— वृत्तिं विना वाक्यार्थस्य शाब्दबोध-
विषयत्वासम्भवात् तद्विषया वृत्तिः स्वीकार्या । तस्याश्चातिरिक्तत्वे
गौरवात् बलुप्तपदार्थशक्तिरेव तद्विषयिणी कल्प्यते । पदानामन्व-
यसामान्ये शक्तौ सामान्यशक्तेर्विशेषमविषयीकृत्य अपर्यवसानात्त-
त्तत्पदसामान्यशक्तिभिरेव समभिव्याहृतपदोपस्थापितपदार्थविशे-
पनिरुक्तोऽन्वयविशेषो विषयीभविष्यतीत्येकशक्तिरूपनालाघवा-
त् । एकपदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेषस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात्
तस्याश्च सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य शब्दादन्यतोऽसम्भवादेप्वे-
वान्विताभिधायित्वनिश्चयाच्चेत्याहुः ॥ तन्न ॥ दृष्टे जम्बीरफला-
ऽऽदौ रसविशेषजिज्ञासावत् सामान्याऽज्ञानेऽप्यन्वयविशेषजिज्ञा-
सोपपत्तेः । नचैवं सति तद्वदेव जिज्ञामाया अप्राप्यनियमः स्या-
दिति वान्यम् । इष्टापत्तेः । जिज्ञासानुरोधेनान्वयस्य पदशक्य-

त्वाङ्गीकारे जिज्ञासाया विशेषविषयत्वेनान्वयस्यापि विशेषरूपेण
 शक्यत्वापत्तेश्च । ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात् ।
 अन्यथा द्रव्यत्वादिरूपेण ज्ञाते वस्तुनि सुवर्णत्वादिनाऽज्ञातेन
 रूपेणेच्छापत्तेः । नच येन रूपेण ज्ञानं वृत्तं तेन रूपेण सिद्धि-
 सत्त्वाद् येन च रूपेण ज्ञानमेव नास्ति तेन रूपेण कारणाभावा-
 च्चेच्छाया असम्भवेन जिज्ञासोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । सिद्ध-
 त्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन तस्याभावादेव जिज्ञासोपपत्तेः ।
 तस्मान्नान्वयः पदानामर्थः ॥

यत्तु, पदार्थाः पदार्थस्मृतिर्वा शब्दबोधे हेतुर्न तु पदज्ञानं
 वाक्यज्ञानं वेति मतम् ॥ तन्न ॥ चक्षुरादिना पदार्थोपस्थितावपि
 शब्दबोधापत्तेः । शब्देनाऽयमर्थो बुद्ध इत्यनुभवविरोधापत्तेश्च ।
 तस्माद्वाक्यमेव पदसमुदायात्मकमन्वयस्य वाचकम् । यद्वा । पदं
 वाक्यं चाखण्डमेव, एकः घट इतिबदेक पदं वाक्यं चेत्यवाधित-
 प्रतीतेः । तत्र वर्णपदयोः प्रतीतिस्तु ऋलृएओमभृतिवर्णेष्ववय-
 वप्रतीतिवद् भ्रान्ता । नच ककारादिकं शृणोमीत्यादिप्रतीतिवि-
 रोधः । तच्चट्टर्णोत्पादकत्वादिनाभिपत्तेन वायुसंयोगविशेषेण तयै-
 वाखण्डपदवाक्ययोर्व्यञ्जनेनाविरोधात् । तत्र ककारादिमस्यस्य
 वर्णेषु तारत्वादिप्रत्ययवद् भ्रान्तत्वात् । अन्यथा तत्राऽनन्त-
 वर्णादिकल्पने गौरवप्रसङ्गात् । यत्तु आकाङ्क्षादिमहकारेण पदा-
 न्येव वाच्यविरोधं जनयन्तीति मतम् । तन्न । गुरुभृताकाङ्क्षा-
 योग्यतादिज्ञानस्य कारणत्वे यानाभावात् । नचाकाङ्क्षाज्ञानस्य
 अकारणत्वे, घटः कर्मत्वमित्यतोऽपि बोधापत्तिः । अयमेति पुत्रो
 राज्ञः पुरुषोऽयमार्यतामित्यादौ राजपदस्य पुरुषपदेन सहान्वया-
 ऽनुभवाकाङ्क्षायामपि पुत्रपदेनान्वयापत्तिरिति वाच्यम् । घटः
 कर्मत्वमित्यादौ शक्तिग्रहणत्वे बोधस्फेष्टत्वात् । विपरीतव्युत्पन्नस्यैव

दृष्टत्वात् । समीचस्तु शक्तिग्रहाभावादेव वारणसम्भवात् । अय-
 मेतीत्यादौ तु तात्पर्यज्ञानाभावे बोधाभावादेव न पुत्रेणान्वयः ।
 तात्पर्यज्ञाने तु तत एव निवृत्तिः । तस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् ।
 तदघटिताया आकाङ्क्षाया दुर्वचत्वात् । एतस्यैवं ज्ञानं भवत्व-
 सभिसन्धायैव परस्परसंसर्गयोग्यार्थवाचकपदप्रयोगात् । अथ घट-
 मानयेत्यादौ घटकर्मकानयनबोधकपदसमभिव्याहारस्यैव कारण-
 तादर्शनात् स एवाऽऽकाङ्क्षा । तात्पर्यज्ञानं तु हेत्वन्तरमित्युपेयते,
 तदा तु समभिव्याहारस्य वाक्यधर्मत्वात् पदविशेषममभिव्या-
 हारधर्मकशस्यगमं बोधनमामर्शमेवाकाङ्क्षेति सिद्धं वाक्यस्यैव
 वाक्यार्थबोधजनकत्वम् । परिभाषामात्रं परमवशिष्यते । तदपि
 तस्या आकाङ्क्षाया वृत्तित्वोक्तौ न निरुद्धयते । अत एतदनुरोधेना-
 ऽन्वयस्य शक्यत्वनिरसनमयुक्तमेव । नन्वस्त्वेवं, तथापि वाक्यानिष्ठ-
 बोधकत्वस्य शक्तित्वे किं मानमिति चेत् । उच्यते । विषयता
 सम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिजन्योप-
 स्थितेर्हेतुतैव मानम् । अन्यथा घटमानयेत्यत्र घटपदशक्त्यज्ञान-
 वतोऽपि तज्ज्ञानवत् इव बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपद-
 वृत्तिजन्यज्ञानत्वेन कारणता वाच्येत्यर्थभेदेनाऽनन्तकोटिकार्यकार-
 णभावकल्पनागौरवापत्तेः । किञ्च । वाक्यनिष्ठबोधकस्याशक्ति-
 त्वे पदनिष्ठबोधकत्वस्याप्यशक्तितां सुवचमिति वाक्यार्थवत् पदा-
 र्थस्याप्यशक्यत्वापत्तिः । तथा सति शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध एव
 हीयेत । तस्माद्वाक्यस्य वाचकत्वं निर्वाधमिति - वर्णादयस्त्रयोऽपि
 वाचका इत्याहुः । तेन त्रयाणां निसत्त्वादिक्रमपि निर्वाधमेव ।
 ननु पदवाक्ययोर्वर्णातिरेकसिद्धौ पदादीनां स्वरूपेण वाचकत्व-
 सिद्धिर्न तु तदभावे । अतिरेकस्तु न प्रसभिज्ञामात्रेण सिद्ध्यति ।
 तस्या एकार्थबोधकत्वोपाधिकृतत्वात् । नचात्र मानाभावः । तत्रास-

करवालकुरुभवादिपदेष्ववयवार्थस्य भिन्नस्य स्फूर्तौ पदभेदस्फूर्-
 तैः । तदभावे च पदैक्यस्फूर्तेस्तस्योपाधित्वनिश्चयात् । अन्यथा
 पदभेदपदैक्यस्फूर्त्यनापत्तेः । नच घटादिप्रत्यभिज्ञाया औपाधिक-
 त्वापत्तिः । तत्रकार्यजनकत्वेऽप्ययवभेदेन भिन्नार्थजनकत्वाभा-
 वाद् घटभेदस्फूर्त्यभावेनैकार्थजनकस्योपाधिताया वस्तुमशयत्वा-
 त् । एवं सिद्ध एकार्थबोधकस्योपाधित्वे प्रत्यभिज्ञया पदवा-
 क्ययोर्वर्णादतिरेकमाधनं वैयाकरणानामसमञ्जसमेवेति तन्निश्च-
 त्वादिकमायि तथेति चेन्न । पर्यायाणामेकार्थबोधकत्वेऽपि पदैक्यबु-
 द्ध्यभावेन तस्योपाधिताया वस्तुमशयत्वात् । एवं भिन्नार्थबो-
 धकत्वस्यापि न पदभेदधीजनकत्वम् । नानार्थस्थले व्यभिचा-
 रात् । अतः प्रत्यभिज्ञाया अतिरेकसाधकत्वे न कोऽपि दोषः ।
 तर्हि कथं भेदस्फूर्तिरिति चेत् । उच्यते । पदानामनन्तरूपत्वात्तानि
 विकारवन्ति पदरूपाण्यन्यान्येव नानाभोगभोक्तृयोगिकायव्यूहवत् ।
 तानि च प्रयोस्तृप्तमृतीनामिच्छाविशेषादिना व्युत्पत्तिविशेषस्फूर्तौ
 प्रतिभान्तीति तत्सहकृतात् स्वरूपादेवेति बुद्ध्यस्व । अत एव भट्ट-
 वार्तिकेऽपि—

पदाऽवधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीरिति प्राथमिकमथम-
 पादे वाक्याधिकरणे भेदाऽवधारणोपाया उक्ताः । ईदृशा च प्र-
 योजनं श्लेषः । वेदे परोक्षवादार्थं लोके चमत्कारविशेषाद्यर्थं च
 तस्यावश्यकत्वात् । प्रजायेयेतीच्छया रूपसृष्टाविव नामसृष्टावपि
 लीलार्थं वैचित्र्याय तस्यापेक्षणात् । अतो न काप्यनुपपत्तिः ।
 एवं वाक्यविशेषेष्वपि विकारवत्त्वमुहनीयम् । नन्वस्त्वेवं पदवा-
 क्ययोरतिरेकस्तत्रापि न त्रयाणावाचकत्वम् । पदैः पदार्थोपस्थापने
 वाक्यार्थत्वेनाभिमतस्यान्वयस्य ससर्गमर्यादया पदैरेव भागसम्भ-

वेन वाक्यानां वाचकत्वकल्पनस्याप्रयोजकत्वादिति चेन्न । संसर्ग-
स्य समभिव्याहारविशेषेण भानात्तस्यैव वाक्यत्वात् तेन भाने
वाक्य एव शक्तेः पर्यवसानस्य वैयाकरणैरेवापपादितत्वात् ।
नापि पदोपस्थापितपदार्थानामेव करणत्वं साधीयः । सम्पूर्णवा-
क्यश्रवणोत्तर जायमानस्य बोधस्य पूर्वपदानां नष्टत्वेन निरूपक्षे
व्यञ्जकनाशात्तिरोहितत्वेन चोपस्थापकाभावात् पदार्थानुपस्थि-
तावनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अविद्यमानानां प्रकारान्तरेण बोधकत्व-
स्याशङ्क्यवचनत्वात् । न च पूर्वपदानां निवृत्तत्वेऽपि सस्कारेण
तेषामुपस्थितौ तदुपस्थापितानां करणत्वमिति युक्तम् । गौरवात् ।
वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापत्तेः । चाक्षुषादिपदवच्छाब्दपदस्याऽपि
करणार्थकपदमकृतिकत्वेन तत्समाख्याविरोधापत्तेश्च । नापि वृत्ति-
मत्पदज्ञानमेव करणमिति युक्तम् । एवमप्यशाब्दत्वस्यापत्तेः ।
न च वाक्यज्ञानकरणत्वपक्षेऽप्ययं दोष इति वाच्यम् । ज्ञायमान-
वाक्यस्यैव करणत्वाङ्गीकारात् । न च मौनिश्लोकादौ व्यभिचार
इति शङ्क्यम् । तत्रापि लिप्यादिना ज्ञायमानस्य तस्यैव करण-
त्वात् । अन्यथा श्रवणाग्राह्यत्वेन तत्र शब्दबुद्धेरप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गा-
त् । ज्ञानात्तस्य चिरस्थायित्वोपगमेन तस्य करणत्वे बाधकाभा-
वाच्च । नाप्यन्वये शक्तिरिति युक्तम् । कल्पनातौल्यात् । एक-
स्यापि पदस्य श्रवणऽन्वयरोधापत्तेर्गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादावपि
तदापत्तश्च । समभिव्याहारविशेषस्याऽपि कारणत्वं वाक्य एव
शक्तिपर्यवसानाच्च । एकशक्तिपक्षेऽपि अभ्युपगन्तृणामन्विते
शक्तिरित्यादिवाक्याच्चेत्तस्या ग्रहणं तदा तद्वाक्यार्थं विचारयतो
जातस्य बोधस्य भ्रमत्वापत्तिः । सर्वेषामन्विते शक्तौ अन्वितपद-
स्याप्यन्विने स्वार्थं शक्तेर्नक्तव्यत्वेन आत्माश्रयानवस्थान्यतरा-
पत्त्या तदर्थानिश्चयेन तत्रामाण्याऽवधारणात् । ततश्चान्विते शक्ति

रिति वाक्याच्छक्तिग्रहस्य दत्ततिलाज्जगृह्यापत्तिः । केपाश्चि-
दन्विते शक्तौ अन्विताशक्तपदघटितस्यास्ये तदन्वयबोधकाभावेन
तस्यानन्वितप्रतीत्यापत्तिः । तदन्वितप्रतीती हेत्वन्तरस्य वक्तव्य-
त्वे तेनैव सर्वत्र निर्वाहादान्विते शक्त्यसिद्धिश्च । व्यवहारेण शक्ति-
ग्रहे च तस्य सर्वसाधारणत्वात् सर्वेषामेव तत्र शक्तिग्रहेण
विवादानुदयप्रसङ्गः । व्यवहारस्य वाक्यमूलकत्वेन तत्रैव शक्तिप-
र्यवसानं च । अतः सर्वपक्षाणामनुपपन्नत्वाच्चदभ्युपगमे वाक्या-
र्थसमाख्याविरोधाद्वाक्यरूपाणां मन्त्रप्रकरणशास्त्राणामनर्थकत्वप्र-
सङ्गाच्च वाक्यमेव वाचकम् । एतावान् परं विशेषः । पदादिभिः
स्वार्थबोधजनने शक्तिस्मृतिरभ्युपायः । वाक्येन शाब्दबोधजनने
तु तदवयवभूतपदजन्या पदार्थस्मृतिः महकारिणी । एवं महा-
वाक्येऽवान्तरवाक्यजन्या तदर्थस्मृतिरपीति । नच महावाक्येषु
यत्किञ्चित् पदविस्मरणे वाक्यार्थबोधो न स्यात् । अभ्युपायाभावा-
दिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । विवक्षितशाब्दबोधस्य तदा अभावात् ।
नच वाचकत्वस्य ज्ञातस्यैव शाब्दबोधजनकत्वेन वाक्यानां चा-
नन्त्यात् तच्छक्तिग्राहकानुशासनकोशाद्यभावेन तद्गृहो दुर्लभः ।
तदभावे च तेन शाब्दबोधाभावाद्वाचकत्वासिद्धिरिति वाच्यम् ।
उत्तरीया वाक्यस्य संसर्गवाचकत्वे एकत्र निश्चिते वाक्यप्रवाह-
स्य संसर्गप्रवाहवाचकत्वमिति ज्ञानस्य सुलभत्वात् । समाननाम-
रूपत्वेन सामर्थ्यसामान्यस्य तत्र निश्चयात् । पदादाववयवभेदेन
भिन्नत्वेऽपि तथा दर्शनात् । वाक्यस्य पदान्तरप्रवेशेनेव अधिक-
संसर्गान्तरप्रवेशेन वाक्यार्थरूपसंसर्गस्य भेदेऽपि वाक्यत्वसंसर्ग-
त्वयोः स्वरूपयोस्ततोऽनपायात् । किञ्च । तिङ्मुक्तचयो वाक्यं
क्रिया वा कारकान्वितेति कोशेनोभयत्र वाक्यपदशक्तेर्ग्राहणात् ।
कारकान्विताक्रियापदविशिष्टेऽवयविनि वाक्यपदशक्तौ निश्चितायां

यथा वाच्यपदश्रवणे तादृक् पदविशिष्टवाक्यस्वरूपस्फूर्तिस्तथा तादृशवाक्यश्रवणे तत्स्वरूपमहिम्ना तच्छरीरमविष्टस्यान्वयास्यापि स्फूर्तिः परम्परया वाक्यपदशक्तिज्ञानादपि सुलभा । समभिव्याहारविशेषाच्च । पदविशिष्टतद्विशेषाच्च तद्विशेषस्य ज्ञानमिति न काचिदनुपपत्तिः । अत एव व्युत्पत्तित्वो बाला एकत्र क्रियाकारकान्वयमवगम्यान्वयापि तथा प्रतीयन्ति । व्युत्पन्नाश्च श्रुतमात्रेण वाक्यादयमर्थोऽवगत इति प्रतीयन्ति, वदन्ति च तथेति युज्यते । पदसमूहात्मके तस्मिन् कोशाज्ज्ञाते श्रुते च सर्वेषामेव आकाङ्क्षाहिस्यात् ततः पदार्थमात्रबोधः । यथा दशदाडिमानीत्यादौ । नच वाक्यकरणपक्षे वाक्याधिकरणविरोधः शङ्क्यः । तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति तदीयासिद्धान्तसूत्रस्य तद्भूतानां वाक्यावयवभूतानां पदानां क्रियार्थेन पदेन समाम्नायः समभिव्याहारो वाक्यरूपः, वाचक इति शेषः । तत्र हेतुः— अर्थस्य वाक्यार्थस्य तन्निमित्तत्वात् समभिव्याहारनिमित्तत्वादिसपि व्याख्यातुं शक्यत्वात् । अतस्त्रयाणां वाचकत्वं स्वपपन्नम् । एवं त्रयाणां वाचकत्वेऽपि तदर्थबोधानुकूला शक्तिस्तेषु तेष्वेवेति पदाद्यवयवभूतानां वर्णानामनर्थकत्वाद्गौणमुख्यभेदेन वर्णानामनन्तरूपत्वमपि सिद्धं बोध्यम् । नच प्रत्येकावृत्तिनः समुदायोऽवृत्तित्वनियमात् पदानामप्यवाचकत्वापत्तिः । हरिद्राचूर्णयोः प्रत्येकावृत्तिनः शोणत्वस्य तत्समुदाये कुङ्कुमे, धान्याद्यवृत्तिनो महत्त्वस्य धान्यादिराशौ च दर्शनेन नियमस्याप्रयोजकत्वात् । नचैवं वर्णानिस्तत्वापत्तिः । पदानां बोधकत्वेन निस्तत्वे सिद्धे तदवयवनिस्तत्वस्य तत एव सिद्धेः । ननु, पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च * वाक्यात् पदानामसन्तं प्रविधेको न कश्चनेति वाच्यपदीयादखण्डस्फोटपक्षे पदे वर्णा एव न सन्तीति दृष्टाऽयं

विभाग इति चेन्न । प्राप्ताणामर्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्ब-
ले * देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति वदता वाक्ये
पदानां सार्थकत्वेनासत्त्वस्य बोधनात् पदे सार्थका न विद्यन्त
इत्यर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । सर्वथा असत्त्वाङ्गीकारे वर्णव्य-
ञ्जकवायुसंगोपादेर्वर्णातिरिक्तस्फोटव्यञ्जकत्वस्य वर्णप्रतीतिभ्रम-
त्वस्य वर्णापलापस्येसाधमामाणिकानेककल्पनापत्तेः । कृपो रो-
ल इत्यत्र पाणिनिना ऋवर्णावयवत्वेन रेफाङ्गीकारात्तद्विरोधाप-
त्तेः । माण्डूक्यादावोङ्काराक्षरे अकारादिमात्राक्षरावयवानां श्रुत्यै-
वाङ्गीकारात्तद्विरोधापत्तेश्च । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यत्रानङ्गीकारेण
विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य बोधनाच्च नोभयरूपत्वानुपपत्तिः । नचोपा-
सनार्थमवयवोक्तिरिति वाच्यम् । तथाऽपि कल्पनोपदेशत्वाभावा-
दनुभूयमानत्वान्माण्डूक्ये वेदनस्यैवोक्तत्वात् तत्प्रतीती भ्रमत्वक-
ल्पनस्य गुरुत्वाप्रामाणिकत्वाभ्यां च तदवधारत् । लृकारादौ
शिक्षायामवयवानङ्गीकारोऽप्येतेनैव व्याख्यातः । एवं पदे, घृणि-
रिति द्वे अक्षरे इत्यादिश्रुत्या, तस्माद्दहमिति सर्वाभिधानं, तस्या-
दिरयमकार इति श्रुतौ कारमस्येनाप्याद्यावयवे वर्णत्वबोधनेन
चावयवात्मकास्ते स्थापिता बोध्याः । एवं कवतीषु स्थन्तरं गाय-
तीति श्रुतेर्नृसिंहमन्त्रराजोद्धारे उग्रं प्रथमं स्त्रानं जानीयादित्या-
दितापनीयश्रुतेश्च वाक्येऽपि वर्णपदयोरवयवत्वं बोध्यम् । अतो-
ऽखण्डत्वमवयववैकल्याभावाभिप्रायकमेव प्राचाम् । तेनैकं पदमि-
त्यस्याः प्रतीतिर्हस्तीतिवद्विशिष्टबुद्धित्वात् । समुदायपक्षेऽपि तस्या-
तिरिक्तत्वान्न भ्रान्तत्वम् । वस्तुतस्तु, अइउएओ—इत्यादौ पदबु-
द्ध्युदयान्न समूहस्य पदत्वं, किन्तु विशिष्टस्यैव तदवयवाश्च ते अन-
र्थका एव । अन्यथा वर्णपदाभ्यां युगपत्क्रमेण वा स्वस्यार्थबोधने
शब्दबोधदौर्घ्यम् । नैराकाङ्क्षयाद्विवाक्षितार्थाबोधव्यवहाररोधौ

चापद्येयाताम् । नच तेष्वपि वैयाकरणादिभिर्वाचकत्वस्याङ्गीका-
राभानर्थकत्वमिति वाच्यम् । शक्तेर्व्यासज्ज्यवृत्तित्वाङ्गीकारेण प्र-
त्येकमवोधकत्वेन गौणत्वानपायात् । नच तद्वत् केवलानामनर्थ-
कत्वं शङ्क्यम् । एकाक्षरकोशे तदर्थक्यनात् । नच तेषां सुबन्तत्वेन
पदत्वात् तत्प्रयुक्तमेवार्थवत्त्वमिति शङ्क्यम् । एकाक्षरकोशसमा-
ख्याविरोधात् । सम्बुद्धघन्तेषु तेषु समुदायलक्षणस्य पदत्वस्या-
भावेन पदावयवरूपत्वाभावेन च केवलत्वानपायाच्च । एवं सिद्धे
द्वैविध्ये पदानामनन्तरूपत्वादनारब्धत्वाच्च तदवयवभूतानां वर्णा-
नामनन्तरूपत्वं निर्वाधमेवेति तेषां गौणमुख्यभावोऽप्युपपन्न एव ।
एवं पदवाक्ययोरपि बोध्यम् । नन्वस्तु वर्णेषु तथात्वम् । न तु
पदवाक्ययोरपि । वाक्यावयवभूतानामपि पदानां वाचकत्वस्या-
वश्यकत्वेन गौणत्वस्याशक्यवचनत्वात् । अन्यथा वर्णवत् पदे-
ष्वपि सङ्केतग्रहस्यानवश्यकत्वाच्च विनापि वाक्यार्थबोधापत्तेः ।
नच तेषु स्मारकत्वाङ्गीकारात्त दोष इति युक्तम् । अतिरिक्तश-
क्तिरूपनागौरवमसङ्गात् । एवं महावाक्यावयवभूतवाक्यानामपि
वाचकत्वमावश्यकमेव । अन्यथा अङ्गाङ्गिभावदौर्घ्यमसङ्गात् ।
तदभावे महावाक्यस्याप्यवश्यकतामसङ्गाच्चेति चेन्न । अवाधितया
परिच्छिन्नत्वप्रतीत्या वर्णवत्पदेष्वपि रूपभेदसिद्धौ स्वतन्त्रपदसा-
दृश्यस्यापि सिद्धेस्तन्माहिम्नैवार्थस्मरणेन शक्त्यन्नरकल्पनागौरवा-
भावात् । एवं सङ्केतग्रहस्यापि सहकारित्वसिद्धेश्च । अन्यथा युग-
पद वृत्तिद्वयापत्तेः ॥

नन्विदमसङ्गेतम् । वक्त्रा वाक्यार्थं बोधयितुं वाचकानामेव प्र-
युज्यमानत्वादिति चेन्न । तेषां निराकाङ्क्षाणां प्रयोगे स्वार्थं प्रति-
पाद्य कृतार्थत्वाद् गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादाविव तैर्वाक्यार्थबो-
धानुत्पत्तिमसङ्गात् । प्रकृतेः स्वार्थं प्रतिपाद्य तथात्वे प्रसप्तपदेषु-

णात् तयोरेकार्थवाचकत्वभङ्गप्रसङ्गात् प्रत्ययाप्रयोगप्रसङ्गाच्च ।
 आकाङ्क्षादिमतां प्रयोगे च स्मारकत्वस्यैव सिद्धेः । वयता स्वबुद्धि-
 कल्पितस्य संसर्गस्य बोधनार्थमर्थस्मरणे तेषां शब्दपूर्वकमेव स्मृ-
 तावारोहेण स्मारकाणामेव पदानां प्रयोगात् । घटपदेन स्वार्थ-
 स्मारिते तन्निष्पितकर्मत्वबोधकाद्वितीयाया, घातुपदेन स्मारिते
 तादृगाख्यातस्य च प्रयोगः क्रियत इत्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्र
 मानान्तरानपेक्षणात् । अतो न पदानां गौणत्वासिद्धिः । नापि
 वाक्यानां महावाक्यस्थानामर्थान्तराणां तेषां श्रवणदशायां स्वार्थं
 प्रतिपाद्य कृतार्थानामप्यङ्गाङ्गिभावाद्यपेक्षायां स्वार्थस्मारकतयैव
 बुद्धावारोहात् । नच लौकिकवाक्येषु पदानुपूर्वीनानात्वेन तदर्थ-
 स्य संसर्गस्यापूर्वत्वेन बुद्ध्या रचनां कृत्वैव तादृशानुपूर्वीनिर्माणेन
 चाऽनित्यत्वस्य दृष्टत्वात् प्रतिज्ञाहानिः । व्यवहारे वेदापेक्षया
 तेषां हीनत्वाय तेष्वनित्यत्वस्येष्टत्वेऽपि वस्तुतो बुद्ध्या रचनां कृ-
 त्वैवोच्चारणदर्शनाच्च । तेषां ज्ञानेनैवोत्पत्तिस्थिती निश्चीयेते
 इति सर्वप्रतीतिनाश एवानुपूर्वीनाशः । ज्ञानस्य चिरस्थायित्व-
 मादौ व्युत्पादितमेवेति तेषामपि त्रिषणाऽवस्थायित्वानङ्गीकारेण
 अदोषात् । रूपसृष्टिमध्यपातिना क्रियात इव नामसृष्ट्यन्तःपातिनां
 ज्ञानतश्चिरकालस्थितेरिष्टत्वात् । काव्यादीनामन्येषां च वाक्यानां
 तद्विषयकप्रतीत्यादिविलय एव विलय उपचारात् । अन्यथा स
 एवायं श्लोक इत्यादिप्रतीतिवाधापत्तेः । नचेयं साजात्यादिति
 वाच्यम् । तथा सति तत्प्रतीत्यापत्तेः । तस्य वाक्यस्य नष्टत्वेन
 पुनः कथनेऽनुकरोतीति प्रतीत्यापत्तेः । राजवाक्यानुवादकदूता-
 देरनुकरणप्रयुक्तदण्डाद्यापत्तेश्च । पूर्वोक्तवर्णाद्यनुभवविरोधाप-
 त्तेश्च । वैदिकानां तु ततोऽपि चिरकालस्थायित्वम् । महर्षीणां
 संस्कारस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थानात् । तदुत्तरं तु भगवसेव

निःश्वसितरूपेण स्थितिः । वस्तुतस्तु अस्मदादिमुखेन क्रीडार्थं भगवानेव वाक्यं वदतीति सर्ववाक्यानि भगवद्वाक्यत्वाद्भेदतुल्यान्येवेत्यपि, स एष जीव इत्यत्रैकादशास्कन्धे सिद्धमिति तस्य नित्यत्वे कोऽपि न संदेहः । नन्वं सति वाक्येषु वेदवन्निर्दुष्टत्वं स्यात् । तथा सति साकाङ्क्षयुक्तानाकाङ्क्षायुक्तादिविभागोऽपि न स्यादिति चेन्न । रूपसृष्टौ योग्यावयवैरेव पदार्थनिर्माणे प्राचीननिर्माणव्यवहारस्येव नामसृष्टौ वाक्यार्थयोग्यावयवैरेव वाक्यनिर्माणेऽपि प्राचीनवक्तृव्यवहारस्य नियामकत्वात् तदनादरे घोटकशृङ्गानिर्माणप्रदनाकाङ्क्षादिवाक्यनिर्माणे उपालम्भाच्च व्यवहारार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एवार्थादिधर्मस्य योग्यत्वादेस्तत्रारोपो वक्ष्यमाणवृत्तिभेदश्च युज्यते । अन्यथा विवक्षितार्थप्रतीतिवाधापत्तेः । नच प्रमाणाप्रमाणविभागभङ्गापत्तिः । तस्यापि व्यवहारार्थमावश्यकत्वात् । अन्यथा तद्भङ्गापत्तेः । वस्तुतस्तु सरस्वत्याः सर्वतोमुखत्वादर्थस्य भगवद्रूपत्वाद्वर्ण्यपदवाक्यैः सर्वैरेव भगवन्तं वदतीति न कस्याप्यप्रामाण्यम् । ननु तथापि पुरुषाणां भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताकरणापादवादिदोषवत्त्वात् तत्सम्बन्धेन लौकिकवाक्येष्वप्रामाण्यमिति चेन्न । तस्मारोपितत्वेन शब्दाऽद्वयकत्वात् । फलाभावे अवादेऽतिवादे अन्यथावादे च पुरुष एव दोषात् । अतो न काचिदनुपपत्तिः । तस्मान्निर्वाणं नित्यत्वमनन्तरूपत्वं च । किञ्च । वेदे त्ववयवभूतानां वाचकत्वमपि परस्परविरोधेन सर्वेषां भगवदर्थकत्वात् । नच शाब्दबोधे तदनुपयोगात् तथाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । अदृष्टार्थं तथाङ्गीकारात् । नच प्रमाणाभावः शङ्क्यः । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः * तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति वाक्ये अर्थशब्दनिरासपूर्वकं भगवन्नामत्वकथनात् । स्मृतेश्चाप्त-

वाक्यत्वात् । नन्वेनेन वर्णानां नार्थवत्त्वसिद्धिः । वाक्ये अक्षर-
 पदाद् वर्णाक्षरपदयोश्च पर्यायताविरहात् । घृणिरिति द्वे अक्षरे,
 सूर्य इति त्रीणि, अष्टाक्षरा गायत्री इत्यादिश्रुतावज्ज्ञस्तमुदाय
 एवाक्षरत्वप्रतीत्या तथा निर्णयात् । समुदायस्य च पदत्वादिति-
 चेन्न । आदित्य इति त्रीणि, ओश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौष-
 ङिति चतुर्क्षरम्, ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म अक्षराणामकारोऽस्मीत्या-
 दिश्रुतिस्मृतिषु केवलाकारादौ, येनाऽक्षसमाम्नायमित्यादौ केव-
 लव्यञ्जनेषु चाक्षरपदप्रयोगेण, अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः
 कण्ठः । शरस्तथा * स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः *
 इति वर्णविदः माहुरित्यादौ केवलेषु वर्णपदप्रयोगेण पूर्वसूत्रे
 वर्णस्याऽक्षरमिति सज्ञा क्रियत इति फणिभाष्येण, वर्ण तु चाक्षर
 इति काशेन च वर्णाक्षरपदयोः पर्यायतानिश्चयात् । नच सुपूश्रव-
 णमसङ्गः शङ्कनीयः । सुषां सुलुगिति लुगादेश उत्पत्तावप्यश्रवण-
 सिद्धेः । वस्तुतस्तु, ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमि-
 त्यादिश्रुतेरकारो वै सर्वा वागित्यादिश्रुतेश्च सर्वस्य वाङ्मात्रस्य
 ॐङ्कारादिप्रकृतित्वाल्लौकिकवैदिकवर्णपदयोर्भगवद्वाचकत्वमेव ।
 बीजस्य तथात्वात् । अत एव, सर्वे सर्वार्था इति वैयाकरणसिद्धा-
 न्तः । भगवतः सदात्मकत्वात् । नचैवं शाब्दबोधदीर्घट्यादिदूष-
 णापत्तिः । व्यवहारार्थकशक्तिसंकोचाद्दर्णपदयोर्वाचकशक्तिकौ-
 ष्ठ्येन प्रतिनिपततत्तदर्थरोधनेन च दोषाभावात् । नचात्र माना-
 भावः । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन्
 यदास्ते, वेदेन नामरूपाणि विपमाणि समेक्ष्य * धातुपूज्व
 कल्पन्त एतेषां स्वार्थसिद्धय इति ध्रुतिस्मृत्योः करणकल्पनकथ-
 नेन तथा निश्चयात् । यत्र च व्यवहारस्य न नियामकत्वं तत्र तु
 वाचकत्वमेव । श्रुतौ योगियाज्ञवल्क्यस्मृतौ च प्रणयमात्रार्थकथन-

दर्शनेन तथा निश्चयात् । नन्ववाधितप्रत्यभिज्ञया वर्णपदयोरै-
 क्यनिश्चयादपि लौकिकवैदिकविभागोऽनुपपन्नः । नच छान्दस-
 प्रक्रियाया नियतस्वरवर्णाऽऽप्ततल्लोपविकरणव्यसयादिदर्शना-
 चज्ज्ञेदसिद्धिः । अर्थभेदाभावे तदेवेदं गोपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञया
 पदभेदाभावे च सिद्धे तेषां तदसाधकत्वात् । वाक्याधिकरणवा-
 र्तिकोक्तहेतुनामर्थभेद एव पदभेदकत्वोपगमात् । नच स्वरूपपा-
 दिशब्दानां लोके अप्रयोगादश्ववालादिशब्दानामर्थभेदस्यापि
 स्पष्टत्वात् । उत्ताना वै देवगवा बहन्ति, हिरण्यपर्णः प्रदिवस्ते
 अर्थमित्यादावर्थस्वरूपस्याप्यन्यविधत्वात् सोऽप्यस्तीति वाच्यम् ।
 तावताऽपि केषाञ्चिदेव भेदसिद्धेः । सर्वेषां भेदस्याप्रमाणकत्वात् ।
 उत्तानादिवचनस्यान्यपरत्वेनार्थभेदानापादकत्वात् । अन्यथा त-
 दुपायाभावाच्चेभ्योऽर्थानवगमप्रसङ्गात् । अत एव भट्टपादैर्लौक-
 वेदाधिकरणे, लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादिना
 लोकवेदस्यशब्दयोरभेद एव प्रतिपादित इति चेन्न । लोकवेदा-
 ऽधिकरणस्य कल्पितत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात् । जैमिनिनाऽनुक्तत्वेन
 तथात्वावसायात् । आकृत्यधिकरणस्यैव तत्र दर्शनात् । नच वै-
 दिकपदानामन्यत्वे तदर्थस्याप्यन्यस्य वक्तव्यत्वात् तेषां सम्बन्ध-
 ग्रहणोपायाभावेनाकृत्यधिकरणानारम्भप्रसङ्गः । उपायस्य वक्ष्य-
 मानत्वात् । स्वमतेनापि पदपदार्थसम्बन्धनित्यत्वाय तस्यावश्य-
 कत्वात् । उत्तानादिवाक्यस्यान्यपरत्वेऽपि लोकानधिगतार्थबोध-
 कत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यानपायात् । अन्यथा प्रतारकवाक्यवदमा-
 माण्यप्रसङ्गात् । केषाञ्चिज्ज्ञेदेऽभ्युपगते तदर्थस्येवेतरेषामप्यर्थस्य
 सुखेनैव बोद्धुं शक्यत्वात् । निनादनिनदध्वनिध्वानकुतुककौतु-
 कदवदावादिशब्देष्वर्थभेदाभावेऽपि पदभेदस्य कोशोऽङ्गीकारेण
 तथोपममतेषांप्रयोजकत्वात् । प्रत्यभिज्ञाया वस्तैक्यविषयत्वेन रूप-

भेदावाधकत्वात् । पातञ्जलमहाभाष्येऽपि, केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति भेदमुपन्यस्य गौरवः पुरुषो हस्तीति लौकिकानां, शत्रो देवीरभिष्टये, इषे त्वेसादीनां वैदिकानां च भिन्नतयोदाहरणात् । मयद्भूतयोर्भाषाया, द्वयनश्छन्दमि, सर्वत्र विभाषा गोरित्वादिसूत्रेषु पाणिनिनापि रूपभेदस्यैव बोधनाद्वैदिकानि तानि भिन्नान्येवेति निश्चयः- । नचोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णेष्वारोपितत्वेनावस्तवत्वाच्च वर्णादिभेदकत्वं युक्तामिति वाच्यम् । विधानवेयर्थ्यापातात् । आरोपस्योच्चारणविशेषादेव सिद्धे । नचैवमपि कृत्रिमत्वानपायादवास्तवत्वमेवेति शङ्काम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेन वास्तवत्वानपायात् । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णनो वेत्यत्र पद एव स्वराङ्गीकारान्च । नच, यज्ञकर्मण्यजपन्युद्धमामस्वित्यादावेकश्रुतेरपि विधानान्नैवमिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेनोभयथापि सत्त्वचनेन तथा पाठनियमनाददोषात् । नच, दृष्ट नामेसाधिकृत्य पठितानां, कलेर्वक्त्रं, वामदेवाङ्गव्यङ्ग्यादिसूत्राणां, यदकालयत् तत् कालेयस्य कालेयत्व, वाम वा इदं देवेभ्योऽजनि तस्माद्द्वामदेव्यमित्यादिश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमिति शङ्काम् । अत्र वेदविरोधादर्शनात् । काले त्रामदेव्यस्य लेऽपि श्रुतिनिरुक्तो यः कालनसाधकत्वेनवामत्वरूपो धर्मस्तत्पुनरसरेमेव साम्नः कम्बिना वामदेवेन च दृष्टत्वं शक्यवचनेन श्रुतौ प्रकृत्याग्निर्देशेन च विरोधाभावाच्च । एव यत्र तत्र विरोधाङ्गीकारे तस्याद्भ्यस्यमद्भ्यमद्भाच्चेति न किञ्चिदेतत् । अतो लौकिकवैदिकभेदेनापि युक्त एव पदवर्णस्यैवभेदः । एव वैदिकरात्रयान्यपि भिन्नानि बोध्यानि । आनुपूर्वीभेदात् । छन्दःशास्त्रे त्रायवधर्माणां लौकिकवैदिकच्छन्दमा पृथङ्गनिरूपणात् । अवापनाभयनादिनियमभेदात् । सर्वे वेदा यत्प-

दगामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, मां विधत्तेऽभिधत्ते मामे-
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽर्थभेदावसायाच्च । ननु लौकिकवैदिकवर्ण-
पदवाक्यानां भेदो न युक्तः । तथा सति तादृशानुपूर्वोस्वरयोगेन
तत्तद्वशवाक्यपाठे शूद्रादेः पापाभावादपशूद्राधिकरणविरोधाप-
त्तेरिति चेन्न । शूद्रादीनां वैदिकसदृशस्यापि वाक्यादेर्वेदबुद्ध्या
पाठेऽपि दोष इत्यभिप्रायकत्वात् । उक्तहेतुभिः सिद्धभेदस्यापल-
पितुमशक्त्वात् । व्याकरणस्मृतेस्तामिन्द्रो मन्वतोऽपक्रम्य व्याकरो-
दिति श्रुत्या वेदमूलकत्वाच्छन्दःशास्त्रस्याऽपि तथात्वाच्च । तस्मा-
न्न विवादलेश इति वर्णादित्रयेऽपि पद्धर्मत्वमप्रत्यूहम् ॥

ननु वेदवाक्यानां भगवद्वाचकत्वं न युक्तम् । मन्त्राणां तत्र
तत्र विनियुक्तानां तत्तत्प्रकाशकत्वात् । ब्राह्मणस्यापि तत्तदा-
ख्यायिकापुरावृत्ततत्तत्कर्मबोधकत्वात् । वाक्यानां संसर्ग एव
शक्त्युपगमाच्च । तदनङ्गीकारे यज्ञादिप्रतिरोधमसङ्गात् । सर्वे वेदा
इत्यादीनां तात्पर्यवृत्त्याप्युपपत्तेरिति चेन्न । मां विधत्तेऽभिधत्ते मां
विकल्प्याऽपोह्यते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय
मा भिदाम् * भायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिद्वथ प्रसीदतीत्यत्र, मां
विधत्त इत्यादिना त्रिभेयाभिधेयविकल्प्यापोह्यानामर्थानां स्वत्वक-
थनेन तत्तद्रूपस्यैव स्वस्य वेदार्थत्वबोधनाच्छिष्टानां मन्त्रादिवेदा-
न्तेषु सर्वेषु वाक्येषु पूर्णत्वव्यवहाराद्भगवत्तत्तद्रूपस्यापि पूर्णत्वात् ।
अत एव वेदस्य सर्वत्र वर्णादिरूपेण वाचकत्वान्मन्त्रादीनां तत्त-
त्प्रकाशकत्वेऽपि भगवद्वाचकत्वस्याऽवधात् । तावता यज्ञादिनि-
र्वाहेण दूषणान्तराभावाच्च । एवमुत्तरकाण्डेऽपि ज्ञानशेषाणां भ-
गवत्त्वात्तन्निरूपकवाक्येष्वपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानकर्मणोः परस्परोप-
कारकत्वेन शास्त्रैक्यम् । षडङ्गविशिष्टस्य पुरुषस्य प्रतिशास्त्रं नि-
रूपणाच्च । शाखापि पूर्णत्वम् । नच यज्ञादेर्लौकिकक्रियात्मक-

त्वादपूर्वात्मकस्य जन्यत्वाच्च न ब्रह्मत्वमिति शङ्कनीयम् । लौ-
किकाक्रियायास्तदभिव्यञ्जकत्वेन तत्र यज्ञादिव्यवहारात् । अतो
वेदस्य सर्वत्र भगवद्वाचकत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः । एवं, पुराण
हृदय स्मृतमिति वेदहृदयत्वाद्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह-
येदिति वेदार्थनिश्चायकत्वाच्च वेदवदेव नित्यो भगवानेव वाक्या-
र्थ इति तत्रापि पूर्वोक्तैव व्यवस्था । तदितरत्र तु वाक्यार्थस्य
बुद्धिकल्पितत्वाच्च तद्रूपत्वम् । अतो व्याकरणवैयासदर्शनभगव-
न्मतरीत्या ब्रह्मवादमनुसृत्य शब्दादिस्वरूपविचारे शब्दस्य नित्य-
सम्बन्धो वस्तुतो भगवद्गुणैवार्थेन । व्यवहारे तु पदानां प्रवाहरू-
पेण नित्यो, वाक्यानां तु यक्षत्रालिन्यायेन काल्पनिक इति सिद्धम् ॥

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते—वैदिकपदपदार्थानां भिन्नत्वात्
कथं तत्र सम्बन्धग्रहः । कस्य वा सम्बन्धस्य ग्रह इति । लोके च
कथमिति । तत्र भगवद्वयया हृद्व्यवहारादिनेति ब्रूमः । कथमिति
चेत् । उच्यते । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च महि-
णोति तस्मै * तं वै देवमात्मबुद्धिमकाशमिति श्रुतौ ब्रह्मणे वेद-
पाठनस्यात्मबुद्धिमकाशनस्य चोक्तेः । पुरुषसूक्ते च, पुरुष एवेदं
सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्यादिना भूतादिरूपेण व्यवहियमा-
णस्यापि पुरुषात्मकत्वेन नित्यत्वमुक्त्वा तत्तत्तस्माद्विराडजायतेत्या-
दिना सर्वपदार्थानामृग्गादीनामन्त्राणां चोत्पत्तिमुक्त्वा, तेन देवा
अयजन्त, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिव-
दन् यदास्ते, तानि धर्माणि प्रथमानीति चोक्तेः । श्रीभागवते च,
एव पुरा धारण्यात्मयोनिर्निष्ठां स्मृतिं प्रसवरुध्य तुष्टात् * तथा
ससर्जदमपोषट्पट्टिर्यथाप्ययात् माग्व्यवसायबुद्धिरिति कथनाच्च ।
भगवान् पाठयन् ब्रह्मबुद्धिं प्रकाशयति, युगपच्छृष्टी च सर्वेषां
बुद्धिः । तदा प्रज्ञा वा एते वा यागे प्रवर्तन्ते । यागसम्भाराः पुरु-

पावयवात्मका एवेति प्रथमं तेज्यैव तेषां सम्बन्धयोग्रहः । तत्समान-
नामरूपत्वेन लौकिकेषु चैकस्य सः । ततो दृढव्यवहारेण ईश्वर-
प्रकाशितबुद्धीनां बालानामप्यदूरप्रकर्षात्तयैवावगमः । विच्छिन्नप-
रम्पराणां तु वैदिकपदार्थस्यातीन्द्रियत्वाल्लोके पूर्वं ततो वाचक-
सादृश्येन भगवदनुगृहीतपूर्वाचार्यग्रन्थादिना च लौकिकसमाना-
कारत्वेनावगमः । तत्राप्याश्रयाश्रयिभावस्यात्यन्तं पारोक्ष्येण अती-
न्द्रियेषु स्वर्गमेरुसुपर्णप्रभृतिषु सान्द्रतममभिद्धेषु सिंहशरभादिषु च
यथा भवति तद्वत् । येषां पुनरत्यन्तं परम्पराविच्छेदस्तेषामपि भग-
वत्कृपया सुखेनावगमः कल्पते । कल्क्यद्भिरागसौरभसनाथपवन-
संसर्गेण धर्मस्यैव । येषां पुनर्न सा तेषां तृपायाभावात् तदभाव
एव । मत्स्युत गुणसोभकृतस्वभाववैचित्र्याद्विपरीतज्ञानमपि । नचे-
दममयोजकम् । अविच्छिन्नपरम्पराणामपि तथा श्रवणात् । यथा
एष आत्मेति ब्रह्मवाक्येन विरोचनस्य देह आत्मपदशक्तिग्रहः ।
एकादशस्कन्धे च, वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः *
तेषां विकल्पमाधान्यमुनाहो एकमुख्यतेति प्रश्ने भगवतोक्तम् ।
कालेन नष्टा मलये वाणीयं वेदसंज्ञिता * मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता
धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय
सा * ततो भृगवादयोऽगृह्णन् सप्तब्रह्ममहर्षयः ॥ तेभ्यः पितृभ्य-
स्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः * मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधर-
चारणाः ॥ किं देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिम्पुरुषादयः * व-
ह्मघस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥ याभिर्भूतानि भिद्यन्ते
भूतानां मतयस्तथा * यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्तवन्ति
हि ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् * पारम्पर्येण
केषाञ्चित् पाषण्डमतयोऽपरे ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः
पुरुषर्षभ * श्रेयो वदन्त्यनैकान्साधयाकर्म यथारुचीति ॥ अतो

विधिवलादध्यापनेऽध्ययनेऽपि चेदेवम्भानस्तदेदानीन्तनानां तद-
भावे कः सन्देह इति न तेनास्माकं काचन हानिः ॥

या तु प्राथमिकशक्तिग्रहे परेषां प्रनाडी-घटमानयेति प्रयोजक-
वृद्धेनोक्तः प्रयोज्यवृद्धस्तदर्थमवगम्य घटमानयति। तत्प्रत्ययं बालस्तथा
क्रियया तस्य प्रयत्नं, तेनेच्छां, तथा च तद्विषयकं ज्ञानं स्वदृष्टान्तेन
अनुमिनोति। ततस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षागामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारण-
त्वेन कल्पयति । ततो घटादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां घट-
पदं घटधीजनकमिसादि कल्पयति । कल्पे च तस्मिन्नतिप्रसङ्ग-
भङ्गाय तज्जननानुमूलं शक्तिरूपं सम्बन्धं कल्पयति । तदुत्तरं च
क्वचिद् व्यवहारात्, क्वचिदुपमानात् क्वचिच्छब्दाद् व्याकरणा-
दिरूपाद्भवतीति ॥ सा तु नास्माकं रोचते ॥ प्रत्यक्षविरोधात् ।
तथाहि । य एतावत्कल्पकः स नातिबालः, किन्तु प्रारम्भ एव
वाच्यः । तथा सति वृत्तान्तान्तरमिवेदमपि स्ववृत्तान्तं स्मरेत् ।
अथातिबालस्तदा तु तावत्प्रनाडीज्ञानादिकमेव तस्य दुर्लभमिति
दूरापास्तं कल्पकत्वम् । व्याप्तिज्ञानादिवैधुर्याच्च । किञ्च । तस्य
यज्ज्ञानं तत् किमुपेक्षाबुद्धिरूपं, ग्राहकबुद्धिरूपं वा । नाद्यः । तथा
ससग्रे शक्तिं न स्मरेत् संस्कारानुदयात् । उपेक्षान्यसंशयान्यज्ञान-
स्यैव संस्कारजनकत्वात् । द्वितीयं चेत्तर्हि प्रनाडीमपि स्मरेत् ।
किञ्च । सादिसृष्टिवादे प्राथमिको बालश्चतुर्मुख एव वाच्यः ।
तदुपशिक्षणाय चेश्वरेण रूपं विधीयत इत्यपि वाच्यम् । तदपि
नोचितम् । तथा सति नानाश्रुतिपुराणेषु नानावृत्तान्तवदिदमपि
क्वचिदुपलभ्येत । तस्मान्नेदं साधीय इति ॥

अथेदं विचार्यते ॥ शब्दार्थयोः प्रसाध्यप्रसायकभावः
पूर्वमुक्तस्तत्र प्रसाध्यत्वमवगतं, प्रसायकत्वं शब्दगतं प्रतिपा-
दकत्वापरपर्यायम् । तच्च शक्तिलक्षणागौणीसंकेतशक्तिभ्रमा-

न्यतरेण बोधकत्वम् । तस्य नित्यत्व तु न शक्यवचनम् ।
तथा सति तच्छरीरप्रविष्टप्रकाराणामपि नित्यत्वापत्त्या शक्तिल-
क्षणादिकृतगौणमुख्यपञ्चविभागवैयर्थ्यापत्तेः । नच शक्त्या बोध-
कत्वमेव प्रत्यायकत्वमिति वाच्यम् । प्रकारान्तरेण बोधके शब्दे
प्रत्यायकत्वव्यवहारवाधापत्तेः । शक्त्यच्छेदकानिर्वाच्यतापत्तेश्च ।
तथाहि । न तावच्छ्रोत्रग्राह्यत्वं शक्त्यच्छेदकम् । तस्य अनावपि
तौल्यात् तत्रापि शक्त्यापत्तेः । नाऽपि तथात्वे सति प्रत्यायक-
त्वम् । विभागवैयर्थ्यापत्तेः । अग्नशेष्वपि शक्त्यापत्त्या अनेक-
शक्तिकल्पनाप्रमद्वाच्च । नापि माधुर्यं तथा । तस्यैवानिर्वाच्य-
त्वात् । गाव्याद्यग्नशसाधारण्यात् । अर्थप्रत्ययप्रयोगाभ्यां तत्रा-
पि तदवगमात् । नच तेषां लक्षणिकत्वमिति युक्तम् । तेषां
क्वापि शक्त्यभावे तत्र लक्षणाया अप्यशक्यवचनत्वात् । नाप्य-
ऽदृष्टसाधनत्वं तत् । तस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन प्रयोगनियामक-
विध्यनुपलम्भेन च तथात्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । नाप्यनादि-
वाचकत्वं तत् । मीमांसकादिमते सम्बन्धुरस्मरणस्य नैयायिकादि-
मते ईश्वरसंकेतस्यापग्नशेष्वपि तौल्याच्छब्दापशब्दविभागभङ्गा-
पत्तेः । अतः शक्त्यच्छेदकस्यानिर्वाच्यत्वादीश्वरसंकेतातिरिक्त-
शक्त्यभावात् तदुपगमस्य गौरवग्रस्तत्वाच्च कथं सम्बन्धस्य नित्य-
त्वमिति । अत्रोच्यते । न तावच्छक्त्यच्छेदकानिर्वाच्यत्वं, येन
सम्बन्धनित्यता हन्येत । अनादेः शब्दस्वरूपस्येव तदवच्छेदकत्वात् ।
नचापग्नशेषु तदापत्तिः । तेषां देशनियतत्वेन देशानां भूमिविभागो-
त्तरभावित्वेन भूमेश्च जन्यत्वेन तेषामप्यर्थाचीनत्वात् । मलयद-
शाया वेदवत्तत्तत्ताबोधक्रममाणाभावात् ।

नच ततः पदार्थबोधानुपपत्तिः । आद्यानामिन्द्रादिशब्देनेन्द्रादेरिव
तच्छक्तेर्वाचकशक्तिजन्यतया तेन तन्मूलशब्दोपस्थापनादर्वाची-

नानां तु परम्परया तत्रैव संकेतग्रहादुपपत्तेः । अत एव प्रयोग-
प्रत्ययोर्वाचकत्वानियामकतया तदासिद्धेर्न तत्र साधुत्वम् ।
वाचकत्वं चार्थप्रतीतिजननानुकूलानादिशक्तिमत्त्वं बोध्यम् । एवञ्च
शक्त्या बोधकत्वस्यौत्पत्तिकत्वेनाभिप्रेतत्वान्न तस्य नित्यत्वे किम-
पि बाधकम् ॥

शक्तिस्तु, अर्थसापेक्षं शब्दस्वरूपमेव वाचकत्वाऽपरनामकं
कारणत्वादिवदिति वैयाकरणाः । वस्तुतस्तु साधुत्वापरपर्याया
अनादिवाचकत्वरूपा अर्थबोधाविर्भावकशक्तिरतिरिक्तैव । नचा-
तिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवं शङ्क्यम् । आविर्भावकशक्तेः पूर्वं
साधितत्वेन तस्या एवार्थबोधार्थं शब्देऽपि सत्त्वेनानिरेकाभावात् ।
तदाधारत्वस्य च बोधरूपकार्यादेव सिद्धत्वात् । न त्वीश्वरेच्छा-
रूपः संकेतः । शब्दावृत्तित्वात् । शब्दनिष्ठशब्दबोधानुकूलपद-
पदार्थसम्बन्धस्य वृत्तित्वेनेच्छायाश्च वैयधिकरण्यात्तद्व्याप्यत्वा-
ऽभावेन तद्विशेषत्वाभावापत्तेश्च । किञ्च, परेच्छायाः परेण ज्ञातु-
मशक्यत्वादीश्वरेच्छायाः सुतरां तथात्वात् तज्ज्ञापको व्यवहारप्र-
वर्तकोऽभिज्ञापनियमः सर्वथाङ्गीकार्यः । तथा सति स एव संके-
तोऽस्तु, नेच्छा । सोऽपि पूर्वोक्तश्रुत्यादिना ज्ञाप्यत इति संस्कृत-
शब्देषु संकोचिकैव सा । श्रुत्यनुरोधात् । अत एतद्देशकालविभे-
देनास्माभिरुच्चार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु, न त्वन्यमि-
तीश्वरकृतनियमरूपः शक्तिसंकोच एव संकेतपदेनोच्यते । लोके
व्यवहारार्थं संस्कृते व्याकरणादीना तद्व्यवस्थापकत्वम् । यत्र
पुनर्व्याकरणादिभिर्न व्यवस्था तत्र पूर्वोत्तरतन्त्रस्थैर्न्यायैः ।
एवं सति लोकतोऽर्थप्रत्युक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम
इति व्याकरणस्मृत्याऽनुमातव्ये प्रयोगनियमाविधौ प्रतिपदवाक्य-
कल्पनाया गुरुत्वात् सुशब्दमेव प्रयुज्जीत नापशब्दमिमेव नियमो-

ऽनुमीयते । तेन पर्यायस्थले प्रयोगानियमो यद्यपि न दृष्टस्तथा-
प्यन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति जैमिनिस्मृत्या एकस्याऽर्थस्यैकशब्द-
वाच्यत्वनियमाऽवधारणात् पर्यायानामपि धर्मविशेषपर्यवसानं
व्यायः । विकल्पव्यवस्थासिद्ध्या पददोषापसङ्गात् । अन्यथा-
ऽष्टदोषापत्तेः । अत एव घटकलशब्दयोः सत्यपि पर्यायत्वे
माङ्गल्येषु कलशपदमेव प्रयुज्जते । कलशस्थापनमिति । अमाङ्ग-
ल्ये च घटशब्दम् । घटस्फोट इति । करहस्तादिषु त्वन्याय्याप्य-
नेकशब्दता आर्यप्रयोगसाधारण्यदर्शनेन गत्यन्तराभावादङ्गीक्रि-
यते । एवमनेकार्थप्रयोगस्थलेऽपि बोध्यम् । अनेकेष्वर्थेषु कस्यापि
गङ्गापदात्तीरस्येयार्थान्तरप्रतीतिपूर्वकप्रतीतिकत्वाददर्शनात् सर्वा-
सामाकृतीना तुल्यतया एकत्रैकस्येतराभावेन सत्त्वाभावादाकृत्य-
धिकरणन्यायेनाक्षेपलभ्यत्वासम्भवात् सर्वप्रवाहनीत्येन समानता-
मरूपसूत्रस्यापि तूष्णीकत्वाच्चार्यप्रयोगसाधारण्यात् । विशेषलाभे
गुणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ विकल्पदोषाणां त्वयं संग्रहः—

यदा वान्यद्वयात् कल्पो विकल्पो ह्यव्यवस्थितः ।

तदैकादरणेऽन्यस्य प्रामाण्यस्याग आपतेत् ॥

अप्रामाण्योररीकारश्चैवं द्वौ तद्भिद्येततत् ।

आहतं चेत्तदा तत्कप्रामाण्यस्य परिग्रहः ॥

स्वीकृताऽमानतायागस्तस्मिन् पूर्वत्र चोभयम् ।

पूर्वोक्तमिति चत्वारस्तद्भिद्या पूर्व आहतं ॥

दोषद्वयं द्वितीयोक्तमेवं दोषाष्टकं भवेत् ।

वारत्रये प्रयोगेणेत्येवं तु मम भासते ॥

चतुर्थादिप्रयोगे तु ते ततो नोद्भूतः पुनः ।

इत्येवमन्यत्रस्थाया विकल्पस्य व्यवस्थितौ ॥

एकत्रायमेव नेदोषद्वयं तेनायमुक्तम् ।

योध्यः सुधीभिः पूर्वस्मादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

अत्रोदाहरणं ब्रीहिव्यवशास्त्रे । तद्यथा । ब्रीहिव्यवयवार्थोपादाने यवव्यवयवप्रामाण्यसागप्रामाण्यारोपौ । यवव्यवयवार्थोपादाने ब्रीहिव्यवयवस्य स्वीकृतप्रामाण्यसागसक्तप्रामाण्यारोपौ । यवव्यवयवस्य ब्रीहिव्यवयवार्थग्रहणदशायां सक्तप्रामाण्यारोपारोपिताप्रामाण्यसागविशेषं चत्वारः । व्यवस्थाभावात्पुनर्ब्रीहिव्यवयवार्थोपादाने ब्रीहिव्यवयवस्य यवव्यवयवार्थग्रहणदशायां सक्तारोपारोपितसागविशेषं पर्यायत्रयेण वाक्यद्वये प्रत्येकं चत्वार इत्यष्टौ ॥ साम्प्रदायिकमीमांसकास्तु, ब्रीहिव्यवयवार्थोपादाने यवव्यवयवप्रामाण्यसागप्रामाण्यारोपौ, ब्रीहिव्यवयवप्रामाण्योज्जीवनारोपिताप्रामाण्यसागविधि चत्वारः । एवं यवव्यवयवार्थोपादाने शास्त्रद्वयविपर्ययेन चत्वार इति पर्यायद्वयेनाष्टावित्याहुः ॥ तन्नास्माकं रच्यते ॥ गन्धर्मसागस्वीकारयोरभावेनाज्जीवनारोपयोर्वक्तुमशक्यत्वात् । अप्रामाण्यस्यात्र कलकृतत्वेन प्रयोगदशायामेव तन्निर्द्धारणापि पूर्वं तदनयगमाच्चेति । तच्चं तु सक्तप्रामाण्याज्जीवनस्य स्थूणासननतुल्यतया आरोपितप्रामाण्यत्यागस्य चास्तिरूपसम्पादकतया गुणत्वेन तयोर्दोषत्वं न युक्तम् । यदि व्रतयोः शास्त्रतात्पर्यगोचरतया अकारणनिकृत्वं विभाव्यते तदा त्वग्नीषोमीयशुद्धिसावदेवान्दोषत्वम् । एतयोर्दोषत्वेन शास्त्रगोचरताया अवाचनिकत्वादिसतश्चत्वार एव व्यवस्थितेऽपि दोषाः । तेऽप्यनुष्ठापकवाक्येऽननुबोधके

पदार्थोपस्थितिर्युज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रगात् पदार्थोपस्थित्या-
दिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात् । पर्यायशब्दे-
ष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्केतस्य सिद्धौ तद्ग्रहस्य प्रमात्वसं-
भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अग्रे बाधाभावाच्च । न च
तत्र लक्षणा । तेषां कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया लक्ष-
णाया अप्यसम्भवेनाऽशक्यवचनत्वात् ॥

अत्र साम्प्रदायिकनैयायिकाः— संस्कृतपदानां सकलदेश-
कालमाधारणेन परिगणिततया चाल्पत्वम् । अपभ्रंशानां तु त-
त्तद्देशकालभेदेनान्यमिति तदेव विनिगमकमिति नापभ्रंशे श-
क्तिः । पर्यायेषु तु विनिगमकाभावात् सर्वत्र शक्तिरेवेत्याहुः ॥

त एव नव्यास्तु— संस्कृतत्वापभ्रंशत्वाभ्यामल्पत्वानन्तत्व-
सम्भवेऽपि प्रत्येकमेकैकत्वेन संस्कृततुल्यतया विनिगमकासम्भवात्
संस्कृतत्वेनापभ्रंशत्वेन वा शक्त्यभावाद् धोचरदत्त्वादिना प्रत्येक-
मेव तस्याः सर्वत्र सिद्धत्वात् । तथाच घटघट्टलाशब्दयोः प्रत्येकं
सर्वत्रैक-वाञ्छितौ कोऽपि न विशेषः । नच शक्तौ सत्यां तत्पदा-
त् तद्देशीयानामिवान्यदेश्यानामपि बोधः स्यादिति वाच्यम् ।
शक्तितदभावयोः पदार्थोपस्थितितदभावौ प्रति स्वरूपतो निया-
मकत्वाभावात् । शक्तिप्रहाग्रहयोरेव तथात्वात् । अत एव चाष्ट-
हीतशक्तिक द् घट्टादिपदादपि नाव्युत्पन्नानां पदार्थोपस्थित्या-
दि, ष्टहीतशक्तिहाद् घट्टलपदादपि पाठवासानां पदार्थोपस्थि-
त्यादीति युज्यते । अत उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वाच्च न किञ्चिदेतत् ।
किन्तु कोशाद्यभावादेव नापभ्रंशे शक्तिः । अत एव प्राकृतसञ्जी-
विन्यादिभिः प्राकृतव्याकरणैः परिगणितानामपि प्राकृतानां न
शक्तिरित्युपपद्यते । नच व्यवहार एव तत्र शक्तिग्राहक इति
वाच्यम् । शक्तिभ्रगलक्षणादिभिरपि व्यवहारसम्भवेन तस्य

शक्तिप्रमापकत्वाभावात् । अनन्यलभ्यस्यैव शक्यत्वाभ्युपगमात् ।
 अत एव प्राकृतव्याकरणैः प्राकृतेषु साधुत्वबोधनेऽपि न तेषां
 शक्तत्वम् । कोशस्यैव प्राधान्येन शक्तिप्रमापकत्वात् । व्याकर-
 णव्यवहारादीनां त्वनन्यलभ्यत्वसहकृतानां शक्तिपरिच्छेदकत्व-
 स्यैव युक्तत्वात् । तथाचाऽव्युत्पन्नानां शक्तिभ्रमाद्, व्युत्पन्नानां
 शक्तपदस्मारणात् पदार्थोपस्थित्यादिसम्भवेन प्राकृतेऽपभ्रंशे च
 न शक्तिकल्पनमित्याहुः ॥ इदमप्यापातरम्यमेव ॥ अग्रे बाधा-
 भावेन तत्र भ्रमत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् । संस्कृते गृहीतशक्ती-
 नामगृहीतशक्तीनां वा स्वस्वभावाशब्देषु शक्तिबाधादर्शनात् ।
 मृत्युत बाल्ये भाषया गृहीतशक्तीनां पौगण्डादिषु पठिते कोशादौ
 भाषाशब्दरेव विवरणे तत्परिच्छित्तिरिति वैपरीत्यस्यापि दर्शना-
 च्च । अपतारकीयमाथमिकव्यवहारादेर्भ्रमप्रयुक्तत्वे मानाभावा-
 च्च । कुत्रापि तेषां शक्त्यभावे लक्षणायोगादेव तेषां व्यव-
 हारासम्भवाच्च । अतस्तेषु शक्तिपक्ष एव साधीयान् । यत्पुनः
 फणिभाष्ये अपभ्रंशेषु न शक्तिरिति प्रतिपादितं, तत्त्वनादिवा-
 चकत्वरूपशक्त्यभावाभिप्रायम् । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित-
 वै नापभाषितवै म्लेच्छो वा एष यदपशब्द इति श्रुत्यनुरोधात् ।
 यज्ञेषु तादृशशब्दोच्चारस्वानिष्ठाधायकत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं च ।
 अतो यच्छ्रीभागवते, तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्
 प्रतिश्लोकमवद्धवस्यपि * नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृ-
 ण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव इत्यपशब्दवचोऽपि चागुम्फस्या-
 ऽपनाशकत्वमुक्तम् । तदपि भगवन्नामाभिः सह पाठादेव, न तु
 स्वरूपत इति युज्यते । शक्तिश्च पर्यायेष्विव तेष्वपि तत्तदानुपू-
 र्णावाच्छिद्यते । ते विकृता इति तदुच्चारणे फलमपि विकृतमेव
 भवति । लौकिकेषु देवदत्तादिपदेष्वापि भाषावदेव भगवादिच्छा

ज्ञेया । तेन न काचिदनुपपत्तिः । सा च शक्तिर्नामलीलानिर्वाहाय
व्यवहारे मुख्या-गौणी-तात्पर्यवृत्तिभेदेन त्रिधा वर्तमाना मुख्या-
तात्पर्यवृत्तिभेदेन द्विधा वर्तमाना वा वृत्तिगित्युच्यते । तत्र वाच-
कत्वरूपेण वर्तमाना मुख्या । साऽपि रूढियोगयोगरूढिभेदेन
त्रिधा । तामु यत्र प्रकटो व्यवहारोऽभिप्रेतस्तत्र पूर्वोक्ता शक्ति-
संकोचलक्षणा रूढिः । यथा कपित्थमण्डपादिपदे । यत्रैषत्तिरो-
धानेनाभिप्रेतपदभङ्गेन श्लेषो वा तत्रावयवशक्तिमादाय कल्पिता
स योगः । पाचकविश्रामित्रादिपदे । यत्र किञ्चिदर्थोऽपवादेन
किञ्चिदर्थो दृष्टीकर्तुमिष्टस्त्रोभयशक्तिमादाय योगरूढिः । यथा
पङ्कजादिपदे । यत्तु उद्भेदादिपदे उद्भेदकर्तुस्तदगुल्मादेर्यौगिक-
स्य यागविशेषस्य रूढस्य च स्वातन्त्र्येण बोधाद्यौगिकरूढिर-
तिरिक्तेति मुक्तावलीकारः । तत्र । समुदायशक्त्यनवधारणेऽव-
धारणे च पङ्कजपदसमानकक्षत्वेन स्वातन्त्र्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
एवं मुख्या व्याख्याता । शक्यसम्बन्धेन शोधिका गौण्यपि द्विधा ।
फललक्षणागौणीभेदात् । तयोर्मध्ये यत्र किञ्चित्फलार्थं पारोक्ष्येणै-
वार्थो बुत्रोभयपितस्तत्र शक्यसम्बन्धरूपा मयोजनलक्षणा । यथा
गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे । एवमुपचारार्थं सादृश्यात्मकश-
क्यसम्बन्धरूपा गौणी । यथा गौर्वाहीक इत्यादावित्यूक्ष्णम् । अतो
नानाविधव्यवहारसिद्धयर्थं शक्तेर्नानाप्रकारेण वर्तनामिति वृत्तीनां
भेदः । निरूढलक्षणा न युक्ता । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशान् लातीति
योगस्य बाधं परिकल्प्य विवेकादिसम्बन्धात्मकलक्षणाकल्पनस्य
योगापहारिकया रूढ्या बाधात् । कृती कुशल इत्यपीत्यादिकोशेन
शक्तेरेव ग्राहणात् । चित्रतुरगादौ तुरगादिपदानां गौण्यैवोपप-
त्तेः । ध्वस्तघटादौ घटव्यवहारस्य सूक्ष्मघटसत्ता कारणनिष्ठामा-
दाय शक्त्यैवोपपत्तेश्च । यत्तु द्विरेफशब्दे शक्यार्थस्य परम्परास-

स्वन्धरूपा लक्षितलक्षणेति मतम् । तत्र । द्विरेफपदेन भ्रमरपदी-
 यरेफद्वयसम्बन्धे ज्ञायमाने रेफद्वयवतां वर्वर-वर्कर-शर्करा-रुचि-
 रादिशब्दानां व्युदासस्यापि प्रत्ययापचैरित्यादि बोध्यम् । अतः
 एव न यौगिकरूदिरपि । फललक्षणाभेदास्तु ग्रन्थविस्तरभिया
 नोच्यन्ते । एवं गौण्यापि, यजमानः प्रस्तरः, अग्निर्ब्राह्मणः, आ-
 दित्यो यूप इत्यादिषु न गुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुल्यार्थोपचा-
 रत एव । तावद्गुणयुक्तं धर्मिरूपेण धर्म्यन्तरस्यैवोपचारात् ।
 धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । अन्यथा बाधप्रतिसन्धानमन्तरेण
 पूर्वं धर्म एव स्फुरेत् । एवं गोअम्बा एवपशवोऽन्ये त्वपशवः,
 सृष्टीरुपदधाति, प्राणभृत उपदधाति, छत्रिणो यान्तीत्यादावप्य-
 श्वादिधर्मिस्फूर्त्तनन्तरं बाधप्रतिसन्धाने गवाश्चमशंसार्थमजादि-
 प्यारोपितमप्युत्वं मृष्ट्र्यमृष्ट्र्यादिमङ्गे भूमालिङ्गेन चोपलक्षणवि-
 धया आरोपितं मृष्ट्रित्वं प्राणभृत्त्वं च प्रतीयत इति पञ्चविधापि
 गौणी उपचारादेवेत्यपि ज्ञेयम् । सादृश्यस्य पञ्चविधत्वं च, तत्सिद्धि-
 जातिसान्द्रूप्यमशंसालिङ्गभूमभिः * पद्भिः सर्वत्रशब्दानां गौणी-
 वृत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वतन्त्रग्रन्थेषूक्तम् ॥

तात्पर्यं च तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । सङ्केतशक्तिभ्रमौ
 शक्तिरूढिपरिकरत्वाद् रूढावेवान्तर्भवतः । तेन रूढियोगयोगरूढि-
 फललक्षणागौणीतात्पर्यवृत्तिभेदाः षोडश पदवृत्तयः ॥

आलङ्कारिकाभ्यु- नैता एव वृत्तयः । व्यञ्जनाया आभ्यो-
 ऽतिरिक्तत्वात् । तथाहि । मङ्गायां घे.पइसादौ तटादिगतातिशयित-
 शैलपावनत्वादिर्न प्रयोजनप्रतीतो नाऽभिधान्यापारः । तत्र गङ्गा-
 दिपदसङ्केताभावात् । नापि लक्षणागौण्यौ । शस्यार्थेन सह संबन्ध-
 सादृश्ययोरभावात् । नच प रनत्वादिविशिष्टे लक्षणेति वाच्यम् ।
 लक्ष्यप्रयोजनयोरत्यन्तभेदाभावेन फलाभावे फललक्षणात्वहानिप्र-

सङ्गात् । घोषादिपदान्वयानुपपत्त्या मुख्यार्थवाधेऽनुमंहिते गङ्गा-
पदस्य तटे लक्षणाप्रतिसन्धानवत् पावनत्वादिविशिष्टतटे तत्प्रति-
सन्धानबीजाभावाच्च । नच तत्र वृत्तिं विनैवार्थबोध इति वाच्य-
म् । शब्दबोधे शब्दोपस्थापित एव पदार्थो भासत इति नियम-
भङ्गप्रसङ्गात् । किञ्चानेकार्थस्थले संयोगाद्यैः शब्दस्य वाचकत्वे
नियमिते या अवाच्यविषयाबुद्धिः सा वृत्त्यन्तरं विना नोदेतीत्यतो
वृत्त्यन्तरं स्वीकार्यम् । तेन लक्षणास्थले फलप्रसायिका नियतश-
क्त्यनेकार्थस्थले विवक्षितातिरिक्तवाक्यप्रसायिका वृत्तिर्व्यञ्जना ।
सा अनिरिक्तवेद्याहुः ॥ तत्र ॥ लक्षणमूलव्यञ्जनास्थले गङ्गा-
यां घोष इत्यादौ घांपदार्थे वक्तुरप्रतारकत्वे च निश्चितेऽन्वया-
ऽनुपपत्त्यादिना तटे लक्षणानुसन्धाने किमर्थं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायां
तात्पर्यवृत्त्या शैत्यपावनत्वादि मनीयते । तात्पर्यं च तादृशवा-
क्योच्चारणमहिम्ना । लक्षणा यथा अर्थगता शब्द आरोप्यते
तथा तात्पर्यं वक्तृगतं तत्रारोप्यते इत्यारोपितवृत्तित्वमुभयोर्वादिनो-
स्तुल्यम् । व्यञ्जनाया व्यापारत्वे तऽश्लीलस्थले इवात्रापि
केशवालुकादेरपि प्रतीत्यापत्तिः । तन्नियमनाय तात्पर्यवृत्तेस्तवा-
प्यावश्यकत्वात् तद्धेतुन्यायेन व्यञ्जनाया अजागलस्तनमायत्यमो
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः * ममापि
जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्रापि प्रायेण त्रिमोक्षमाणा-
यास्तदभावाय गमनाभावे तात्पर्यं तादृशवाक्योच्चारणमहिम्नैव
ह्यायत इति तत्रापि नातिरिक्ता व्यञ्जना । यत्तु तात्पर्यानुपप-
त्त्याऽत्र लक्षणेति मञ्जरीकारः । तत्र । ममाऽपीत्यादिष्वेकस्मिं-
स्तदभावेन वाक्ये च शक्त्यनङ्गीकारेण तन्मते तस्या अनुपपन्न-
त्वात् । यदपि गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजन, न
तु शैत्यपावनादिप्रतीतिरित्युक्तम् । तदपि न । तादृशवाक्यवधु-

मूर्खेनापत्तेः । ऋजुपार्गे विद्यमाने एवं द्रविडमण्डकस्याप्रयोजक-
त्वान् । अतः फलप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वेनादरणीया । अतस्त-
न्मते न कथमपि व्यञ्जनां विना निर्वाह इति तात्पर्यमनादरणी-
यम् ॥ नच व्यञ्जनानुपगमे बोधशैल्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
उक्तवाक्यस्य प्रसिद्धत्वेनाभ्यासपाटवादेवोपपत्तेः । नूतनवाक्ये
बोधविलम्बस्यानुभवसाक्षिकत्वेन सुमेधसस्तज्ज्ञैर्यस्य तात्पर्य-
ज्ञानादेवोपपन्नत्वेन च व्यञ्जनासाधनासामर्थ्याच्च । किञ्च ।
मुखं विकसितस्मिन्मिसादिगूढव्यङ्ग्यस्थले टीकाकारैस्तेषां तेषां
व्यङ्ग्यानां विवरणात् । उवणिधलेत्यत्र काव्यप्रकाशेऽपि व्यङ्ग्य-
द्वयविवरणाच्च । सर्वेषां नैक व्यङ्ग्यं भासत इति निश्चीयते । एवं
सति तृतीयोल्लासे वस्तुशुद्धव्यवैशिष्ट्यादिभिरर्थव्यञ्जकतया
स्वीकृतनार्थधर्मैर्नैव यथासम्भवं व्यङ्ग्यार्थबोधनिर्वाहे शब्दगतध-
र्मान्तरस्वीकारः सर्वथा न न्याय्यः । एवमभिधामूलव्यञ्जनास्थले-
ऽप्यभिधैव व्यापारो, नातिरिक्ता व्यञ्जना । वक्त्रा स्वविवक्षि-
तबोधोत्पादनाय मयोगाद्यैस्तस्या एकत्र नियमनेऽप्यभिधेयान्तरा-
ऽभिधाविषयकसंस्कारस्य सहशादिभिरुद्बोधे तयैवाभिधेयान्तर-
स्फूर्तिसिद्धौ वृत्त्यन्तरकल्पनस्य व्यसनमात्रत्वात् । नच सयोगा-
दीना संस्कारोद्बोधप्रतिष्ठाकत्वं शक्यवचनम् । अस्याननं योनि-
रुदारवाचामत्यत्र पदान्तरसाहचर्येऽपि अश्लीलानुसन्धानजन्यजु-
गुप्ताया अनुभूयमानत्वात् । नच शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्या-
पारानङ्गीकारादभिधानलक्षणातात्पर्याख्याना तिसृणा वृत्तीनां
स्वस्यार्थ बोधायित्वोपक्षये कथं व्यञ्जना विना निर्वाह इति वा-
च्यम् । अस्य प्रहारस्य नैयायिकभीषकत्वात् । शब्दबुद्धिस्था-
पिनामस्माकं मते शब्दस्याविरतत्वेन वृत्तीनां सत्त्वात् तद्वीतिर-
भावात् । अतो यथा मम्मतां तात्पर्यवृत्त्यर्थधर्माभिधास्यन्तर्भावा-

ज्ञातिरिक्ता व्यञ्जना । तेन सुबोधिण्यां, ध्वन्यते, व्यज्यत
इत्यादिप्रयोगाणां तात्पर्यविषयीक्रियते इत्यर्थो बोध्य इति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादेता एव पदवृत्तयः । तत्प्रतीतीच्छया उ-
च्चारितत्वं तात्पर्यमिति त्रेधावृत्तिपक्षपक्षः । द्वेधावृत्तिपक्षे तु
तात्पर्यं नाम बुभुत्सितावाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव, न तु
तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन फललक्षणादिव्यञ्जनान्तानां
तात्पर्यं एव निवेशात् सुखेन संग्रहः । उक्ता वृत्तय आकाङ्क्षादयश्च
ज्ञाता एवोपयुज्यन्ते ॥

आलङ्कारिकास्तु— तत्प्रतीच्छया उच्चारितत्वं तात्पर्यम् ।
तच्च य. न पदवृत्तिः । वाक्यमेवाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिसहकृतं सत्
तात्पर्यरूपवृत्तिव्यापारेण स्वार्थमन्वयं बोधयतीत्याहुः । तत्र प्रती-
त्यपर्यवसानमाकाङ्क्षा । बाधाभावो योग्यता । पदानां सन्निधिरा-
सत्तिः । अर्थो ह्यनन्वितावस्थः पदेनाभिहितो यतः * अन्विता-
मात्मनोऽवस्था लक्षितमेव लक्षयेदित्यादौ भट्टवार्तिके तात्पर्यवृत्ति-
रेव लक्षणापदेनोच्यते । मुख्यार्थबाधाभावेन पूर्वोक्तलक्षणाया
पशुपशम्यत्यादिति वदन्ति ॥

भट्टास्तु— पदज्ञानानां पदार्थज्ञानानां चास्थापित्वान्न मत्ते-
कमन्वयबोधसामग्रीत्वम् । क्रमिकत्वान्न मिलितानां तथात्वम् ।
नाप्यन्यपदार्थज्ञानकाले पूर्वसंस्कारसहितेन तत्कारणेन जनितस्य
सकलपदार्थसमूहालम्बनस्य तत्सामग्रीत्वम् । तद्विशिष्टोपस्थितिं
विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्मकवाक्यार्थबोधानुपपत्तेः । तच्च गा-
मानयेन्यत्र सुभा स्वार्थबोधनकाले गोविशिष्टं कर्मत्वं बोध्यते ।
ततो धातुना तादृशकर्मत्वविशिष्टमानयनं तत् आख्या । तेन ता-
दृशानयनविशिष्टा भावना बोध्यत इति विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्म-
कवाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नैयायिकमते प्रकृतसर्थापि-

शिष्टबुद्धिं प्रति मुञ्जन्त्योपस्थितेः कारणत्वेन भ्रमजन्यकर्मत्वोपस्थि-
 तिकाले गोविशिष्टबुद्धेस्तदनन्तरपदान्तरजन्यकर्मत्वविशिष्टानयना-
 दिबोधकाले च तादृशकर्मत्वादिविशिष्टबुद्धेश्चाऽसम्भवेन वाक्या-
 ऽर्थज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरशक्यवचनत्वात् । तस्मादाकाङ्क्षा-
 दिसाचिवाः समुचितानुपूर्वीविशिष्टपदोपस्थापिताः पदार्था एव
 वाक्यार्थबोधं जनयन्तीति तादृशाः पदार्था एव सामग्री । नचा-
 स्थापित्वादिकृतानुपपत्तिः । आकृत्यधिकरणे गवादीनां पदानां
 नित्याकृतिवाचितया अरुणाधिकरणे शुक्लः दीनां नित्यगुणवाचि-
 तया अभ्यासाधिकरणे समिदादीनां यज्यादीनां च यागैकत्वस-
 मिद्यागैकत्वतदनैकत्वपक्षेषु नित्यार्थतया व्यवस्थापनात् । नाप्य-
 म्प्या । अभिहितान्वयवादिभिरपि प्रकृतिप्रत्ययस्थलेऽन्विताभिधानं
 स्वीकृत्य अमादिप्रत्ययेन कर्मत्रयाभिधानकाल एव विशिष्टप्रत्याय-
 नाभ्युपगमात् । नच तथापि धातुना कर्मत्वादिविशिष्टोपस्थित्य-
 ऽनङ्गीकारादस्तेवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वाक्यार्थं निरूढलक्षणा-
 या अङ्गीकारात् तस्याश्च जातिव्यक्त्यादौ युगपदेव शक्यलक्ष्या-
 ऽर्थबोधकत्वदर्शनाद् धातुनापि कर्मत्वादिविशिष्टोपस्थितिसम्भवेन
 वाक्यार्थज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावनुपपत्त्यभावात् । नच प-
 दधीव्यवधानोत्तरपदार्थजन्यधीसमये पूर्वपदार्थधीर्वर्त्तत इति कथं
 विशिष्टादियुद्धिरिति शङ्काम् । तत्तत्पदान्सप्तणे तादृशधियोऽनु-
 भवमहिम्नैव पूर्वपदार्थज्ञानकारणतायाः संस्कारसाधारणरूपेण
 स्वीकारात् । नचैवं सति पदार्थज्ञानानामेव कारणत्वं कुतो नाङ्गी-
 क्रियत इति वाच्यम् । अनन्तज्ञानव्यक्तीनां हेतुत्वापेक्षया स्ववि-
 पयकज्ञानसम्बन्धेनैकव्यक्तिकगोत्वस्यैव गोत्वान्वयबोधकत्वे लाघ-
 धात । ईदृशसम्बन्धस्वीकारेणैव घटं करोतीत्यादी घटकारकत्वादे-
 निर्वाह्यत्वात् । अत एव वाक्यार्थमतीतेन स्वामप्रतीतिवन्निर्मूल-

त्वम् । तस्मादुक्तस्थाः पदार्था एव ज्ञानद्वारा वाक्यार्थरूपमन्वयं बोधयन्तीत्याहुः ॥

नैयायिकास्तु— आकाङ्क्षादिसहकृतं क्रमिकपदानुभवजन्या-
नेकसंस्कारैर्युगपदुत्पन्नं सकलपदस्मरणमेव युगपत्सर्वपदार्थोपस्थि-
तिद्वाराऽन्वयं बोधयति । तादृशानि पदानि वा तथा । अन्वयस्त्व-
पदार्थोऽपि संसर्गमर्यादया भासते इत्याहुः ॥ आकाङ्क्षादयस्त्वाकाङ्क्षा-
योग्यतासत्तयः । तत्र पदाविशेषसमभिव्याहृतवाक्यगतमन्वयबोध-
सामर्थ्यमाकाङ्क्षा । संसर्गविरोधिरूपराहित्यं योग्यतेति भवेदेवठक्कु-
राः । यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसम-
भिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । एकपदार्थे अपरपदार्थस्य
प्रकृतसंसर्गवत्त्वं योग्यता । अर्थधर्मः पदेष्वारोप्यते । प्रकृता
न्वयबोधाननुकूलपदाव्यवधानमासत्तिः । दूरान्वये श्लोकादौ तु
पदान्नान्वयबोधः । किन्तु योजनावाक्यादिति प्राञ्चः ॥ नव्यास्तु
आकाङ्क्षादिमन्त्रे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहितेऽप्यन्वयबोधात्
तद्विलम्बे विलम्बाच्च तात्पर्यमेवासत्तिः । तच्चैतत्पदमेतत्पदोत्त-
रमन्वेतीत्यभिसंधातुरिच्छा । एतत्त्वयं ज्ञानहेतुः । मञ्जरीकारस्तु—
हृत्वा पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः । सा तु स्वरूपसती हेतु-
रित्याह । अन्विताभिधानवादिमतेऽन्वयः पदार्थे इति विशेषः ॥

वैयाकरणास्तु— पदसमुदायरूपमखण्डवाक्यमेव वक्तृतात्पर्य-
ज्ञानासत्तिसत्तिव पदविशेषसमभिव्याहारात्मकाकाङ्क्षापरनामकबो-
धनसामर्थ्यात्मकस्त्वृत्ति व्यापारीकृत्य स्वार्थमन्वयं बोधयतीत्या-
हुः ॥ इदमेव युक्तम् ॥ गङ्गायां घोष इतिवद् बह्विना सिञ्चतीत्या-
द्ययोग्यवाक्येऽपि लक्षणया बोधसम्भवेन योग्यताज्ञानस्य तात्पर्य-
ज्ञानपर्यवसन्नत्वाद् आसत्तेः पदगतस्मारकशक्तिरूपत्वाद् आङ्क्षाया
वाक्यसामर्थ्याऽनतिरिक्तत्वाच्चैतावतैव निर्वाहात् पदस्मरणकरण-

पदार्थकरणपक्षयोर्वाक्यार्थाऽज्ञाब्दत्वादिदोषग्रासात् पदकरणपक्षे-
 ऽप्येकेन पदेनान्वयबोधाभावेन पदसमूह एव पर्यवसानाद्वाक्या-
 दयमर्थो बुद्ध इत्यनुभवाच्च । सिद्धान्ते तु— स्वभावत एव सत्त्वर-
 प्रसूत्वरैर्वायूपनीतैर्वा ध्वनिभिः श्रोतृकर्णशृङ्कुलीषु अभिव्यक्त
 पूर्वोक्तरीत्या निष्कृष्ट वैयाकरणोक्तरीतिकं वाक्यमेव चिरस्था-
 पिना ज्ञानेन हृदि वर्तमानं पदजन्यपदार्थस्मृतिसन्निधौ वैयाकरण-
 प्रनाड्या स्वार्थमन्वयम् अनुभावयति । तस्या ज्ञानस्य ज्ञानान्तरा-
 दिना स्युलाऽवस्थातिरोभावेन सस्काराऽवस्थया स्थितौ तद्वा-
 क्यमप्यभिभूतमिव तिष्ठति । उद्बुद्धे तु संस्कारे हृद्येव प्रकटं
 सत् स्वार्थं स्मारयति । वैदिकं कृपाविषयाणां तु सर्वतो भगव-
 न्तमेव सलीलं सहजशक्त्या बोधयतीत्येष सग्रहः ॥

नन्वेवं सति वेदस्य सिद्धार्थवाक्यत्वमित्यागतम् । तथाच विधि-
 निषेधाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती नोपपद्येयाताम् । क्रियार्थत्वं च जैमिनी-
 यदर्शनसिद्धि विरुद्धयेत् । उन्मार्गवर्तित्वापत्त्या त्रैलोक्यसंक्ररोऽपि
 स्यादिति चेन्न । एष उ एव साधु कर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्य
 उन्निनीपति एष उ एवासाधु त यमधा निनीपतीत्यादिश्रुत्या
 भगवत एव नियामकत्वेन सकराभावात् । जैमिनीयदर्शनस्य
 मन्दाधिकार्यधत्वेन तद्विरोधेऽपि वैयासदर्शनाविरोधेन दोषाभा-
 वात् । नच विधिप्रतिषेधानर्थमयम् । तत्तत्साधनफलनिरूपणमा-
 त्रेणैव तपोश्चरितार्थत्वात् ॥

ननु प्रवृत्तेः शब्दश्रवणानन्तरभावित्वाच्छब्दस्वरूपस्याभिमा-
 यज्ञानस्य वा विध्यर्थभूताया भावनाया अभिभाया नियोगस्वेष्ट-
 साधनत्वस्य कृतिमाध्यत्यस्य वा ज्ञातस्य प्रवर्तकत्वमुचितम् । एव-
 मेव निवर्तकत्वं, न तु भगवतः । शब्दश्रवणं विनापि तथा सति
 प्रवृत्त्याद्यापचोरिति चेन्न ॥

घातिरिक्ता व्यञ्जना । तेन सुबोधिन्यां, ध्वन्यते, व्यङ्ग्यत
इत्यादिप्रयोगाणां तात्पर्यविषयीक्रियते इत्यर्थो बोध्य इति-
किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादेता एव पदवृत्तयः । तत्प्रतीतीच्छय-
व्यञ्जितत्वं तात्पर्यमिति त्रेधावृत्तिपक्षप्रपञ्चः । द्वेधावृत्तिपक्षे तु
तात्पर्यं नाम बुभुक्षितान्नाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव, न तु
तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन फललक्षणादिव्यञ्जनान्तानां
तात्पर्यं एव निवेशाव सुखेन संग्रहः । उक्ता वृत्तय आकाङ्क्षादयश्च
ज्ञाता, पूर्वोपयुज्यन्ते ॥

आलङ्कारिकास्तु— तत्प्रतीच्छया उच्चारितत्वं तात्पर्यम् ।
तच्च वाक्यवृत्तिः । वाक्यमेवाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिसहकृतं सत्
तात्पर्यार्थवृत्तिव्यापारेण स्वार्थमन्वयं बोधयतीत्याहुः । तत्र प्रती-
त्यपर्यवसानमाकाङ्क्षा । बाधाभावो योग्यता । पदानां सन्निधिरा-
सत्तिः । अर्थो ह्यनन्वितावस्थः पदेनाभिहितो यतः * अन्विता-
मात्मनोऽवस्थां लक्षितमेव लक्षयोदेत्यादौ भट्टवार्तिके तात्पर्यवृत्ति-
रेव लक्षणापदेनोच्यते । मुख्यार्थबाधाभावेन पूर्वोक्तलक्षणाया
वक्तुमशक्यत्वादिति वदन्ति ॥

अद्वैतस्तु— पदज्ञानानां पदार्थज्ञानानां चास्थापित्वान्न मत्से-
कमन्वयबोधमामग्रीत्वम् । क्रमिकत्वान्न मिलितानां तथात्वम् ।
नाप्यन्वयपदार्थज्ञानकाले पूर्वसंस्कारमहिनेन तत्कारणेन जानितस्य
सकलपदार्थसमूहालम्बनस्य तत्सामग्रीत्वम् । तद्विशिष्टोपस्थितिं
विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्मकवाक्यार्थबोधानुपपत्तेः । नच गा-
मान्येन्यत्र सुपा स्वार्थबोधनकाले गोविशिष्टं कर्मत्वं बोध्यते ।
ततो धातुना तादृशकर्मत्वविशिष्टमानयनं तत् आख्या । तेन ता-
दृशानयनविशिष्टा भावना बोध्यत इति विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्म-
कवाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नैयायिकमते प्रकृत्यर्थवि-

शिष्टबुद्धिं प्रति मृज्जन्योपस्थितेः कारणत्वेन अमृज्जन्यकर्मत्वोपस्थि-
 तिकाले गोविशिष्टबुद्धेस्तदनन्तरपदान्तरजन्यकर्मत्वविशिष्टानयना-
 दिबोधकाले च तादृशकर्मत्वादिविशिष्टबुद्धेश्चाऽसम्भवेन वाक्या-
 ऽर्थज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरशक्यवचनत्वात् । तस्मादाकाङ्क्षा-
 दिसाचिवाः समुचितानुपूर्वीविशिष्टपदोपस्थापिताः पदार्था एव
 वाक्यार्थबोधं जनयन्तीति तादृशाः पदार्था एव सामग्री । नचा-
 स्थापित्वादिकृतानुपपत्तिः । आकृत्यधिकरणे गवादीनां पदानां
 नित्याकृतिवाचितया अरुणाधिकरणे शुक्लादीनां नित्यगुणवाचि-
 तया अभ्यासाधिकरणे समिदादीनां यज्यादीनां च यागैकत्वस-
 मिध्यागैकत्वतदनंकत्वपक्षपु नित्यार्थनया व्यवस्थापनात् । नाप्य-
 न्या । अभिहितान्वयवादिभिरपि प्रकृतिप्रसयस्थलेऽन्विताभिधान
 स्वीकृत्य अमादिप्रसयेन कर्मत्वाभिधानकाल एव विशिष्टप्रसाय-
 नाभ्युपगमात् । नच तथापि धातुना कर्मत्वादिविशिष्टोपस्थित्य-
 ऽनङ्गीकारादस्सेवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वाक्यार्थे निरुद्धलक्षणा-
 या अङ्गीकारात् तस्याश्च जानिव्यक्त्यादौ युगपदेव शक्यलक्ष्या-
 ऽर्थबोधकत्वदर्शनाद् धातुनापि कर्मत्वादिविशिष्टोपस्थितिसम्भवेन
 वाक्यार्थज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावनुपपत्त्यभावात् । नच प-
 दधीव्यवधानोत्तरपदार्थजन्यधीसमये पूर्वपदार्थधीर्वर्त्तत इति कथं
 विशिष्टादिबुद्धिरिति शङ्काम् । तत्तत्पदान्त्वक्षणे तादृशधियोऽनु-
 भवमहिम्नैव पूर्वपदार्थज्ञानकारणतायाः संस्कारमाधारणरूपेण
 स्वीकारात् । नचैवं सति पदार्थज्ञानानामेव कारणत्वं कुतो नाङ्गी-
 क्रियत इति वाच्यम् । अनन्तज्ञानव्यक्तीनां हेतुत्वापेक्षया स्ववि-
 पयकज्ञानसम्यग्धेनैकव्यक्तिकगोत्वस्यैव गोत्वान्वयबोधकत्वे लघ-
 धान । ईदृशसम्वन्धस्वीकारेणैव घट करोतीत्यादां घटकारकत्वादे-
 निर्वाणत्वात् । अत एव वाक्यार्थमतीतेन स्वाप्नप्रतीतिवन्निर्मूल-

त्वम् । तस्मादुक्तरूपाः पदार्था एव ज्ञानद्वारा वाक्यार्थरूपमन्वयं बोधयन्तीत्याहुः ॥

नयायिकास्तु— आकाङ्क्षादिसहकृतं क्रमिकपदानुभवजन्या-
नेकसंस्कारैर्युगपदुत्पन्न सकलपदस्मरणमेव युगपत्सर्वपदार्थोपस्थि-
तिद्वाराऽन्वय बोधयति । तादृशानि पदानि वा तथा । अन्वयस्त्व-
पदार्थेऽपि संसर्गमर्यादया भामते इत्याहुः । आकाङ्क्षादयस्त्वाकाङ्क्षा-
योग्यतासत्तयः । तत्र पदविशेषनमभिव्याहृतवाक्यगतमन्वयबोध-
सामर्थ्यमाकाङ्क्षा । संसर्गविरोधिरूपराहित्यं योग्यतेति भवेदेवद्वक्कु-
राः । यत्पदं यत्पदेन सः पादशान्वयबोधजनक तत्पदस्य तत्पदसम-
भिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । एकपदार्थे अपरपदार्थस्य
प्रकृतमंसर्गवत्त्वं योग्यता । अर्थधर्मः पदेष्वारोप्यते । प्रकृता
न्वयबोधाननुकूलपदाव्यवधानमासत्तिः । दूरान्वये श्लोकादौ तु
पदान्त्रान्वयबोधः । किन्तु योजनावाक्यादिति प्राञ्चः ॥ नव्यास्तु
आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहितेऽप्यन्वयबोधात्
तद्विलम्बे विलम्बाच्च तात्पर्यमेवासत्तिः । तच्चैतत्पदमेतत्पदोत्त-
रमन्वेतीत्यभिसंधातुरिच्छा । एतत्त्रयं ज्ञानहेतुः । मञ्जरीकारस्तु—
वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः । सा तु स्वरूपसती हेतु-
रित्याह । अन्विताभिधानवादिमतेऽन्वयः पदार्थ इति विशेषः ॥

वैयाकरणास्तु— पदसमुदायरूपमखण्डवाक्यमेव बवतृतात्पर्य-
ज्ञानासत्तिसचिव पदविशेषसमभिव्याहारात्मकाकाङ्क्षापरनामकबो-
धनसामर्थ्यात्मकस्वरूपवृत्ति व्यापारीकृत्य स्वार्थमन्वय बोधयतीत्या-
हुः ॥ इदमेव युक्तम् ॥ गङ्गाया घोष इतिवद् बहिना सिञ्चतीत्या-
द्ययोग्यवाक्येऽपि लक्षणया बोधसम्भवेन योग्यताज्ञानस्य तात्पर्य-
ज्ञानपर्यवसन्नत्वाद् आसत्तेः पदगतस्मारकशक्तिरूपत्वाद् आङ्गाया
वाक्यसामर्थ्याऽनतिरिक्तत्वाच्चैतावतैव निर्वाहात् पदस्मरणकरण-

पदार्थकरणपक्षयोर्वाक्यार्थाऽशाब्दत्वादिदोषग्रासात् पदकरणपक्षे-
 ऽप्येकेन पदेनान्वयबोधाभावेन पदसमूह एव पर्यवसानाद्वाक्या-
 दयमर्थो बुद्ध इत्यनुभवाच्च । सिद्धान्ते तु— स्वभावत एव सत्त्वर-
 मसृत्वरैर्वायूपनीतैर्वा ध्वनिभिः श्रोतृकर्णशङ्कुलीषु अभिव्यक्तं
 पूर्वोक्तरीत्या निष्कृष्टं वैयाकरणोक्तरीतिकं वाक्यमेव चिरस्था-
 यिना ज्ञानेन हृदि वर्तमानं पदजन्यपदार्थस्मृतिमचित्रं वैयाकरण-
 मनाड्या स्वार्थमन्वयम् अनुभावयति । तस्या ज्ञानस्य ज्ञानान्तरा-
 दिना स्थूलाऽवस्थातिरोभावेन संस्काराऽवस्थया स्थितौ तद्वा-
 क्यमप्यभिभूतमिव तिष्ठति । उद्बुद्धे तु संस्कारे हृद्येव प्रकटं
 सत् स्वार्थं स्मारयति । वैदिकं कृपाविषयाणां तु सर्वतो भगव-
 न्तमेव सलीलं सहजशक्त्या बोधयतीत्येष संग्रहः ॥

नन्वेवं सति वेदस्य सिद्धार्थवाक्यत्वमित्यागतम् । तथाच विधि-
 निषेधाभ्यां मृच्छिनिवृत्ती नोपपद्येयाताम् । क्रियार्थत्वं च जैमिनी-
 यदर्शनसिद्धं विरुद्धयेत् । उन्मार्गवर्तित्वापत्त्या त्रैलोक्यसंकरोऽपि
 स्यादिति चेन्न । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
 उन्निनीपति एष उ एवासाधु तं यमधो निनीपतीत्यादिश्रुत्या
 भगवत् एव नियामकत्वेन संकराभावात् । जैमिनीयदर्शनस्य
 मन्दाधिकार्यर्थत्वेन तद्विरोधेऽपि वेदासदर्शनाविरोधेन दोषाभा-
 वात् । नच विधिप्रतिषेधानर्थमयम् । तत्तत्साधनफलनिरूपणमा-
 त्रेणैव तयोश्चरितार्थत्वात् ॥

ननु मृच्छेः शब्दश्रवणानन्तरभाविताञ्छब्दस्वरूपस्याभिमा-
 यज्ञानस्य वा विध्यर्थभूताया भावनाया अभिधाया नियोगस्येष्ट-
 साधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा ज्ञातस्य भवर्तकत्वमुचितम् । एव-
 मेव निर्वर्तकत्वं, न तु भगवतः । शब्दश्रवणं विनापि तथा सति
 मृच्छायापचोरिति चेन्न ॥

उक्तेषु सर्वपक्षेषु व्यभिचारस्य दर्शनात् ।

न प्रवर्तकता लोके नापि वेदे फलोन्मुखी ॥

तथाहि । न तावत् शब्दस्वरूपं प्रवर्तकम् । शब्दस्य सर्वा-
धिकारिसाधारणत्वेन श्रवणोत्तरं सर्वेषामपि प्रवृत्त्यापत्तेः।नाप्य-
भिप्रायज्ञानम् । ज्ञातेऽप्यभिप्राये घृष्टानां प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत-
एव न भावनादयः । नापीष्टमाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानं वा ।
अनिष्टसाधनत्वकृत्यऽसाध्यत्वप्रामाण्यपि विषयभक्षणयुद्धाऽऽदिभ्यो
निवृत्त्यदर्शनात् । तयोः प्रवर्तकत्वे तद्विपरीतज्ञानं निवृत्तेरावश्य-
कत्वात् । तादृशस्थले भ्रमात् प्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । तुल्यतु
दुर्जनन्यायेन भ्रमात् प्रवृत्त्यङ्गीकारेऽपि तस्य क्वचिदुत्पत्तौ क्व-
चिदनुत्पत्तौ कारणविमर्शे शब्दस्य सर्वसाधारणत्वेन तत्कारण-
ताया अशक्यवचनत्वेनादृष्टादेरेवाङ्गीकार्यत्वेन व्यापकात्मवादिनां
चादृष्टनियमस्यापि दुर्वचत्वेनेश्वरेच्छायामेव पर्यवसानाच्च । नच
भगवति वैषम्यादिदोषप्रसङ्गः । आत्मसृष्ट्युपगमनैव निरस्तत्वात् ।
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादितितु लोकबुद्ध्यनुमारीति भगवानेव
प्रवर्तकः । तादृशभ्रमाद्युत्पादकोऽपि स एव । एष उ वेत्यादिश्रु-
तेः । नन्वेवं ससर्थवादानां वैयर्थ्यापत्तिः । प्ररोचनां विनापी-
श्वरेच्छयैव प्रवृत्तिसिद्धेः । एवं निन्दार्थवादेऽपि । अतो विधिनि-
षेधाभ्यामेवार्थवादसचिवाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तौ अङ्गीकार्ये । उक्त-
श्रुतिस्त्वीश्वरेच्छायाः सहकारित्वमात्रं वेदयन्ती न विरोत्स्यत
इति चेत् । उच्यते । न ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तौ सम्भवतः ।
साधारणत्वात् सर्वेषामेव ततो विहिते प्रवृत्तौ निषिद्धाच्च निवृ-
त्तौ नरकः कस्यापि न स्यात् । तथा सति तद्विषयकशास्त्रवैय-
र्थ्यापत्तिः । नच सोऽर्थवाद एवेति वाच्यम् । तथापि रोगाद्यनु-
त्पत्तिप्रसङ्गः । पातकिदर्शनविरोधो राजदण्डादिविषयाभावप्रसङ्ग-

स्तत्प्रणयनविधायकशस्त्रवैयर्थ्यापत्तिश्च सर्वथा दुष्परिहरा एवेति
न ततः प्रवृत्तिनिवृत्ती ॥

अर्थयादास्तु विधेयनिषेध्यस्वरूपं निरूपयन्ति ज्ञापनार्थम् ।
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वान् । यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्य वीर्यव-
त्तरं भवतीति श्रुतेः । ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति *
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाऽविदुषो भवेदिति स्मृतेश्च ।
तत्रापि, वायुर्न क्षोपेष्टा देवतेसाद्युक्तं देवतायाः क्षिप्रकारित्वादिकं
वपद्कारो वै गायत्रिया इत्याद्युक्तं खदिरादिस्वरूपमेवमन्यत्रापि
तत्तत्प्रकरणोक्ततत्तत्पदार्थस्वरूपं ज्ञात्वैव तत्तत्कर्म कर्तव्यमिति
विशेषनः प्रकरणादवनीयते । तथा निन्दादिस्थले यथासम्भवं
निषेध्यस्वरूपं ज्ञात्वा न कर्तव्यमित्यादि ज्ञेयम् । तदैव सम्यक्
फलासिद्धेः । अतः सर्वसाधनफलस्वरूपनिरूपणमात्रेणैव चेत् प्रव-
र्तकत्वं निवर्तकत्वं चाङ्गीक्रियते तदा त्वोमिति ब्रूमः । विशिष्यफल-
मुखं तु तन्न वक्तुमुचितम् । दृष्टादृष्टदोषाणामुक्तत्वात् । तस्मा-
त् प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं च भगवत एवेति निश्चयम् । नच फल-
श्रुतिरिषं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् * श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता
यथा भेषज्यरोचनमित्यादिषु श्रुतेः प्ररोचकत्वोक्त्या तदेकवाक्य-
तापन्नस्य विध्यर्थस्य प्रवर्तकत्वमप्यर्थायातमिति न पूर्वोक्तं
साधीय इति शङ्क्यम् । प्रवर्तनव्यापारमात्रसत्ताया एव तावतापि
सिद्ध्या फलमुखस्य तस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्तु
परोक्षवादो वेदोऽयं चान्धानामनुशासनम् * कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते ह्यगदं यथेत्यादिराज्यान्तराद् वैद्यके भेषजनिष्ठानां सता-
मेव गुणानां रोगिणो रोगनिवृत्त्या तदौषधसागार्थं यथा कीर्तनं
तद्वदत्र कर्मसागार्थं कर्माणि सतामेव गुणानां फलकीर्तनामित्यव-
सीयते । अत्र एवमभिप्रायायेदकशास्त्रसर्वेऽपि यद्वेदतात्पर्याज्ञानं

तत्र तादृगीदृशेच्छैव हेतुरिति तद्विपरीतेच्छैव तात्पर्यज्ञानेऽपि हेतुः । तस्माद्विधिनिषेधयोर्न फलमुखत्वं, किन्तु द्वारत्वमित्येव निश्चयः । किञ्च वेदस्य तात्पर्यं भगवत्सेव, उक्तीत्या शब्दशक्त्यापि तमेव वदति । एवं सति सर्वरसाप्तकामादिश्रुत्या सर्वत्र सर्वपूर्णेऽपि स्वभावत एव यत्र येन भोगेन यां लीला कृतवोस्तत्र तं तादृशं बोधयति । तत्र पूर्वकाण्डे षोडशतिरुपजमानाद्यात्मना यज्ञनाम्ना च या लीला कृता सा मपरिकरा बोध्यते । तच्चैकस्मिन् कर्मणि विरुद्धनानाफलबोधनादवभीयते । यथा सुवर्गाय वापता-नि लोकाय ह्वयन्त इत्युपक्रम्य दाक्षिणहागे दाक्षिणासंस्कारत्वेन क्रियमाणमाहुतिचतुष्टयम् । तत्राहुतिद्वयस्य, द्वाभ्या गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या इति सख्याफलमुक्तम् । सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैन लोक समारोहयतीति ऋग्धर्मफलमाग्नीध्र आहुतेरन्तरिक्षाक्रमणमाहवनीय आहुतेः स्वर्गः । तच्च परस्परं विरुद्धघते इति न तस्य जीवपरत्वम् । एकदा तदसम्भवादिनिवृत्तजनकत्वाच्चेति तस्य भगवत्परत्वमेवेति, शाब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्था इत्यत्र निर्णीतम् । तेनार्गवादोऽप्यनुभूतार्थवादभेदेन द्विविध एव, न तु गुणवादोऽपि । विरोधस्य भङ्गतात्पर्यकत्वेनैव परिहारे तदभावेन गुणवादविभाजरूपाऽभावादिति । अतोऽपि न प्रवर्तकत्वं, किन्तुक्तगीत्या प्रमाणत्वमेवेति निश्चयः । तेनाऽननुष्ठानस्य नाप्रामाण्यापादकत्वान्निकल्पस्यापि न दुष्टत्वम् । व्यपस्यायास्तु मन्दार्थत्वम् । निन्दायास्तु विधेयानुत्पत्त्यमित्यत्राप्येवम् ॥

अथ स्मृत्यादिकं त्रिचार्थम्—

तत्र स्मृतिः—ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणम् । तत्प्रयुक्तत्वाद् बौद्धराक्ष्येऽपि स्मृतिपदप्रयोगः । स्मरणस्य चानुभवो मूलम् । स तु पूर्वध्याचारात् तथैव लोकव्यवहारात् तादृशनीतिशस्त्राभिसानुमेय-

वेदाच्चेति बहुधा जायत इति न सर्वासां वेदवत् प्रामाण्यम् ।
किन्तु नित्यानुमेयमूलानामेव । तदिदं स्मृतिपादे स्मृत्याधिकरणे
एवोपपादितम् । नच तासामुत्तमविप्रकीर्णशाखामूलत्वं शङ्क्यम् ।
सर्ववेदद्रष्टृणां व्यासादीनां, स्मृतेश्च, अपि वा कर्मसामान्याश्च
प्रमाणमनुमानं स्यादित्यादिमूत्रप्रणयनविरोधापत्तेः । विद्यमाने
प्रत्यक्षवेदे द्व्यन्तरितोदाहरणस्यासङ्गतत्वात् । प्रमाणमुत्सन्नं स्या-
दित्यादिपाठौचित्याच्चेति निबन्धे व्युत्पादितत्वात् । तदपि प्रामा-
ण्यं, विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन प्रत्यक्षवेदाविरोधेनैव ।
इतरासां तु तदुभयाविरोधेनैव, वर्णव्यवस्थितधर्मविषये पुराणा-
नामप्येवम् । व्यासस्मृतौ वर्णव्यवस्थितधर्मपक्षे तदुत्तरवाक्येषु
श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते * तत्र श्रौतं बलिष्ठं
स्यात् तयोर्द्वेधे स्मृतिर्वरेति व्यासवाक्यात् । इतरत्र तु पुराणमेव
प्रबलम् । वेदोपबृंहणत्वात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह-
येत् * विमेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं चालयिष्यतीति वाक्यात् ।
पुराणं हृदयं स्मृतमिति वाक्याच्च । तथैव वाल्मीकिरामायण-
भारतगौर्यधायकं समाधिभाषात्वाद्वेदव्याख्यानरूपात्वाच्च ।
सांख्ययोगकाणादाक्षपादवाशिष्ठरामायणादीनां तु संवाच्यं एव
प्रामाण्यमित्येवं ज्ञेयम् । अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोग-
योः * साङ्ख्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणेनृभिरिति पराशरोप-
पुराणवाक्यात् । एवं तन्त्राणामपि श्रुत्यविरोधेनैव प्रामाण्य-
मनुबन्धेयम् । इदं यथा तथा ग्रह्ये व्युत्पादितमस्माभिः । प्रत्यक्षा-
ऽनुमानयोस्त्वितोऽपि नैर्मल्यम् । पूर्वोक्तापेक्षयाऽस्मदादीनाम-
ऽविद्यापारवश्याधिक्येनाल्पज्ञत्वात् । अतः शब्दब्रह्मात्मकत्वस्य
तुल्यत्वेऽपि भ्रमप्रमादविमलिप्तादिपुंदोषदुष्टत्वेन लौकिकानां ततो-
ऽपि हीन प्रामाण्यम् । तत्रापि सिद्धार्थवाच्यस्य सन्निरुद्धे निषेधे

प्रसङ्गसहकारित्वान् प्रसङ्गहेतुत्वमेव विप्रकृष्टविषये तु तदानीन्तनार्थसत्तायाः संदिग्धत्वेन सम्भावनात्मकस्यैव ज्ञानस्य ततो जननमिति तादृशमेव प्रामाण्यम् । तथा बालादिवाक्येऽपि । प्रतारकवाक्ये तु श्रोतृविश्वासजाड्यादेव प्रामाण्यं बुद्धिर्न तु शब्दबलात् । द्रष्टु-रनाप्तत्वेन तत्र शब्दत्वाभावात् । भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि तथा प्रवृत्तिसामर्थ्ये तु वक्तुरि प्रतारकत्वबुद्धयभावाच्छ्रोतुः प्रमेयबलेन प्रामाण्यबुद्धिरिति विश्वासजाड्यकृतत्वं न हीयते । तस्य प्रतारकत्वज्ञानेऽपि प्रवृत्तिस्तु न शब्दस्यैव बलात् किन्त्वननुगतादेव कारणादिति न तथा प्रामाण्यमापादयितुं शक्यते । भ्रान्तवाक्यस्य तु शब्दत्वेऽपि वक्तुर्दुष्टत्वात् तज्जन्यज्ञानस्य अप्रामाण्यम् । अतः सिद्धार्थस्य लौकिकस्य गौणमेव प्रामाण्यमिति निश्चयः । साधार्ये तु लौकिकं वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः । संसर्गिण्याः क्रियायास्तदानीमभावेन तत्संसर्गस्याप्यभावात् । अतो वक्तुरदृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यस्याप्रामाण्येऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमेयबलेनैव प्रामाण्यम् । तस्मात् सकलप्रमाणमूर्द्धन्यता वेद एव । तदर्थनिश्चयश्च तपआदिभिः, सन्देहवारकस्मृतिपुराणमीमांसादिभिश्च । अनो गौणमुख्यभावस्य सत्त्वाद् वेदे सन्देहे भगवद्गीतावाक्यैर्निर्णयः । तत्र सन्देहे व्याससूत्रस्तदविरुद्धैर्जैमिनीयैश्च । तत्रापि सन्देहे श्रीभागवतेन समाधाननुभूय भगवदवतारेण व्यामेनोक्तत्वात् । एतेषामितरेतरविरोधे यः कश्चिदर्थः स्वबुद्ध्यादिना भासते सोऽर्थाभास इति तद्वाक्येऽप्याभासत्वमापादयतीति चतुर्णामेकवाक्यतायामेव विविदिषादशायां प्रामाण्यमिति निश्चयः । विद्वद्वाक्या तु सर्वे वाङ्मयं वेदतुल्यमेव । तच्च प्रागेवोपपादितम् । तथा पुरुष एवेदं सर्वं स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिभ्यः । आत्मैव यदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः * त्रायनेत्राति विश्वात्मा-

हियते हरतीश्वर इत्याद्युपबृंहणेभ्यश्चार्थमात्रस्य भगवद्रूपत्वम् । एवं
 सति क्रिडार्थमवयववैलक्षण्यादिना ततस्ततो रूपभेदस्यैव तादृश-
 तत्तद्रूपप्रसादनार्थमस्मदादिमुखेन नानावाक्यभेदस्यापि भगवन्तैव
 कारणं तत् सर्वस्यैव प्रामाण्येन च निराकाङ्क्षायोग्यवाक्यानामपि
 दर्शनाद् दुष्टानां कथं वेदतुल्य-वमिति शङ्कनीयम् । आकाङ्क्षा-
 दीनामर्थप्रसादनार्थं कल्पितत्वेन तदभावेऽपि वाक्यस्यादुष्टत्वात् ।
 एतेनैवाकाङ्क्षाद्यभावे अवाक्यत्वमित्यापि निरस्तम् । वस्तुतः सर्वस्य
 भगवद्रूपत्वादप्रतारकोक्तानां दशदाडिमानीयादीनामनाकाङ्क्षाणां
 पदार्थनिरूपकत्वेन, वह्निस्तुष्ण इत्यादीनामपि तत्तद्रूपभगवन्निरूप-
 कत्वेन, वह्निना सिञ्चतीत्यादीनामयोग्यानां च कर्तुमकर्तुमन्यथा-
 कर्तुर्भगवतोऽलौकिकसामर्थ्याद्वाहिरूपस्यापि सेककरणतायाः सं-
 भवेन प्रामाण्यस्याबाधात् । व्यवहारेऽपि शैलपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं
 गङ्गायां घोष इत्यादिवत् सेचकमौख्यप्रतीत्यर्थं वह्निपदस्य तद्व-
 द्वारिलक्षकत्वेन च तदबाधात् । अतो विद्वद्वशात्प्रभे अप्रतारको-
 क्त्वाभ्यानां प्रामाण्यं पूर्णदशायां क्वापि नामामाण्यमिति शब्दः
 सर्वोऽपि वक्तृदोषन्यङ्कारेण प्रमाणमेवेति सिद्धम् । तेन, अस-
 न्तामत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति इत्यभिप्रेत्युक्तोक्तिः प्रतारका-
 दिवाक्येऽपि शब्दः पदार्थमात्रमपेक्ष्य ज्ञानं जनयतीत्येतावन्मात्र-
 परा बोध्या । अतः शब्दं ज्ञानं च शब्दत्वेन शब्दजन्यपरोक्षनि-
 श्रयरूपमेव । धर्मसादृश्यजनसंस्कारविलक्षणसंस्कारजनकत्वाच्च नानु-
 मित्यादावन्तर्भावः ॥

केचित्तु वाक्यार्थप्रतीतिर्नानुभवः । स्वर्गनरकादिकं शृण्व-
 तोऽपि तदनुभवाभीति प्रतीत्यभावात् । किन्तु स्मृतित्वादिव्याप्य-
 मन्यद्वा शब्दत्वादिकं जातिरनुभवमलादित्याहुः ॥ तत्र रोचते ॥
 अनुमित्यादावप्यनुमिनोमीत्याद्यनुभवात्तस्याप्यनुभवभिन्नत्वापत्तेः ।

नचेष्टापत्तिः । स्मृतित्वव्याप्यतामकव्याप्यभावात् । प्रकारान्तरी-
यत्वेऽप्यस्मदाद्यनुभवापेक्षया पुराणवाक्यस्यैव प्रबलत्वेन संशया-
दिप्रतिवेशे निश्चयत्वव्याप्यताया एव युक्तत्वात् । यत्तु दशमस्त्वम-
सीति वाक्यादशमोऽहमित्याकारक प्रत्यक्षं केचिदङ्गीचक्रुः । तदपि
शब्दे युष्मत्पदप्रयोगेण तज्जन्ये ज्ञाने अहमित्याकारस्य वक्तुमश-
क्यत्वात् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दबोधे तन्त्रत्वाद् युष्मत्प-
देन स्वार्थविरुद्धप्रत्ययत्वस्य उपस्थापयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा-
ऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नच तत्र विपरीतलक्षणवैवोपस्थितिरिति युक्तम् ।
तथा सति परोक्षज्ञानम्येवापत्त्या प्रतिज्ञाव्याघातात् । किञ्चाना-
ऽहम्पदेन प्रत्यक्षं संघातस्य, तद्विशिष्टस्य, विविक्तस्य वाऽऽत्मनो-
ऽभिमतम् । नाद्यौ । अपेक्षाबुद्ध्या संगत एव दशम-वजननात्
संख्याज्ञानस्य पूर्वं विद्यमानत्वाच्चानन्त्यस्य शब्दसाहचर्येण चक्षुषा
मनसा वा द्राक् तत्रैव दशमत्वस्य स्फूर्तेस्तादृशप्रत्यक्षे शब्दकरण-
ताया अशक्यवचनत्वात् । नान्यः । प्रतीतिविषये बहिरिन्द्रिया-
णामप्यनामधेयेन तदुपजीवकस्य लौकिकस्य शब्दस्य सुतरा-
मनामध्यात् तत्र प्रमेयबलादेव ज्ञानाङ्गीकारे न्यायसाम्यादन्यत्र
करणान्तरेण तदापत्तेः । तथा नति मर्यादाभङ्गापत्तेः । शब्द-
स्याप्यकारणत्वापत्तेश्च । करणाभ्युपाययोर्विद्यमानत्वेन साभ्यर्थ-
वाक्यादपि घटानयनादिरूपस्यार्थस्य प्रत्यक्षतापत्तेश्च । किञ्च ।
चीत्कारादिना गजोऽनुमीयते । यदि तेन प्रत्यक्षं स्यात् तदाकृति-
परिमाणादेरपि साक्षात्कारः स्यात् । परस्परासन्ताभावममाना-
धिकरणयोः प्रत्यक्षतत्परोक्षत्वयोरत्र माकर्षात् तयोर्जातित्वहानि-
प्रसङ्गश्च । तस्माच्छब्देन परोक्षमेव भवतीति निश्चयः ॥

एव शब्दविचारे ये विशेषास्तोऽत्र बोधिना ।

शेष व्याकरणाज्ज्ञेयं यत्तस्मिन्मतमाहृतम् ॥ इति शब्द-प्रमाप्तः ॥

अथ प्रत्यक्ष निरूप्यते ॥ इन्द्रियात्मकं प्रमाणं प्रत्यक्षम् ।
 दोषदुष्टेन्द्रियवारणाय प्रमाणमिति । शब्दादिवारणायेन्द्रियेति ।
 तानि चक्षुस्त्वग्घ्राणरसनश्रवणमनोभेदेन षट् । यत्तु मनो नेन्द्रि-
 यम् । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः, मनः सर्वेन्द्रि-
 याणि चेत्यादिश्रुतौ भेदनिर्देशात् । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि इति
 भगवद्वाक्यं तु यजमानपञ्चमा इडा भक्षयन्ति, वेदानध्यापयामास
 महाभारतपञ्चमानित्यादौ यथाऽनृत्विजो यजमानस्यावेदस्य महा-
 भारतस्य च पञ्चत्वसख्यापूरकत्वं तद्वन्मनसः षट्त्वसख्यापूरक-
 त्वेनाप्युपपद्यत इति केचिदाहुः । तन्न । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि
 इत्यस्य विरोधात् । नचेद विभूतित्वमात्रगमकम् । नक्षत्राणामह
 शशी, ज्ञान ज्ञानवतामहमित्यादिवत् । न तु तज्जातीयत्वस्यापीति
 वाच्यम् । वाचकाभावात् । उक्तश्रुतेरु-कर्षमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
 शशिनि नक्षत्रव्यवहारज्ञाने च तद्वत्ताव्यवहारस्याऽदर्शनात् तत्र
 तन्मात्रपरत्वेऽप्यन्यत्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न च विनिगमना-
 त्तिरह । प्रायपाठेनैव निर्णयात् । इन्द्रियाणि दशैक चेति
 वाक्याच्च । नचद दत्तोत्तरमिति वाच्यम् । अत्र तथा वक्तुम-
 ऽशक्यत्वात् । तथा सतीन्द्रियेभ्यः पूर्वं महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धि-
 रव्यक्तमेव च * इन्द्रियाणि दशैक च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति
 पूर्वार्द्धे उद्भूया सहैव क्रमः स्यात् । हस्तादिमूत्रे प्राणगणनार्था
 भगवता व्यासेनाप्यङ्गीकाराच्च । यद्वा इन्द्रियत्वमनिन्द्रियत्वं
 चेत्युभयमप्यस्तु । क्रियाज्ञानमयत्वम् । यमे देयत्वपितृत्वयोरि-
 योभयोर्निवेशऽपि वाचकाभावात् । इन्द्रियत्वस्याजातित्वात् । न
 च भावाभावविरोधः । धर्मान्तरत्वस्याप्युपगन्तुं शक्यत्वात् । न-
 चानिन्द्रियत्वे क्रमविरोधः शङ्का । उक्तर्षमात्रार्थमेवाभिन्द्रियत्वादर-
 नादिति दिक् ॥

एतेषामिन्द्रियाणां स्वरूपं त्वणुतमवर्तीन्द्रियमनिखं चिरस्थायि विकारि चेत्यग्रे प्रमेयप्रकरणे वक्तव्यमिति सांप्रतं तद्योग्यावि-
पयादिकमेवोच्यते । प्रमाणविभागज्ञानार्थन्वात् । तत्र चक्षुर्योग्याः
उद्भूतरूपं तद्दानुद्भूतरूपवन्मात्रवृत्तयः । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागपरत्वापरत्ववेगाः । कर्म च तदीयं तेषां जातिस्त-
त्समवायश्चेति । स्नेहद्रवत्वे तु त्वग्रहो इति वक्ष्यते । मात्रपदं
वायुघटसंयोगादिवारणाय । आकाशस्य तु न संयोगः । प्रामाणा-
भावात् । तस्य स्पर्शोऽन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तत्र तदभावा-
च्च । समवायपदमत्र तादान्म्यवाचकं ज्ञेयम् । तत्र द्रव्यचाक्षुष-
त्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपवत्त्वेन योग्यता । अतः परमाणुपिशाचा-
दीनामुद्भूतरूपाभावेनैव चक्षुषा अग्रहः । न तु महत्त्वमामाना-
धिकरण्यमापि तत्र निवेशनीयम् । अपयोजकत्वात् परमाणुपूद्भू-
तरूपवत्त्वे युक्त्यभावादिति । एवं द्रव्यगतधर्मचाक्षुषत्वावच्छिन्नं
प्रत्युद्भूतरूपवन्मात्रवृत्तित्वेन योग्यता । धर्मगतजात्यादिचाक्षुषं प्रति
योग्यद्रव्यवृत्तिवृत्तित्वेन ना बोध्या । उद्भूतत्वं चाविर्भूतत्वम् ।
अनुद्भूतत्वं च तिरोभूतत्वमिति च ग्रहणे पूर्वं रूपस्य ग्रहणम् ।
मुख्यतया तस्यैव विषयत्वात् । ततो द्रव्यादीनां रूपद्वारकमिति
बोध्यम् ॥ बाह्यास्तु रूपाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नेच्छन्ति । तत्त्वागमापायि-
षु रूपादिषु स्थिरत्वेन घटादेरनुभूयमानत्वादेव निरस्तम् ॥
अथ त्वयोग्याः— उद्भूतस्पर्शस्तद्दानुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तय उक्त-
गुणादयस्तेषां जातिस्तत्समवायश्च । नच वायुर्वायुपरिमाणं च
त्वचा न गृह्यते इति वाच्यम् । वायुर्वाति स्वल्पो वायुर्महान् वायु-
रित्याद्यनुभवापलापप्रसङ्गात् । एवं घ्राणयोग्याः— उद्भूतो
गन्धस्तद्रास्त्वजातिस्तत्समवायश्च । एवं रमनायोग्या उद्भूतो रम-
स्तद्रास्त्वजातिस्तत्समवायश्च । श्रोत्रयोग्या उद्भूतः शब्दस्तद्रास्त्व-

ज्जातिश्चेति । अन्ये तु—घ्राणरमनश्रवणानां द्रव्यग्राहकत्वं नेच्छन्ति । तन्नास्माकं रोचते । तमासि रमनया दुग्धादेर्घ्राणेन चम्पकादेः श्रवणेन भेर्यादेरनुभवस्य व्याप्तिग्रानविधुराणामपि दर्शनात् । अनुव्यवमायविरोधेन स्मृतिस्वरूपस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नचोपनीतभानं तदिनि वाच्यम् । तथात्वे मानाभावात् । घ्राणादीनां द्रव्याग्राहकत्वस्याभ्युपगमैकशङ्कत्वादिति दिक् ॥

तेनोद्भूततत्तद्गुणा पृथिवी पञ्चन्द्रियाणां योग्या, तादृश्य आपो घ्राणव्यतिरिक्तानां चतुर्णाम् । तादृशं तेजो घ्राणरसनभिन्नानां त्रयाणाम् । तादृशो वायुस्त्वश्रवणयोर्द्वयोः । आकाशस्तु प्रमेयबलादेव चाक्षुषः । उद्भूतशब्दस्तु श्रावणोऽपि प्रतिध्वनिश्रवणेन गर्भगृहाद्याकाशावगमात् । दिक्कालौ तु ग्राह्यार्थविशेषणतयैव गृह्येते, न साक्षात् । मनसस्तु काणादयो वृत्तय एव मनोग्राह्याः । आत्मा तु केवलः शास्त्रीयमाधनमनोरेण न प्रत्यक्षस्तथा तद्धर्माश्च । किञ्च, केवलात्मा लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । विभुत्वात् । आकाशादिवत् । स्वात्मा लौकिकप्रत्यक्षायोग्यः । आत्मत्वात् । परात्मवदिसन्वयव्याप्त्या तन्निश्चयात् । सिद्धान्ते तु, यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियामव * इति नाक्यात्तथा । अणुत्वात् परमाणुवदिसनुमाच्च । अदम्बुद्धिस्तु पटावृणघटबुद्धिवदङ्गारसंसर्गद्वारिका व्यवहारोपयोगित्वात् प्रमाभासरूपैव । अहंतादात्म्यभावेन भ्रमरूपत्वात् । यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव इति वास्ये मनसोऽसमर्गादिकथनाच्च । आकाशप्रतीतिस्तु प्रमेयबलादेव । तमःप्रतिबिम्बगन्धनगरेन्द्रजालादिप्रतीतिगपि पदार्थस्वभावादवेति न तत्र कार्यकारणभावान्तरापेक्षा । नाऽपि तामसेन्द्रियस्य । अन्धकारस्थघटादिषु तु नृचक्षुःप्रतिमायया तमोजननात् तदेव विषयीक्रियते, न तु विषयः । तदाटतत्वात् । एवञ्च विषयालोके

संयोगस्य सहकारिताऽपि न कल्पनीया । अभास्वर इत्यचाक्षुषत्वा-
वच्छिन्नमति दूरत्वव्यवधानाभावादिति विशिष्टस्य विषयतयैव
निर्वाहात् । यथा हि भानोरुदये नृचक्षुषां तमो निहन्याश्च तु तद्विधत्त
इति वाक्ये भगवता सूर्योदयस्य नृचक्षुःसम्बन्धि तमोनिवारकत्वेनैव
कथनेनालोकसंयोगस्य विषयादिसंस्कारकताया विरुद्धत्वात् । एव-
ञ्च उलूकविडालादीनामालोकसंयोगाभावे वस्तुचाक्षुषमप्यनुकूली-
भवति । तमस्तु पदार्थान्तरमेव न तेजोभावः । अन्धकारोऽस्त्रिया ध्वा-
न्तमित्यादिनामपाठात् । ध्वान्ते गाढेऽन्धतमममितादिभेदपाठात् ।
हृतरूपं तु तममा वायौ ज्योतिः प्रलीयते, स्वतेजसाऽप्यतीव्रमा-
त्ममस्वापन्नं तम इति बध्यघातकविरोधकथनाच्च । विशेषस्त्वन्ध-
कारवादेऽस्माभिः प्रपत्तिश्च इति नेह प्रतन्यते । तथा प्रतिबिम्ब-
स्यापि पदार्थान्तरत्वं तद्वादादेवावसेयम् । तन्न्यायेन गन्धर्वनग-
रादेरपि मायिकत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वम् । अभावस्तु कारणे आ-
विर्भावतिरोभावयोश्च यथासम्भवमन्तर्भवतीति तद्वाहकसामर्थ्यैव
गृह्यते । कथमन्तर्भाव इति चेदुच्यते । प्रागभावध्वंसौ समवाय्यव-
स्थाविशेषरूपौ तिरोभावमहकृता कार्याविर्भावानुकूलावस्था प्रा-
गभावः । तादृशी कार्यस्थितिप्रतिकूलावस्था ध्वम इति तदतिरेके
मानाभावात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव तत्र मान-
मिति वाच्यम् । तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाविषयत-
या घटसंसर्गाभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्प्रकविशेषानवगाहित्वात् ।
नापीह कपाले घटप्रागभाव इति प्रतीतिस्तत्र मानम् । तस्या एवा-
ऽभावात् । तथा आग्रहेऽप्यसर्वजनीनत्वेन प्रतिवाच्यनादरणीय-
त्वात् । किञ्चानया प्रतीत्या आपाद्यमानः प्रागभावः किं सकल-
घटप्रतियोगिक एक उत यत्किञ्चित्तत्प्रतियोगिको नैकः । नाद्यः ।
तस्य प्रतियोगिनाश्वत्तोपगमाद् यत्किञ्चिद्घटोत्पत्त्यावपि तन्नाश-

सम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीदानीमत्र घटप्रागभाव इति प्रतीतिवाधायत्तेः । नच सकलप्रतियोगिनाशः स इति वाच्यम् । तथा मत्सेकास्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावनाशात्तदवयवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वप्ययं घटो नास्ति, अत्रैतद्घटप्रागभाव इति प्रतीत्यापत्तेः । नच प्रतियोगिमत्तया प्रतिबन्धान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति प्रागभावप्रतियोगिनोरेकत्र स्थितौ सकलप्रतियोगिनाशत्वस्यापि अयुक्तिमहत्वात् । प्रतियोगिनां नश्वरत्वेन साकल्यस्याप्यशक्यवचनत्वात् । एवं नाशकानिर्वाच्यत्वे विनाशः-
 ऽभावः प्रागभाव इति लक्षणासम्भवापत्तेश्च । नच गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य अदृष्टत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्य-
 ऽभावत्वस्य वा तल्लक्षणस्य सत्त्वाच्च लक्षणासम्भव इति वाच्यम् ।
 सृष्टिपूर्वदशायां जन्यज्ञानसामान्यभावेन ज्ञातुरभावात् तदा तत्स-
 च्चस्याप्रामाणिकत्वेनानुसरपराहत्वात् । ईश्वरः पश्यतीति चेत् ।
 तर्हि तदाज्ञया मस्यामो, न भवद्वाचेति दिक् ॥ न द्वितीयः । अ-
 भावज्ञानस्य धर्मप्रतियोगिज्ञानाधीनतया तदानीं प्रतियोगिज्ञाना-
 भावेन तत्प्रागभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । घटत्वेन रूपेण प्रतियो-
 गिज्ञानाङ्गीकारे प्रागभावस्यापि सकलप्रतियोगिसामान्यतायां पू-
 र्वविकल्पीयदृष्ट्यापत्तेः । नच घटत्वादिरूपसामान्यलक्षणप्रत्या-
 सक्त्या भावित्रिषयकालौकिकज्ञानस्य संस्कारवशादुपनीतभानस्य
 वा शक्यवचनत्वाभैत्रमिति वाच्यम् । अनुभवाभावेन भाविघटवि-
 षयकसंस्कारस्याभावेनोपनीतभानस्याशक्यवचनत्वात् । अलौकि-
 कज्ञानपक्षेऽपि पूर्वं सकलघटादिविषयकतादृशज्ञानोत्तरं प्रागभाव-
 स्य प्रतियोगिनाशत्वानुमन्धानाद्विरोधप्रतिसन्धाने तत्सङ्कोचनी-
 यम् । पूर्वं तादृशप्रतिसन्धाने संकुचितमेव तदुत्पद्यत इति वा
 वक्तव्यम् । तदुत्तरं च भाविघटीयप्रागभावज्ञानं वक्तव्यम् । तथा

सत्त्वात्माश्रयः । भावित्वस्य प्रागभावघटितत्वात् । यदि च वर्तमान-
 कालोत्तरकालस्युत्पत्त्याश्रयत्वं भावित्वमित्युपेयते तदा तु प्रा-
 गभावामतीतिरेव । एतेनैव घटो भविष्यतीति प्रत्ययेनापि तत्प्रती-
 तिरप्यपास्ता । भविष्यता प्रत्ययस्य तेनैव सम्भवात् । नाप्यनुमे-
 यत्वम् । तथाहि । कपालं घटप्रागभाववान् । घटीयचरमसामग्री-
 मत्त्वात् । यो यच्चरममामग्रीमान् स तत्प्रागभाववान् । घटीयचर-
 मसामग्रीविशिष्टतन्तुवदिसादिषु प्रयोगेषु प्रागभावरूपसाध्यता-
 वच्छेदकावाच्छिन्नसाध्यामसिद्ध्या अनुमानासम्भवादिति । अत-
 स्तद्ग्राहकमानाभावात् सामयिकान्यन्ताभावेनापि प्रतीतिनिर्वाहा-
 च न प्रतीत्यादिना तत्सिद्धिः । ननु माऽस्तु प्रतीत्यादिना तत्सि-
 द्धिस्तथापि घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सप्तप्ये-
 तेभ्यः कपालेभ्य एतद्घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेत-
 रूपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालजन्ये
 घटे गौरवग्रासाच्च तद्देशनियामकः कश्चिद्वक्तव्यः । तादृशश्च
 भावाभावयोर्मध्ये न प्रागभावादप्येति तद्देशनियामकतया प्रा-
 गभावः सेत्स्यतीति चेन्नैवम् । सत्कार्यवादे कारणे सत एवाभि-
 व्यक्तेः कारणादेव देशनियमसम्भवेन तथा सिद्धेरभ्युपगमैकशर-
 णत्वात् । बहुकपाले घटेऽपि समुदायस्यैव कारणत्वेन गौरवाभा-
 वात् । श्रोत्राभाविनोऽद्याभावेन तत्कालवैशिष्ट्यस्यावश्यकतया तेनैव
 निर्वाहाच्च । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिमसङ्गः ।
 कालोपाधीना क्रमिकत्वेन तद्देशिष्यतिरोभावात्कृतसामग्रीविघटना-
 देव तद्भावसिद्धेः । अतो नैवमपि प्रागभावसिद्धिः । नच यत्र
 पत्रे घटे स्पर्शरूपरसगन्धाना पाकजानामुत्पत्तिस्तत्र कारणस्य
 कालवैशिष्ट्यस्य च साधारणत्वात् तादृशस्पर्शादिप्रागभावं विना
 न निर्वाह इति शङ्काम् । तादृशविपरिणामस्य पाकसदृशस्पर्शा-

नचेतरतिरोभाव एव घटपटाद्याविर्भाव इति वाच्यम् । तस्य व्याप्यवृत्तित्वे घटाप्रतीतिप्रसङ्गात् । अव्याप्यवृत्तित्वे तस्यापि तिरोभावान्तरं कल्पनीयमिति कल्पनातौल्यात् । अतो भावमुखप्रतीतेः, आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण ॥ इति वाक्याच्चाविर्भावाभ्युपगमस्यावश्यकत्वान्नागताम्रस्ये कास्यवदविविक्तौ विवक्षितवस्त्वाविर्भावतदितरतिरोभावावेव पृथक्त्वं, नस्य भावप्रतीत्याधिक्याच्चाविर्भावविशेषत्वम् । तेन पृथक्त्वग्राहकसामग्यैव तद्ग्रहः ॥

अतः परमसन्ताभावोऽवशिष्यते । स तु तिरोभाव एव । इह भूतले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेस्तिरोभावावगाहित्वात् । तिरोभाव एव हि नास्तीतिव्यवहारदर्शनात् । घटाभावाभावस्य घटात्मकत्वेन सङ्कीर्णत्वेऽप्यभावमुखप्रतीत्या तिरोभावत्वाव्याभिचारात् । अभावपदेनापि भावप्रतियोगिकपृथक्त्ववानेव प्रतीयते, न भावः । अभाव इति भावभिन्नः अभाव इति । स च निषेधपूर्वको भाव एव । अन्यथा असत्त्वात् । स्वपुष्पवन्निःस्वभावः स्यात् । तथा सति न प्रतीयेतैव । अतः प्रतीत्यनुरोधाद्भावान्तरविलक्षणस्तिरोभावशक्तिरूप एव सिद्धयति । तस्मान्नाभाव एभ्योऽतिरिक्तः । तत्रासन्ताभावः केवलतिरोभावात्मा प्रतियोगितदव्याप्तेतरप्रतियोगिग्राहकसामग्यैव गृह्यते । सामग्री— पूर्वोक्तेन्द्रियाणि तद्व्यापाराश्च । तत्रेन्द्रियाण्युक्तानि । तेषां व्यापारो विचार्यते प्रसासतिरूपः । स तावन्नैकिकालौकिकभेदेन द्विधा । तत्रालौकिकस्त्रिधा । सामान्ययोगजमायाभेदात् । तत्र सामान्यमनुगताकारेण तद्व्यक्तिज्ञान उपयुज्यते । तस्य तथात्वं चानुभवसिद्धम् । द्वितीयोऽनागतातीतातीन्द्रियादिवस्तुसाक्षात्कारे । भगवद्भ्यानादेरप्यत्रैव निवेशः । तृतीया त्वविद्यमानाना पदार्थाना बुद्धानुपस्थापने ।

अत एव नैयायिकानां ज्ञाने प्रत्यासत्तिभ्रमः । एतयोश्च तथात्वं
शास्त्रमिदम् । अनागन्मतीति च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं
व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ यददृश्यनुध्यानसमाधि-
धौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः *। भक्त्या मामभिजाना-
ति, तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत
चात्मनि * तद्विद्यादात्मनो मायामित्यादिवाक्यात् । लौकिकस्तु
पञ्चविधः—संयोगः, तादात्म्यं, संयुक्ततादात्म्यं, संयुक्तविशेषणता,
तादात्म्यं स्वरूपं चेति भेदात् । तत्र चक्षुषा द्रव्यग्रहे संयोग एव
प्रत्यासत्तिः । केचित्तु— इतरेन्द्रियवैलक्षण्याच्चक्षुषाऽप्राप्यमकाश-
कारित्वं स्वीकृत्य दूरत्वव्यवधानाभावसहकृतयोग्यतामात्रेण प्र-
तीतिनिर्वाहात् तत्संयोगं न स्वीकुर्वन्ति । अन्ये तु— नेत्रेन्द्रियगोल-
कस्य स्वच्छत्वेन तत्र वस्तुनः प्रतिविम्बे सति योग्यतामात्रेण माया-
द्वारिकां प्राप्तिं स्वीकृत्य संयोगस्य द्वारत्वं खण्डयन्ति । तदुभय-
मप्यसङ्गतम् । भगवता संयोगस्वीकारात् । चक्षुस्त्वष्टरि सयोज्य
त्वष्टारमपि चक्षुषि * तत्र मा मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति दू-
रत इलेकादशे भगवद्वाक्यात् । अत्र तत्तत्प्रतियोगिकसंयोगद्वयनि-
रूपणेन योग्यता, प्रतिविम्बपक्षाऽनङ्गीकारात् । दूरे घटं पश्यामि,
निकटे हरिं पश्यामीत्यादिसार्वजनीनावाधितपक्षपाच्च । निषिङ्ग-
तमकाचाद्यन्तरितोपलब्धिस्तु अग्नेः स्थालीभेदकत्ववच्चक्षुःकिर-
णानां स्वच्छकाचादिभेदकत्वादिपि सङ्गच्छते । अत एव गोलकस्य
सञ्चिद्रताऽपि निरस्ता ज्ञेया । ध्रुवादिविषयपर्यन्तं गतानां पुनर-
न्तःप्रवेशस्तु मनस इव वेगादपि सम्पद्यते । एवं दूषणान्तरमपि
निरसनीयम् । अस्य शास्त्रस्याकाल्पनिकत्वात् । प्रतिविम्बस्त्वद-
ण्डवारितत्वाद्भवति । तेन मायापि प्रत्याययतीति चक्षुषा भूयो
ज्ञानमुत्पद्यते । तेजःसंयोगमाहुल्य इवेति न तस्य गतार्थता । अत

एव इन्द्रियान्तरापेक्षया चक्षुषा भूयो ज्ञानमपि युज्यते । तस्माद-
स्ति चक्षुषः संयोगो द्रव्यग्रहणे व्यापारः । स एव योग्यगुणाक्रि-
याजातिसाक्षात्कारेऽप्युपयुज्यते । तेषां वस्तुतो द्रव्याभिन्नत्वात् ।
संयुक्ततादात्म्यं वाऽस्तु । एवं त्वग्नाणरसनग्रहणेऽपि ज्ञेयम् ।
श्रोत्रेण शब्दग्रहणे तु संयोग एव व्यापारः । शब्दो हि वायुना
उपनीतः श्रोत्रपर्यन्तं यदा आपाति तदा श्रोत्रावच्छिन्न-
त्वचा वाहकवायुसंयोगे तमेव संयोगं व्यापारयित्वा श्रोत्रेन्द्रियेण
शब्दो गृह्यते । शब्दग्राहकमामग्रीभाववत्येन संयोगाश्रयस्य
वायोरप्रत्यक्षत्वाच्च तस्य संयोगस्य ग्रहणम् । संयोगग्राहकसाम-
ग्रीभाववत्ये तु संयोगस्यापि ग्रहणम् । यथा कर्णाभ्यर्णमागतस्य
वार्ताश्रवणे वक्तृमुखवायुसंयोगस्य । अभावे विशेषणतेव, शब्दग्रहे
संयुक्तवायुदशब्दस्वरूपमेव वा द्वारम् । मनसस्तु बहिर्विषये
स्वसंयोगद्वारक इन्द्रियसंयोगादिः । स्वधर्माणां ज्ञानसुखादीनां
ग्रहणे तादात्म्यम् । वृत्तीनां ग्रहणे तु वृत्तिस्वरूपमेव द्वारम् ।
तिरोभावस्तु इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतया गृह्यते ॥

पार्थसारथिमिश्रास्तु— वस्तुमात्रं सदसदात्मना द्विविधम् ।
तत्र यद्यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते तत् तत्र तदा प्रत्यक्षादिभिरस्ती-
ति प्रमीयते । यदा त्वसद्रूपेण वर्तते तदा सद्रूपबोधकानां प्रत्य-
क्षादीनामकिञ्चित्करत्वाद्योग्यानुपलब्धिरूपेण तद्वस्तु नास्तीति प्रमी-
यते । तस्माद्योग्यानुपलब्धिरूपप्रमाणान्तरगम्य एवाभावः । योग्या-
ऽनुपलब्धिश्च स्वरूपसती कारणं, न तु ज्ञानमपि तस्या अपेक्षितम् ।
तस्या अपि प्रमेयत्वात् प्रमाणापेक्षायामनवस्थापत्तेः । नचान्वकारे
हस्ताभ्यां वस्तुनः सर्वतः परामर्शे जाताषामपि योग्यानुपलब्धौ
किं कश्चिद्देशोऽवशिष्ट इति सन्दिहानस्य वस्त्वभावबुद्धधनुदयात्
कदाचिदपरामृश्यापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलब्धि-

निश्चये वस्त्वभावबुद्ध्युदयात् तस्या ज्ञाताया एव कारणत्व-
मिति शङ्क्यम् । तादृशबुद्ध्यनुदयादेर्योग्याऽनुपलब्धीययोग्यता-
ऽज्ञानज्ञानकृतत्वात् । तद्योग्यताया ज्ञाताया एवोपयोगेऽप्यनुपल-
ब्धेः स्वरूपमस्या एव कारणत्वेनादोषात् । नचाभावज्ञानमिन्द्रि-
येणैवास्तिविति शङ्क्यम् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानदर्शनात् ।
केनचित् प्रातरेवागते माधुरे दीर्घतमे शृङ्गवासासि पुंसि मध्याह्ने
पृष्ठे श्रोतुःप्रतियोग्यस्मरणादेव प्रातःकलीनतदभावज्ञानस्यानुभव-
साक्षिकत्वात् । नच प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वाच्यम् ।
प्रातःप्रतियोगिनः कथञ्चिदपि बुद्धावनारोहात् । तत्प्रतियोगिकस्या-
ऽभावस्यापि तथात्वेन तत्स्मरणस्य सर्वयैवाशम्भवचनत्वात् । एवं
सिद्धे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वे यत्रेन्द्रियव्यापारानुपरमे सन्निहित-
देशकालवर्त्यभावः प्रतीयते तत्रापि सैव कारणं, न स्विन्द्रियादिक-
मिसाहुः ॥

वेदान्तपरिभाषायां तु योग्यानुपलब्धेः कारणत्वेऽपि किं तत्स्व-
रूपम् । योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरिति वा, योग्येऽधिकरणे
प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरिति वा, योग्यत्वविशिष्टानुपलब्धिरिति
वा । नाथः । सप्तमे पिशाचभेदाप्रसक्तत्वापत्तेः । न द्वितीयः ।
आत्मनि धर्माद्यभावस्यापि प्रसक्तत्वापत्तेः । तृतीयस्तु स्यात् । कर्म-
धारयाश्रयणात् । तस्या योग्यत्वं तु तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जित-
प्रतियोगिकत्वम् । तदर्थश्च— शृङ्गमाणस्याभावस्य यः प्रतियोगी
तस्य सत्त्वेनाधिकरणेतर्कितेन यस्या अनुपलब्धेः प्रतियोगिभूत-
मुपलब्धिस्वरूपम् आपादयितुं शक्यते तादृशत्वम् । स्फीतालोक-
वति भूतले यदि घटः स्यात्तदोपलब्धेनेत्यापादयितुं शक्यत्वात्
तादृशस्थले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः । अन्यकारे तु तादृशा-
पादनासम्भावान्नानुपलब्धिगम्यः । अत एव सप्तमे पिशाचसत्त्वे

स्तम्भवत् प्रत्यक्षतापत्त्या तत्र तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मानि
धर्माद्यग्राह्यत्वेऽप्यात्मनोऽतीन्द्रियत्वेन निरुक्तोपलम्भापादनासं-
भवान्नानुपलब्धिगम्यः । नचाधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थले उक्त-
रीत्याऽभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं त्वानुमतम् । तत्रेन्द्रियान्वयव्यति-
रेकानुविधानादिन्द्रियस्यैवाभावाऽऽकारो वृत्तौ कारणतास्त्वति-
व्राज्यम् । प्रतियोग्यनुपलब्धेरभावग्रहे हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन कर-
णत्वमात्रस्याधिकल्पनात् । इन्द्रियस्याभावेन समससन्निकर्षादभा-
वग्रहे हेतुत्वाभावादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपक्षी-
णत्वेन तेषामन्यथासिद्धत्वाच्च ।

ननु भूतले घटो नेत्यादौ भूतलाशे तस्य प्रत्यक्षत्वमुभयस-
म्भाम् । तत्र वृत्तिनिर्गमने भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत् तन्निष्ठघटा-
भावावच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्राभिन्नतया घटाभावस्यापि प्रत्यक्ष-
तैवावातीति चेन्न । तस्याः प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्य न
प्रत्यक्षत्वम् । दशमस्त्वममीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि
तत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षानन्तःपातित्वाभ्युपगमात् । नच फल-
वैजासं विना कथं प्रमाणवैजासमिति शङ्क्यम् । वृत्तिवैजासमात्रेण
प्रमाणवैजासोपपत्तेः । तस्माद्भावस्यानुपलब्धिगम्यत्वमेवेत्युक्तम् ॥

वैशेषिकास्तु— उक्तरातिकामेव योग्यानुपलब्धिं स्वीकृत्य
स्फीतालोके तत्सहकृतेन चक्षुषा तमसि च तादृशत्वचा घटाद्यभावप्र-
त्यक्षं, तथैवेन्द्रियान्तरैस्तच्चद्व्याहाराभावप्रत्यक्षं, संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रति-
योगियोग्यताया, अन्योन्याभ्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यताया
अपेक्षा चाहुः ॥

नैयायिकास्तु— अनुपलब्धेः पूर्वोक्ता योग्यतामनादस्य योग्य-
सहकारिसम्बन्धत्वरूपामेव योग्यतामिच्छन्ति । अत एवान्धकारे आ-
लोकाधिकरणसन्निकर्षात्मकयोग्यसहकार्यभावाद्योग्यानुपलब्ध्य-

ऽभावेन न घटाभावग्रहश्चक्षुषा । जलपरमाणौ चेन्द्रियसन्निकृष्टमह-
च्चवद्विशेषणतारूपस्य तस्याभावान्न पृथिवीत्वाभावग्रहः । भूतले
पिशाचात्यन्ताभावस्त्वयोग्यत्वादेव न गृह्यते । असन्ताभावे योग्य-
ता तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वरूपा, योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वरूपा वा बोध्या । सर्वभावसाधारणा तु न काचियोग्यता,
किन्तु गुणयोग्यतावदनुगतैवेत्याहुः ॥

मम तु प्रतिभाति—अनुपलब्धेर्नाभावग्रहं प्रति करणत्वम् ।
चक्षुषाऽवगत इतिवदनुपलब्ध्यावगत इति प्रत्ययाभावात् । योग्य-
प्रतियोगिकत्वरूपया अभावादिप्रयोग्यतयैव निर्वाहात् । अतस्त-
द्योग्यत्वादिविचारो व्यर्थ एव । नच योग्यानुपलब्धेरकारणत्वे
घटवत्यपि भूतले घटाभावग्रहप्रसङ्गः । तस्य घटाक्रान्तत्वेन देशा-
न्तर इन्द्रियसन्निकृष्टाभावसत्त्वेऽपि तद्विशेषणत्वेनासत्त्वादिन्द्रिय-
सन्निकृष्टोद्भूतरूपवद्विशेषणतारूपप्रत्यासत्त्यभावादेव तद्धारणात् ।
अत एव, नान्धकारे । तमोवृत्तत्वेन भूतलस्य असन्निकृष्टत्वात् ।
सुहान्तर्देशस्यासन्निकृष्टत्वेन सन्निकृष्टविशेषणतारूपप्रत्यासत्त्यभावे-
ऽपि तेजोऽभावस्य तमोरूपमायाबलादेव भानसम्भवाच्च । अना-
वरकत्वपक्षेऽपि अभावस्य प्रतियोगिग्राहक्यावत्सामग्रीग्राह्यत्व-
नियमेन सामग्यभावादेव वारणात् । भूतले पिशाचत्यन्ताभावो
जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावश्चायोग्यत्वादेव न गृह्यते । स्तम्भे
पिशाचभेदस्तु स्वरूपात्मा वा पृथक्त्वात्मा वेति तद्ग्राहकसाम-
ग्यैव गृह्यते । नच द्विष्टगुणप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वा-
न्नैरमिति शङ्क्यम् । पृथक्त्वभिन्नत्वस्य तत्र विशेषणीयत्वात् ।
अन्यथा तत्प्रतीतिवाधापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । अनुभवाविरोधात् ।
नच विशेषणत्वे सिद्धं भेदेनेति वाच्यम् । भेदप्रतियोगिकभेदवत्
पृथक्त्वप्रतियोगिकपृथक्त्वाङ्गीकारेणातिरेकेऽप्यदोषात् । नच सन्निकृ-

कर्षकल्पनमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् । इदानीं
 घटः प्राच्या घट इत्यादिप्रतीतिषु विशेषणीभूतयोः कालदिशो-
 विशेषणतयैव भानदर्शनात् । शास्त्रदीपिकायामपि तथाङ्गीकारात् ।
 नच तयोः संयोगेनैव भानमिति वाच्यम् । तस्य सदातनत्वेन
 तयोः सदाभानापत्तेः । नचायोग्यत्वान्न दोष इति वाच्यम् । तस्य
 विशेषणत्वदशायामपि तुल्यत्वात् । नच संयुक्तसंयोगेन तयोर्भान-
 मिति वाच्यम् । संयुक्तसंयोगस्य प्रत्यापत्तित्वमनुपलब्धेः करण-
 त्वमभावस्याऽसन्निकृष्टस्य भानमिति कल्पनात्रयगौरवात् । नच
 कल्पनातौल्यमिति वाच्यम् । मानान्तरकल्पनाया अप्रामाणिक-
 त्वात् । प्रत्यक्षसूत्रीयसत्संयोगपदे कर्मधारयाश्रयणेऽप्यविरोधा-
 त् । सन्निकर्षातिरुक्त्या करणत्वस्याशक्यवचनत्वात् । असन्निकृ-
 ष्टस्य मानान्तरेणोपलम्भाङ्गीकारे विप्रकृष्टद्वैशिकाभावग्रहापत्तेश्च ।
 अथ योग्यताज्ञापके तर्केऽधिकरणप्रत्यक्षस्यापि सहकारित्वान्न
 दोष इति चेन्न । अभावज्ञानस्यानुपलब्ध्यधीनत्वेनानुपलब्धिषो-
 ग्यताज्ञानस्योक्ततर्काधीनत्वेन तर्कस्य चाभावसंल्लघाधिकरणप्रत्य-
 क्षाधीनत्वेनाभावज्ञानाधीनत्वाच्चक्रकापत्तेश्च । नच योग्यताया
 अज्ञाताया एवोपयोग इति वाच्यम् । तर्कोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः ।
 तज्ज्ञानार्थमेव तदुपन्यासात् । अन्धकारेऽपि तदग्रहापत्तेश्च । नच
 तत्र योग्यता नास्त्येवेति वाच्यम् । हस्तेन तज्ज्ञानात् । अतो हस्ता-
 भ्या घटाभावं जानामि, चक्षुषा तु न पश्यामीत्यनुव्यवसायादै-
 न्द्रियकमेव घटाभावज्ञानम् । नचेन्द्रियाणामधिकरणाज्ञानाद्युपसी-
 णत्वं शङ्क्यम् । अधिकरणज्ञानोत्तरं नेत्रनिमीलनेऽपि योग्यानुप-
 लब्ध्या घटाभावग्रहापत्तेः । नच फलीभूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानुरो-
 धेन तत्कारणस्य प्रत्यक्षत्वं न युक्तिमहम् । दशमस्त्वमसीत्यादिवा-
 क्यजन्यप्रत्यक्षस्थले व्यभिचारादिति वाच्यम् । तदसद्गतत्वस्य

शब्दपरिच्छेद एवोपपादितत्वात् । वृत्तिवैजात्यस्य प्रमाणवैजात्यो-
पपादकत्वे फलवैजात्यस्य तदनियतत्वादाकास्मिकत्वापत्तेः । वृत्ति-
नियतत्वाङ्गीकारेण समर्थने तु फलस्य वृत्तिनियतत्वेन वृत्तेश्च प्र-
माणनियतत्वेन फलाद् वृत्तित्वद्वारा प्रमाणनिर्णयस्यानपनोद्यत्वा-
त् । उक्तवाक्याद्दशमोऽहमिति प्रत्यक्षोत्तरमात्मानं दशमं पश्यामीति
जानामीति शब्दात् प्रत्येमीति वा विशेषवृत्त्युदये यत्नं विनापि
प्रमाणनिर्णयाच्छब्दे चक्षुरादिसहकारित्वस्य परोक्षवृत्तिजनकत्वस्य
च निश्चयेन शब्दात् प्रत्यक्षस्य सर्वथानुपपन्नत्वाच्च । अतोऽनुरो-
धेनापि कारणमिन्द्रियमेव । यत्पुनर्मध्याह्ने प्रतियोग्यस्मरणात्
प्रातःकालीनमायुराभावज्ञानं शास्त्रदीपिकायामुक्तम् । तदपि न
युक्तिसहम् । प्रातःप्रतियोगिनो बुद्धयनाद्बुद्धत्वेन स्मरणाऽभावस्य
ध्वंमरूपताया अशक्यवचनत्वात् । प्रागभावासन्नाभावरूपत्वे
प्रश्नात् प्रागपि तत्प्रवृत्तेन तदापि तदभावज्ञानप्रसङ्गाद्भेदरूपत्वे-
ऽपि तथात्वाच्चाभावत्वेन संसर्गाभावत्वादिना च तत्कारणताया
दुर्घटत्वात् । सहकार्यन्तरापेक्षायामुक्तदोषप्रसङ्गाच्च । अतः प्रश्नेन
प्रातःकालीनसंसर्गशाब्दे जाते तस्य बुद्ध्यापारांहे विरोधसंसर्गे-
णाभावज्ञानं मानमं मायाद्वारकं वा मानमिति न तेन स्मरणाभाव-
स्य कारणत्वासिद्धिः । एतेनैव सहकारित्वमपि दत्तोत्तरम् । त-
स्माद्भावज्ञानप्रभावयोभ्यतया साधितमैन्द्रियकमेवेति निश्चयः ॥
इत्यभाववादः ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ उक्तसन्निकर्षजन्यमपि सविकल्पकं ज्ञानं
चाक्षुषादिभेदेन बुद्धिवृत्त्या जन्यत इति वृत्तिर्विचार्यते । तत्र नेत्र-
निमीलने कृते बहिर्दृष्ट्युद्गारस्यैव कश्चिदाकारो नेत्रान्तर्भासते ।
स आकारो न बाह्यवस्तुनः । आश्रयप्रतिष्ठाया तत्र तस्याशक्यव-
चनत्वात् । अतः स आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुर्मर्हतीति तदा-

श्रयत्वेन सांख्यैराहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते । यथा हि प्रवचनसूत्रद्वयं— प्रमार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः । भाग-
 गुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति । अर्थस्तु— प्रमा पूर्वोक्तरीतिक-
 माकारज्ञानम् । तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभय-
 विधाल्लिङ्गाद् वृत्तिसत्त्वानिश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यादुक्त आकारो
 न प्रतीयेत । अतैजसत्वादचलं चक्षुर्विप्रकृष्टं विषयमप्राप्नुवत्
 तत्प्रकाशनं न कुर्यात् । जायते च तदुभयमतः सास्तीति निश्चयः ।
 एवं भागो विभागः, अहङ्काराद्विभज्य विषयादेशावधिगमनं, गुणः
 उक्ताकारः । ताभ्यां कृत्वा आहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति ।
 अभियुक्तोक्तिश्च— वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारितास्तस्य पञ्च च *
 अहृष्टानुग्रहात्तत्त्वान्तरावबोधिका इति । अमूर्त्यास्तस्याः
 कथं क्रियेत्यतस्तृतीयं सूत्रम् । न द्रव्यनियमस्तद्योगादिति । अ-
 नियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः । किन्तु यत्र
 यत् प्रमाणतः सिद्ध्यति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दूरस्थवस्तुन
 आकारग्रहणदर्शनात् सापि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायावा-
 दिनोऽपि अन्तःकरणविशिष्टस्य चैतन्यस्य प्रमातृत्वमङ्गीकृत्य त-
 स्मिन् ज्ञानमूक्ष्मावस्थारूपं विषयसंस्कारमाघातुं विषयेन्द्रियसन्नि-
 कर्षणसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिमाणरूपां वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नै-
 यायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमनेन विषयसन्निकर्षाज्ज्ञा-
 नम् । तेन च भावनासंस्काराख्यं गुणान्तरं चरमस्मृतिनाऽप्रमा-
 त्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तच्च नेत्रान्तरानुभवस्य
 सार्वजनीनत्वादप्रयोजकमिति वृत्तिः सर्वथाभ्युपेयैव । परन्तु सा
 बुद्धिवृत्तिः संस्काराधानापर्यं जन्यत इत्युच्यते सा वृत्तिर्बुद्धेर्न
 तत्त्वान्तरं, नाप्यन्तःकरणपरिणामान्तरम् । किन्तु बुद्धितत्त्वस्य
 कालधुन्यसत्त्वादिगुणकृतोऽवस्थाविशेष एव । नच तस्यावस्था-

विशेषत्वे निर्गमाभावेन विषयासंसर्गात् तदाकारकत्वं वृत्तेर्दुर्घट-
मिति शङ्क्यम् । मायागुणस्य रजसश्चञ्चलत्वेन विक्षेपकत्वेन च
दर्पणे मुखस्येव नेत्रगोलकेऽपि बाह्यविषयाकारसमर्पणे तदाका-
रस्य सुघटत्वात् । स एवं मायिक आकारो नयनकिरणेषु नेत्र-
मुद्रेणे प्रसादितेषु गोलकान्तरनुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरेऽपि
वृत्तिर्जातव्या । यद्यपि सा नानुभूयते तथापि तादृशसंस्काराधा-
नास्तिश्चीयते । एकादशाऽसन्न मनसो हि वृत्तय आकूतयः पञ्च-
धियोऽभिमानः ॥ मात्राणि कर्माणि पुर च तासा वदन्ति हैका-
दश वीरभूमीरिति जडभरतवाक्याच्च । भूमिषु पञ्चाना ज्ञेयत्वेन
विषयत्वम् । ततः पञ्चाना कार्यत्वेन पुरस्य स्वीकार्यत्वेन ज्ञेयम् ।
संस्कारस्तु जातस्य ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थेत्युक्तम् । बुद्धिश्च कर्म-
ज्ञानेन्द्रियानुग्राहिकेति वक्ष्यते । सा च वृत्तिद्वारैवानुगृह्णाती-
तीन्द्रियजन्यस्य विशिष्टज्ञानस्य नानाभेदाः । अनाऽवस्थयैव
निर्वाहे साख्याभिमतस्यान्तःकरणातिरिक्तपदार्थान्तरत्वस्य नि-
ष्प्रमाणकत्वात् । कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ कामादिपदानि
शक्तानि, धीपद लाक्षणिकमिति मायावादिकल्पनाया अपि
वैरूप्यादिदोषग्रस्तत्वाच्च । तदुभयमप्यसंगतम् । अतो बुद्धे-
रवस्थाविशेष एव वृत्तिरिति निश्चयः । नन्विन्द्रियार्थसम्प्र-
योगोत्तर सम्प्रयुक्तार्थाकारसमानो बुद्धावाकारो जायत इति
प्रमा भवतु । भ्रमादिक तु न भविष्यति । युक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य
रजताद्याकारस्याभावेन बुद्धौ मायाकृततत्समर्पणयोगात् । अन्य-
थाख्यातिप्रभृतीना चानङ्गीकारादिति चेन्न । स्वभावगुणानुग्रहा-
देव तस्यापि सिद्धेः । पूर्वोत्पन्नस्य रजताद्याकारकसंस्कारस्य
रजसा वहिःक्षेपे सम्प्रयुक्तार्थाकारस्य तममावरणे च भ्रमस्य सुत्वेन
वक्तु शक्यत्वात् । एव नानाविधाद् गुणक्षोभजवृत्तिभेदादेवा-

न्येऽपि ज्ञानभेदा उच्येयाः । यदा विषयेन्द्रियसंयोगाभिविकल्प-
 कं तदेन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृष्टिः । तथेन्द्रियानुग्रहे सविकल्पकम् ।
 अननुग्रहे तु न । वृत्त्यन्तरेण पूर्ववृत्तेर्नाशे सविकल्पकस्य संस्कार-
 रूपेणावस्थानम् । तस्योद्बोधकैरुद्बोधे मायोपस्थापितमायिका-
 ऽर्थसहकृता स्मृतिः । राजसै रागादिभिः संस्कारप्रावल्या मायया
 विषयाकारावरणपूर्वक मायिकपदार्थसहितस्य ज्ञापनस्य गोलका-
 ऽग्रभागे क्षेपे भ्रमः । किञ्चिदावरणे संशयः । सत्त्वेन सर्वथावरण-
 भङ्गे विक्षेपस्यापि निवृत्तौ विशेषदर्शनमित्यादि । वृत्तिविषया
 तु वृत्तिर्न भवतीत्यनुभवानुसारेणैव निश्चीयते । नच वृत्तीनां
 गुणजन्यत्वे मानाभावः शङ्क्यः । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो
 बुद्धिवृत्तयः * तामा विलक्षणो जीवः साक्षित्वे न विनिश्चित
 इत्येकादशे हंसवाक्यात् । संशयादिप्रवृत्तीना तदवान्तरभेदत्वेन
 तदनतिरेकात् । यत्तु जाग्रद्भोगपदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे
 निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोर-
 रवश्यवाच्यत्वेन लाघवादीक्षरेञ्जानुगृहीताना परस्परोपमर्दका-
 दिस्वभावाना गुणानामेवावस्थाहेतुत्वं साधीयः । तस्माद् बुद्धिगुण
 जन्या तदवस्था वृत्तिः । सा यदाऽनुगृह्णाति तदा वक्ष्यमाणप्रक्रि-
 यया सविकल्पक ज्ञानं जन्यते । तथाहि । अधिष्ठानं तथा कर्ता
 करणं च पृथग्विधम् * विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवान्न पञ्च-
 मम् ॥ शरीरवाङ्मनोऽग्निर्यत् कर्म प्रारभते नरः * न्याय्यं वा
 विपरीतं वा पञ्चेन तत्र हेतव इति गीताया कार्यमात्रं प्रति पञ्च
 हेतव उक्ताः । तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्ता जीवः । करणं
 बाह्याभ्यन्तरम् । चेष्टाः प्राणादिसायुकर्माणि । दैव कालकर्मभग-
 वदिच्छादि । ईश्वरः सर्वभूताना हृद्देशेऽजुं तिष्ठति * भ्रामयन्
 सर्वभूतानि यन्प्राकृतानि माययेति वास्यादन्तर्यामी वा दैवपद-

वाच्यः । देवानां समूहो दैवमिति तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातारो वा ।
एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव कार-
णानि । तत्राऽपि क्रमः । दैवानुकूल्येनाऽन्तर्यामिणा मनस्तत्तत्कार्या-
ऽर्थं प्रेर्यते । तच्च इन्द्रियप्रेरणाय तत्तदिन्द्रियेण संसृज्यते । तत्र
तत्तदिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंसृष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्ने मनसि
पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पाद्यते । तदिन्द्रियदेशे बुद्धेर्यत्तिः । ततो
बुद्ध्यापि दृष्टिद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं भवति । चाक्षुषे तु
नयनाकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभा-
वादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण सहैव वा
निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते ।
ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिक व्यापारः । तत्र सविकल्पकं
प्रमेयानन्त्यादनन्तविधं भवति । तत्रापि कारणान्तरसमवधानेन
संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिभेदा जाग्रति भवन्ति । यथासम्भवं
स्वप्नेऽपि ते । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः ।
इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं व्यापता मनः * चेतना हरते बुद्धेः
सम्बन्धोयमिव हृदादिति वाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षः । ततस्तैर्मन-
सः । तच्चाशुद्धमिति तत्र कामोत्पत्ताउपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि
द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । न चेदमप्रयोजकम् । कामिनीकुच-
कुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेषूष्मादिना त्वचो, रागादि-
युक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि
दध्योदः पुनरास्वादेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्यानुभव-
सिद्धत्वात् । मनसश्च रूपद्वय— बाह्यमान्तर चेति । तृतीयस्कन्धे
तच्चवस्तुतौ पराहतान्तर्धनस इत्यस्य सुमोघिन्या स्थितम् । तत्रा-
न्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराकृष्यते तद्विषयिणी हानोपादानबुद्धि-
र्भवति । येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षा बुद्धिरिति युगपन्नाना-

बुद्धिसत्त्वम् । नच तत्र वेगाद् यौगपद्याभिमान एवेति वाच्यम् ।
 एकाग्रदशायां पुस्तकदर्शने युगपन्नाक्षरापेक्षास्थले वेगाद्भीकार-
 स्यानुभवविरुद्धत्वात् । अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति । यदा मनसो-
 ऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिः । अत एव तस्या न स्थिरत्वम् । अभ्या-
 साद्यभावात् । इदञ्च सर्वं ज्ञानमन्तःकरणाद्यध्यासाज्जीवात्मा
 स्वस्मिन्नभिपन्न्यत इत्यस्य ज्ञानस्य लौकिकानामात्मधर्मत्वप्रवाद
 इति । अन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्यान्तःकरणानां च
 स्थितत्वात्तेषु तत्प्रातिविम्बे तस्य प्रातिविम्बस्येन्द्रियेषु प्रातिविम्बा-
 न्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रातिविम्बे देहाध्यासश्च भवति । प्र-
 तिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु संक्रमेण भवति सूर्यस्येव, न तु मुख-
 स्येव सन्निधिमात्रेणेति निर्णोतं, यथा जलस्य आभास इत्यत्र तृती-
 यस्य मत्प्रविशेऽध्याये । एवञ्च पूर्वकृतस्य प्रारब्धकर्मणः पत्रस्य
 जाग्रति फलभोगो भोगैः क्रियमाण आहारश्रमादिभिर्यदा निद्रा
 भवति । तदा स्वप्नप्रवृत्तिः । तत्राय हृदयदेशान्निःसृत्य हिताभि-
 धानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसभृतासु केशसहस्रभागवदण्वी-
 षु द्रामप्रातिसहस्रमुखयाकासु तस्यां तस्यां चिदीश्वरेच्छादिवशेन
 अन्तरर्वाहिःकरणान्यादाय परिवर्तते । तदा चैतन्यसंकोचनेन बहि-
 रिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रातिविम्बो न भवति ।
 बुद्ध्यहकारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसाहितोऽहङ्काराध्यासेन
 स्वाप्न सुखदुःखादि बुद्ध्ये । तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च
 मायिकः, भोगे बुद्धिः करणं, भोगश्चाहङ्कारे । यदा पुनर्निद्रायां
 तमस उद्रेक ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽथ तेः सर्वैः सह पुरीताति
 प्रविशति । पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डो हृदयम् । तद्वेष्टिता नाड्यः
 पुरीतञ्छन्देनोच्यन्ते । तदा सुपुतिः । कदाचिज्जगादिच्छया
 तस्य हृदयस्यान्तर्य आकाशान्द्वाच्यः परमात्मा तत्र सम्पद्यते ।

द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंसर्गाद् दुःखाभावः । द्वितीयस्यां परमानन्द इति विशेषः । ततः पुनर्भगवदिच्छादिवशेन परमात्मनः सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मान्तानां व्युत्थरणम् । ततो जागरणे स्वस्थानस्थितिः । पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति ॥

नैयायिकास्तु— आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्धेनेति क्रमेणात्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जन्यज्ञानस्याहुः । तत्तु श्रुतिविरोधादेवापास्तम् । विभोर्निर्वयवस्यात्मनः संयोग प्रति कर्तृत्वायोगाच्च । नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रास्त्विति वाच्यम् । मनस एव कर्तृत्वापातात् । तस्यैव क्रियाश्रयत्वात् । जीवे गुणाधीनत्वेन कर्तृत्वायोगादिति ॥

मायावादिनस्तु— ब्रह्मात्मकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य प्रतिबिम्बं तस्यैव व्याहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिद्रूपरागावरण-भङ्गाभेदाभिष्यक्तिपक्षाजीवस्य किञ्चिद्भ्रवायाहुः ॥ तदप्यसङ्गतम् ॥ प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ब्रह्मणो नीरूपत्वात् । बुद्धेश्चास्वच्छत्वात् । दर्पणवत् किञ्चिद्देशावच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृत्याकाशस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात् । नचेष्टापत्तिः । ज्ञानवत्तयोरपि भानापत्तेः । सर्वदा सर्वेषामन्तःशरीरस्थसर्वज्ञानापत्तेश्च । प्रतिबिम्बाधारत्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्येवान्तराणां नाड्यादीनामसन्निहितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकाभावात् । किञ्चाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः सर्वपदार्थसमृष्टत्वाद् बाधकाभावेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसम्भवेन तत्तत्समर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इव तेषामपि सर्वसमृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च तृप्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता

स्यात् । नचान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापक-
 त्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंमृष्टतया प्रमातृभेदस्याप्यकिञ्चित्कर-
 त्वात् । संसर्गनौलये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येतन्न
 हेत्वभावात् । अदृष्टादीना हेतुनाकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निर-
 मितुं शक्यत्वात् । ननु दूषणग्रासान्मास्तु व्यापकानेकजीववादाः,
 किन्तु व्यापकैकजीववादाऽस्तु । तथाच तस्य सर्वज्ञतायामिष्टाप-
 त्तिरिति चेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् ।
 न चैवम् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहि-
 तस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वात्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु संमृष्टत्वाच्च
 ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञताया बाधकाभा-
 वात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञ न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्माविष्णु-
 शिवादिशरीराऽवच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधापातात् ।
 नचाविद्योपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तान्नि-
 कदृश्यस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति
 वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्य-
 ऽप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्या-
 ऽविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्त्वऽन्तःकरणोपहितरूपेण ।
 तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्र-
 योजकत्वात्तथा सत्यपि हृदयनाडीमध्मतीनामान्तराणामन्तःकरणे
 प्रतिबिम्बितानां ज्ञान त्वस्य निर्वाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वार-
 त्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेन्नैवम् ।
 यदयं न स्वीक्रियते, कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्निधिः । अविद्याया
 व्यापकत्वात् । नापि विम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमान-
 त्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां
 प्रतिबिम्बदर्शनादिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंमृष्ट आ-

न्तरविम्ब आलोकान्तरासंपोगानपेक्षणात् । जीवनैतन्येनान्तरप्र-
काशानङ्गीकारे साक्षात्संमृष्टान्तःकरणतद्दर्पादीनामप्यनवभासप्र-
सङ्गात् । मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संमृष्टानामप्यवभासाद् अह-
ङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् । संस्काराधायक-
स्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिविम्बावरुद्धे दर्पणादावन्य-
स्य प्रतिविम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रति-
विम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिविम्बाभावे हेतुरिति विभा-
व्यते । तदप्यसङ्गतम् । एकप्रतिविम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिविम्बस्तदा न
भवति यदा विम्बान्तरं पूर्वविम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो
व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तद्व्यवधेय-
त्वाभावात् जीवेन तत्प्रतिविम्बावरुद्धे इति दुर्वार एव सर्वेषां प्र-
तिविम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिविम्बस्तथापि न जीवस्य
सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात् । तथा सति
कूटस्थचेतन्यं वा जीवाभिन्नं सर्वमखम्भृतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वर-
स्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदो-
षः । जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वमामान्यं स्वभावाद्दशान्दिसङ्गि-
त्वाभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते तथा विषयादौ सन्नपि
जीवः स्वभावादनन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरि-
णामो वृत्तिरूपा नयनद्वारेण निर्गम्य चक्षुर्गन्धिवज्ज्ञातिरिति दीर्घम-
भाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा तमुपाख्य जीवस्तं वि-
षयं गोचरयति । केवलान्यदाहस्य तृणादेरयःपिण्डममारूढाग्नि-
दाहत्ववत् केवलजीवचेतन्याप्रकाशस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्यु-
पाख्यतत्प्रकाशत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य
वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्तमुपपत्स्यत
इति चेन्नैवम् । एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्र-

तिविम्बत्वादविच्छिन्नत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वयञ्ज्योतिष्टुप-
 तिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वा-
 ऽनादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनैव दृश्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव
 स्युः । किञ्च । अयःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याग्नेः साक्षात्सं-
 दृष्टदाहकत्वदर्शनाद् दृश्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षाद-
 न्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिविम्बि-
 तानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविशेत् । वस्तुतस्त्वेव-
 मपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्वैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरण-
 संसर्गस्य वक्तव्यत्वात्, तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण
 तत्तद्विषयभासौ तत्तद्दृश्युपरूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपराग-
 सम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन
 किञ्चिद्भ्रमस्यानुपपन्नत्वमेव । अतो विषयविषयिभावो वा, वि-
 पयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीव-
 विषययोः परम्परासम्बन्धो वा अन्तःकरण इत्युपादानस्य जीव-
 स्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारण-
 संयोगात् साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाव-
 भासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा
 विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेना-
 भिधित्सतं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां चा-
 न्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वेषां सर्वज्ञताप-
 त्तिरनिर्वार्येव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे वैत्र-
 स्य चैत्रदर्शनेऽहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकापातीति फ-
 ल्गुण्येवैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यनिघाटनत्वात् स्वयमप्रकाशमान-
 तथा विषयाननवभासयन् विषयानशये दृश्युपरागादावरणतिरो-

धानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः
किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते तदाप्यावरणस्य दृत्त्युपरागतिरोभाव्य-
त्वाज्जाते दृत्त्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसमष्टौ जीवस्त-
त्वाद्विषयेष्वभिव्यक्तस्त तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वो-
पपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य स्वद्योतप्रकाशेन महा-
न्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पटनत्वं संवेष्टनं वा, भीत-
भटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारदृ-
ष्टिसमृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानाद-
स्याभेदरूपाज्ञानान्तरनाशो वाऽन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो नि-
रुच्यताम् । स सर्वोऽपि दृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते दृत्त्युपरागे
पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसमष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति
नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः । नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने
पूर्वजन्मानुसन्धानादर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजक-
त्वं क्लृप्तमिति स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु ।
तथाच व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरण-
दृष्ट्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापात्तारित्येन ।
शरीरभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिभ्यरे
भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यतन्त्रत्वात् एतेनै-
व भोगायतनभेदस्य विश्लिष्टोपाभिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोज-
कत्वं परास्तं ब्रूय्यम् । उद्यदायुरदोर्दण्डाः पतितम्वशिरोऽक्षि-
भिः * पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन् युधीति
भारते मृतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानु-
सन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गस्तथात्वान्नाननुसन्धानप्रयोज-
त्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारदर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने
होत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्रत्वाविघातः प्रभावविशेषमवधानवशात्

कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथा दर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु
मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः
शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधी-
यः । नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिमृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्या-
न्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्निमाग्निमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुस-
न्धानाभावप्रसङ्गात् । साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेद-
स्याप्रयोजकत्वात्तत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अ-
न्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्वेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्थ-
मेव । पादेन स्पृशामि, कर्णाभ्यां, शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति
बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत्त्वेन तेनान्तःकरणेन तच्चज्ज्ञानामी-
त्यादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात् । मृष्टिदृष्टिवादया-
लम्ब्यान्तःकरणैरथाऽङ्गीकारेण समर्थनेऽपि बाहिःकरणवैजात्य-
स्याप्यप्रयोजकत्वादुक्तदूषणनिर्वाधमेव । नच फलबलान्तःकर-
णभेदस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदक-
ल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फल-
बलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः
प्रतिविम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः ।
ननु तर्ह्यस्तु नानाणुजीववादः । तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिविम्बित-
चैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वमंसर्गाभावात् सर्वज्ञताप-
त्तिर्भवित्री । विषयप्रकाशस्तु विषयममृष्टात्तिद्वारा तदागसलिल-
स्य कुल्याद्वारा केदारमन्त्रिणैर्यदपि याचच्छिन्नवक्ष्यचैतन्याभेदा-
ऽभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञतामुपपत्स्यत इति चेत् । नेद युक्तं
भाति । सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुपुत्रावेव जीववक्ष्यणो-
रेकीभानश्रवणात्तदितरत्र नदुपगमे श्रुतिविराभाज्जाग्रदादी व्याव-
र्तकोपाधोपपद्यमानत्वाच्च दर्पणसद्व च विम्बप्रतिविम्बयोरिव जीव-

ब्रह्मणोरभेदस्याशङ्क्यवचनत्वात् । किञ्च जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदे-
 ऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत
 इति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः । यदि च विम्बभूतं विषयाधिष्ठान-
 चैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धनाभाद् विषयप्रकाशकमित्या-
 ध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु वि-
 म्वत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति
 विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्वैकीभावोऽस्य
 जात एवेति अहं घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकर-
 णतादात्म्यापत्त्याऽहमिति ज्ञानवत् । अन्तःकरण र्माणा सुखा-
 दीना स्वस्मिन्नभिमानाद्विषयधर्माणामप्यभिमानमसङ्गः । अयं घट
 इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं
 विषयसंसृष्टाया वृत्तरग्रभागे विषयप्रकाशक प्रतिविम्बमप्यति । तस्य
 प्रतिविम्बस्य जीवतैकीभावे विषयप्रामितिरिति विभाव्यते तदा तु सु-
 तरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तरावरुद्धे दर्पणादौ प्रतिविम्बादर्शनात्तद्विषय-
 संसृष्टेऽग्रभागे ब्रह्मप्रतिविम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रसक्तेः ।
 किञ्च प्रतिविम्बार्थक चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्ति-
 संसृष्टत्वात् प्रतिविम्बायोगः । यदि च विषयान्तस्तदापि वि-
 पयेण व्यवधानात् तथा । यदि विषयाद् दूरवर्तिनस्तदा विषयाव-
 छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च, अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिविम्ब-
 स्यापुत्वाद्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्ग-
 मापत्तिः । नमुक्तं, मन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति श्रुतेः । किञ्च र कल्पनैक-
 शरणत्वे गोल रुद्रारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्ग-
 मादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदमिद्व्याविषयप्रकाशसम्भवे गो-
 लकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि ह्यस्य स्यात् । तस्मादनादरणीया एवेते
 पक्षाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य

प्रत्यक्षत्वमयोजक इत्यपि निरस्तम् । किञ्च यत्र भ्रमन् घटो दृश्यते
तत्र दृश्युपरञ्जकस्य भ्रमणस्य विषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरा-
गायोगात् तदग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तज्जन्यत इति
सुखेन तद्ग्रहणसम्भव इति वाच्यम् । दृश्या घटाकारिकया आ-
वरणाभिभवेन भ्रमणांशे विक्षेपस्याशङ्क्यवचनत्वात् । किञ्च दृ-
श्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये
तत्तदभावाश्रयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् दृष्टिमा-
त्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वावच्छेदेन सम्प्रयोगे-
णापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्नेऽप्यहं भ्रमामीत-
ननुभवात् स भ्रमः सर्वत्रालम्ब्यस्तत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात्
वशाप्यसत्त्वं घटदेशेऽनुभूयते तस्मात्तद्वेशावच्छेदेन जायमाने मनो-
धर्मरूपे ज्ञानेऽस्ति । तच्चेव प्रमातृविषयचैतन्याभिन्नं स्यात् तदा
स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्माच्चैवं तस्मात्तज्ज्ञानं कार्य-
रूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकारदृ-
ष्टौ सत्त्वामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण
भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदनुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
विषये तत्तत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टृणां
प्रमाणे दृश्या तदंशावरणनाशादस्यादि तदननुभवापत्तेश्च विषया-
श्रितावरणपक्षस्यैव दृष्टत्वात् । पुरुषाश्रितपक्षे तत्करीया प्रमातारि
प्रमाणे प्रमेये च वस्तुमशङ्क्यत्वेन घटकुटीमभातदननुभवस्य स-
र्वानुभवगोचरत्वस्य बाधावाच्छुक्तिरजतस्याप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं
मूलाज्ञानावस्थाकृपाज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृतं घटावरणाज्ञानस्य
घटाकारकदृश्यानिदृष्टत्वावपि नैश्वल्यावरकस्यानिदृश्या भ्रमविषे-
पादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य
पूर्णवदेवासिद्धेः । दृष्टेर्ज्ञानाऽऽत्मकत्वमात्ररूपनया तस्मैत्यभिनि-

शशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्त्रानात्वकल्पनयोरुक्तत्वाद-
मामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनि-
वृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्च-
ल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्तकताया
अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितदृष्टाघोऽग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबि-
म्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य ततो वि-
प्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव
दुर्वचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् । अतो
जन्यज्ञानस्य इन्द्रियान्वयव्यातिरेकानुविधानदर्शनाच्छक्तिग्राहकेषु
कोशादिषु प्रेक्षोपलब्धश्चित्संविदिति चिदादिभिः सह बुद्धेरैका-
ध्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वा-
च्च । जन्यज्ञानमतिरिक्तमेवेति । तदुत्पत्तिप्रनाडी च पूर्वोक्तरीति-
कैवेति निश्चयः ॥

भगवत्साक्षात्कारे तु नैषा प्रनाडी । तस्य प्रमेयबलादेव भव-
नात् । नायमात्मेति श्रुतावितरसाधननिरासेनोपलक्षणविधया नि-
रस्तत्वात् । उत्तरार्द्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनुवि-
वरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं चानुग्रहः । स च धर्मान्तरमेव, न तु
फलवित्सा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । स च भक्ति-
बीजभूतः । अतो, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्या त्वनन्यया शस्यः,
भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशायां तु
मां सर्वे पश्यन्त्वित्याकारिकया सामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि
नानाविधाभिः । यथा, मल्लानामशनिरित्यादौ । एवञ्च भक्त्या
सामान्येच्छया चेति द्वेषा दर्शनम् । उभयथापि प्रमेयबलमेव
कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनसामान्यादिभिर्दर्शनज्ञानं त्व-
भिमानमावात् । अत एव, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजान-

तामित्यादिश्रुतिः सङ्गच्छते । मनसैवानुद्गृह्य इत्यादावपि प्रमे-
यबलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराविरोधायानुसन्धेयमिति
शुभम् ॥

एवं विशेषबोधाय प्रसङ्गं विनिरूपितम् ।

अनुमाने त्वितरवन्न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

तथापि बालबोधाय प्रक्रान्तस्यापि पूर्त्तये ।

प्रक्रियां काञ्चिदाश्रित्य तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

अनुमितिकरणमनुमानम् । दण्डादिवारणाय मिति । चङ्ग-
रादिवारणायान्विति । करणव्युत्पत्तिबोधनाय करणमिति । अ-
नुमतेः फलत्वेन स्वं प्रति स्वस्य करणत्वायोगात् । अतः समु-
दितमुपात्तम् । नच लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरैक्याच्छाब्दबोधा-
नुपपत्तिः । अनुमानपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनादोषा-
दिति केचित् । वस्तुतस्तु शाब्दबोधस्य शक्तिग्रहाधीनत्वेन गृही-
तशक्तेर्लक्षणीयशब्देभ्योऽनुमितेः सम्बन्धि करणमिति बोधस्य
सृजेनोपपत्त्या शङ्काया एवानुदयात्तदैक्येऽप्यदोषादिति युक्तम् ।
ननु मतिज्ञावाक्यश्रवणे किमनुमानपदवाच्यमित्याकाङ्क्षायां तत्पूर्-
तये लक्षणवाक्यकथनाद् अनुमितिकरणम् अनुमानपदवाच्यमिति
बोधो विवक्षित इति ऐक्याङ्गीकारे तस्याऽनुपपत्तिरेवेति चेन्न ।
अनुमानपदवाच्यत्वस्य श्रोतृनुद्गाररूढत्वेन श्रुतेऽनुमानपदार्थे
सादृशबोधस्यार्थबलादेव सिद्धेः । ज्ञानकरणकं ज्ञानम् अनुमि-
तिः । आत्मवारणाय करणकमिति । वेदान्तनये तस्य ज्ञान-
रूपत्वात् । प्रत्यक्षवारणाय ज्ञानेति । नच स्मृतेरपि संस्कार-
द्वारानुभवजन्यत्वेन ज्ञानकरणकत्वाद् उपमितेरप्यतिदेशवाक्यार्थ-
स्मरणद्वारा सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् तदुभयवारणाय व्याप्तिज्ञानेति
वक्तव्यमिति वाच्यमासिद्धान्ते सादृश्यज्ञानादेः सहकारितया नि-

वेशेनोपमितेश्चक्षुरादिकरणकत्वेन तत्रातिव्याप्यभावात् । संस्कार-
स्य चानुभवसूक्ष्मावस्थारूपत्वादवस्थायाश्च स्वरूपानतिरिक्तत्वात् ।
स्मृतेरपि ज्ञानकरणकत्वाभावेन तत्राप्यातिव्याप्यभावाच्च । ताव-
तैव तयोर्वारणात् । करणभूतं ज्ञानं व्याप्तिज्ञानमेवेति फलबलादे-
वावसीयते । अतो न काप्यनुपपत्तिः । नच व्याप्तिकरणकमिति
सम्यक् । अज्ञातायास्तस्या अनुमित्यजनकत्वात् । नापि
व्याप्तिज्ञानजन्यमिति युक्तम् । व्याप्तिज्ञानानुब्यवसायेऽतिव्याप्तेः॥
अत एव ज्ञायमानव्याप्तिजन्यमित्यपि न । अनुब्यवसाये विषय-
ज्ञानात्मनां त्रयाणामपि विषयत्वेन जनकतया तस्य तादृशव्या-
प्तिजन्यत्वात् । यद्वा, परामृष्यमाणलिङ्गलिङ्गपरामर्शान्यतरव्या-
पारकज्ञानकरणकं ज्ञानं सा । तेन व्याप्तिज्ञानसाध्यज्ञानहेतुज्ञानादेः
करणत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापारेण दोषनिरासात् । अत्र लिङ्ग-
व्यापारपक्षेऽतीतानागतध्रुमान्नानुमितिरिति प्रागेवोपपादितम् ।
परामर्शव्यापारपक्षस्तु मतान्तरबोधनमात्रार्थः । व्याप्तिविशिष्टत्वे
सति पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वम् । पक्षत्वं च आहार्यानाहार्याऽन्यतरस-
न्देहविषयसाध्यकत्वम् । तेन सिसाधयिषायां सत्यामार्हयसंज्ञाय-
विषयतासत्त्वात् साध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि न हानिः । व्याप्तिस्तु,
अव्यभिचारितं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यम् । यत्र यत्र हेतुस्तत्र
तत्र साध्यं, यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र तत्र हेत्वभाव इति नियमो-
ऽव्यभिचारः । तद्विशिष्टत्वमव्यभिचारित्वम् । सिसाधयिषायां
सत्यां साधकत्वेनोपादीयमानत्वं हेतुत्वम् । सिसाधयिषाविषयत्वं
साध्यत्वम् । एकाधिकरणवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम् । तथाच
उक्तरूपाव्यभिचारविशिष्टं हेतुनिष्ठं साध्याधिकरणवृत्तित्वं व्या-
प्तिरित्यर्थः । इदमेव सांख्यप्रवचसूत्रे उक्तम् । नियतधर्मसाहित्ये
उभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिरिति । उभयोः समव्याप्तिकयोः कृतक-

त्वाऽनिसत्त्वादिरूपयोरेकतरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमादेर्नियत-
 धर्मसाहित्ये अव्यभिचरितधर्मरूपे सामानाधिकरण्ये व्याप्तिः ।
 व्याप्तिशब्दः शिष्टैः प्रयुज्यत इत्यर्थः । वैयासदर्शनादौ लक्षणाभा-
 वादास्तिकशास्त्रगतत्वादविरुद्धमिदमेव लक्षणमस्माभिराहृतम् ।
 एवञ्च बहिमान् धूमादिसादौ धूमनिष्ठं तादृशाव्यभिचारविशिष्टं
 बहिसामानाधिकरण्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः । अत्र महानसादौ
 बहोर्धूमसामानाधिकरण्यदर्शनाद् धूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्ति-
 वारणायाव्यभिचरितमिति। अयःपिण्डादौ तस्य साध्यव्यभिचारा-
 त् । यद्यप्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यमात्रं तद्रूपं, तथापि सा-
 मानाधिकरण्यसम्बन्धिकतया सम्बन्धिबोधनाय हेतुमाध्यपदे ।
 नाप्यव्यभिचरितं हेतोः साध्यमित्येतावतैव निर्वाहः । व्याप्तेर्हेतु-
 धर्मत्वात् । कथञ्चिद् गुणभूतत्वेन व्यवहियमाण आधेयोऽर्थ इति
 तल्लक्षणात् । नचैवमापि पर्वतीयधूमे महानसीयबहिसामानाधिकर-
 ण्याभावादव्याप्तितादवस्थ्यमिति शङ्क्यम् । हेतुसाध्ययोर्हेतुताव-
 च्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नत्वाभ्यां विशेषणीयत्वेनादोषात् । नच धूमा-
 द्यवेषु धूमसत्त्वाद्वैश्यासत्त्वादन्वयव्यभिचारः, समवायसम्बन्धेन
 बहूपभाववति महानसादौ धूमसत्त्वाद् व्यतिरेकव्यभिचारश्च शङ्क्यः ।
 हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभ्यामपि तयोर्वि-
 शेषणीयत्वात् । नाप्येतत्तन्नीये धूमे पूर्वक्षणटात्तत्त्वविशिष्टबहिमामा-
 नाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र वैशिष्ट्यान्वच्छिन्न-
 त्वस्यापि विशेषणीयत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु सिसाधयिपो-
 दयानन्तरं हेतुसाध्यभावेन ततः पूर्वं तदभावात्तस्य बहेरसाध्य-
 त्वेन तदसामानाधिकरण्येऽप्यदोषात् । सिसाधयिपोत्तरक्षणात्मक-
 त्वेनात् पूर्वक्षणत्वविरक्षयाऽव्याप्युद्भावनं तु काकदन्तविचा-
 रानुकारि । आमाकृतमा च पण्डितं पूर्वोक्तरीतिकव्याप्तिज्ञानमा-

धेणानुमितिदर्शनस्य सर्वजनीनत्वात् । एतेनैव बाह्यदोषाभाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववति केवलबाह्यदेशे धूमदर्शनेन व्यति-
रेकव्यभिचारग्रासात् प्रसिद्धानुमाने अव्याप्तिशङ्कापि निरस्ता
ज्ञेया । व्यासज्ज्यवृत्तिधर्माच्छिन्नाभावस्थले साध्यदर्शनेन, सवि-
शेषणे हीति न्यायादभावस्योभयत्वे एव विश्रान्तेश्च । एवमन्येऽपि
विचाराः स्वयमूढ निरसनीयाः । एवञ्च साध्यासन्ताभाववद-
वृत्तित्वं, साध्यवदन्यावृत्तित्वं च नातिदुष्टम् । नच, ज्ञेयं वाच्यत्वा-
दितादौ केवलान्वायिसाध्यकेऽनुमाने साध्यासन्ताभावस्य साध्य-
वदन्यस्य चाभावादव्याप्तिरिति शङ्काम् । परे ब्रह्मणि, यतो
वाचो नियतन्तं अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुत्या ज्ञेयत्वादिनिषेधात् ॥
सर्वत्रापि केनचिद्रूपेण ज्ञेयत्वादिसंस्वेऽपि रूपान्तरेण तदभावस्य
सर्वजनीनत्वाच्च केवलान्वायिसाध्यैकानुमानस्यैवाभावात् । प्रमेय-
त्वे प्रमेयत्वस्य वाच्यत्वे वाच्यत्वस्य च यथासम्भवमप्रामाणिका-
नवस्थात्माश्रययोर्भिया वक्तुमशक्यत्वात् । प्रमेयत्वाद्यभावस्य
तत्रैव सिद्धेश्च । नाप्यवृत्तिसाध्यके कापिसंयोगी एतदवृत्तत्वादि-
त्यादौ साध्यासन्ताभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्तत्वं शङ्काम् । दृष्टे
कापिसंयोगे सिद्धसाधनत्वेनादृष्टे चाहेतुत्वेन तस्य दुरनुमानत्वात् ।
अतस्तद्वारणार्थं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन यत्साध्याभावं विशेषय-
न्ति तदपि मुधैव । यदापि, हेतुसमानाधिकरणा यावन्तस्ते साध्य-
समानाधिकरणास्तत्रं व्याप्तिरिति लक्षणं, तदपि यावन्नस्याने-
कपदार्थघटितत्वेन अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयस्वरूपयावत्त्वाद्भीकारे-
ऽपि अपेक्षाबुद्धेरयमयम् एते सर्वे इत्याकारकत्वेन तत्तत्पदार्थविषय-
कतयानेकपदार्थघटितत्वानपायेन प्रतिपत्तिर्गौरवग्रस्तमेव ही. न्याव-
त्त्वस्य व्यापकत्वरूपत्वेऽपि व्यापकत्वस्य तद्विनिर्मुक्त्यन्ताभावाप्र-
तियोगित्वरूपतया अभावद्वयनिवेशेनोक्ततुल्यकक्षमेव । अत एतद-

पेक्षया हेतुमन्निष्ठासन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति लक्षणं पूर्वोक्तविवक्षामात्रेणैव निर्वहतीति तदेव साध्विति
दिक् ॥ शङ्कराचार्यास्तु गोपालफुटिकायां धूमस्य सत्त्वेन बह्वेश्वा-
ऽसत्त्वेन प्रसिद्धानुमाने व्यभिचारं दर्शयन्ति । नचाविच्छिन्नमूला-
ऽभ्रंलिङ्गधूमलेखाया एव हेतुत्वमिति चिन्तामण्युक्तमपि सम्यक् ।
स्वल्पधूमेनान्यत्रानुमित्यनुदयापत्तेः । नाप्यविच्छिन्नमूलत्वमात्र-
मत्र विवक्षितमिति युक्तम् । गोपालफुटिकायां तथात्वेऽपि बह्वप-
ऽभावात् । नचोत्पत्तिदेशस्यैव मूलत्वमतो न दोष इत्यपि युक्तम् ।
तथापि गुलीयन्त्रधूमे व्यभिचारस्य दुर्बारत्वात् । गुलीयन्त्रान्नि-
र्गस्य दूरं गतायामेव गुलिकायां यन्त्रमुखे धूमदर्शनात् । नच
तत्राग्निलापनदेश एव मूलमिति युक्तम् । तत्र तदवसरे धूमानुप-
लम्भात् । नापि यन्त्रान्तर्देशस्तथा । मानाभावात् । अतो बहिः
पूर्वमौषधे प्रविश्य ततो गुलिका प्रविश्यारुह्य बहिर्गच्छन्नेव धूममु-
त्पाद्य यातीति यन्त्रमुखं वा बहिसक्तान्तर्देशो वा मूले देशः ।
तत्र च दर्शनावसरे बह्व्यभावात्तद्रीत्या नैयायिकपित्राऽपि व्यभि-
चारो न वारयितुं शक्यः । तथाचानित्ये वस्तुनि साध्यभूते
साध्यस्य हेतुपूर्वकालीनसत्तामात्रस्यैवानुमितिर्न तु तद्देशकाल-
विशिष्टाया अपि सत्तायाः । नित्ये तु साध्ये कालविशिष्टाया
अपीत्यादि बोध्यम् ॥

प्रकृतमनुमरामः ॥ तच्च सामानाधिकरण्यं भूयः सकृदा
दर्शनात् संस्कारोदबोधे स्मृतिपथमारोहति । ततस्तत्स्मरणोत्तरं
हेतुः साध्यं निश्चाययति । यथा महानसादौ निश्चिते धूमस्य
बह्व्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्ये पश्चात् पर्वतादौ दृष्टे धूमे तत्स्मर-
णोत्तरं भूमो बहिः निश्चाययति, धूमदेशे बहिरिति । स निश्चयो-
ऽनुमितिः । तस्य कारणं ज्ञायमानं लिङ्गमित्युक्तम् । केचित्तु लि-

ज्ञानं कारणमाहुः । उभयथापि सम्बन्धिव्यभिचाराभावान्नानुमितेयथार्थत्वहानिः । अनुमानं च द्विविधम् । केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्र पक्षव्यतिरिक्ते यस्य हेतोः साध्यसहचारो न लभ्यते, किन्तु व्यतिरेकव्याप्तिमान् स हेतुः केवलव्यतिरेकी । तादृशहेतुकं यदनुमानं तत्तथा । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति हेतुसाध्ययोः । साध्याप्राप्तहेत्वभावयोश्च यत्र व्याप्तिः सोऽन्वयव्यतिरेकी हेतुः । तादृशहेतुकं यदनुमानं तथा । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति प्रसिद्धानुमानमाह द्विविधमपि स्वार्थपरार्थभेदात् पुनर्द्विविधम् । तत्र स्वार्थं तूक्तमेव । परार्थं न्यायपूर्वकम् । न्यायो नामावयवबोधकवाक्यम् । अवयवाश्चावयविप्रायस्य महावाक्यस्यावयवा इवैकदेशाः । ते च प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनाख्याः पञ्चेति नैयायिकाः, कापिलाश्च । तत्र साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकं वाक्यं प्रतिज्ञा । यथा पर्वतो वह्निमानिति । तत् कुत इत्याकाङ्क्षाया पञ्चम्यन्तं व्याप्यप्रतिपादकं वचनं हेतुः । यथा धूमादिति । कुतो धूमस्य वह्न्यनुमापकत्वमित्याकाङ्क्षाया धूमे वह्निनिरूपितव्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्पुंभे क्रमेण प्रतिपाद्ये । तत्र सव्याप्तिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । यथा यो यो धूमवान् स स वह्निमान् । यथा महानसम् । यदेवं तदेव, यथा महानसमिति वा इत्यन्वयव्याप्तौ । व्यतिरेकव्याप्तौ तु, यो न वह्निमान् स न धूमवान् । यथा इदः । यन्नैव तन्नैवम् । यथा इद इति वा । पक्षे व्याप्तिविशिष्टोपसंहार उपनयः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानयमिति । तथाचायमिति वा । व्यतिरेके तु वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवानयमिति पक्षे साध्योपसंहारो निगमनम् । यथा तस्माद् वह्निमानिति । परामर्शस्तु अन्वयव्याप्तौ लिङ्गस्य साध्यव्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः । व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्या-

पेक्षया हेतुमभिष्टासन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति लक्षणं पूर्वोक्तविवक्षामात्रेणैव निर्वहतीति तदेव साध्विति
दिक् ॥ शङ्कराचार्यास्तु गोपालफुटिकायां धूमस्य सत्त्वेन बह्वेश्वा-
ऽसत्त्वेन प्रसिद्धानुमाने व्यभिचारं दर्शयन्ति । नचाविच्छिन्नमूला-
ऽभ्रंल्लिङ्गधूमलेखाया एव हेतुत्वमिति चिन्तामप्युक्तमपि सम्यक् ।
स्वल्पधूमेनान्यत्रानुमित्यनुदयापत्तेः । नाप्यविच्छिन्नमूलत्वमात्र-
मत्र विवक्षितमिति युक्तम् । गोपालफुटिकायां तथात्वेऽपि बह्वय-
ऽभावात् । नचोत्पत्तिदेशस्यैव मूलत्वमतो न दोष इत्यपि युक्तम् ।
तथापि गुलीयन्त्रधूमे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । गुलीयन्त्राग्नि-
र्गस्य दूरं गतायामेव गुलिकायां यन्त्रमुखे धूमदर्शनात् । नच
तत्राग्निलापनदेश एव मूलमिति युक्तम् । तत्र तदवसरे धूमानुप-
लम्भात् । नापि यन्त्रान्तर्देशस्तथा । मानाभावात् । अतो वह्निः
पूर्वमौषधे प्रविश्य ततो गुलिकां प्रविश्यारुह्य वह्निर्गच्छन्नेव धूममु-
त्पाद्य पातीति यन्त्रमुखं वा वह्नितत्त्वान्तर्देशो वा मूले देशः ।
तत्र च दर्शनावसरे बह्वयभावात्तद्गीत्या नैयायिकापित्राऽपि व्यभि-
चारो न वारयितुं शक्यः । तथाचानित्ये वस्तुनि साध्यभूते
साध्यस्य हेतुपूर्वकालीनसत्तामात्रस्यैवानुमितिर्न तु तद्देशकाल-
विशिष्टाया अपि सत्तायाः । नित्ये तु साध्ये कालविशिष्टाया
अपीत्यादि बोध्यम् ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ तच्च सामानाधिकरण्यं भूयः सकृद्वा
दर्शनात् संस्कारोदयोपे स्मृतिपथमारोहति । ततस्तत्स्मरणोत्तरं
हेतुः साध्यं निश्चाययति । यथा महानसादौ निश्चिते धूमस्य
बह्वयव्यभिचरितसामानाधिकरण्ये पश्चात् पर्वतादौ दृष्टे धूमे तत्स्मर-
णोत्तरं धूमो वह्निं निश्चाययति, धूमदेशे वह्निरिति । स निश्चयो-
ऽनुमितिः । तस्य कारणं ज्ञायमानं लिङ्गमित्युक्तम् । केचित्तु लि-

ज्ञानं कारणमाहुः । उभयथापि सम्बन्धिव्यभिचाराभावात्प्रानुमितेयार्थत्वहानिः । अनुमानं च द्विविधम् । केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्र पक्षव्यतिरिक्ते यस्य हेतोः साध्यसहचारो न लभ्यते, किन्तु व्यतिरेकव्याप्तिमान् स हेतुः केवलव्यतिरेकी । तादृशहेतुकं यदनुमानं तत्तथा । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति हेतुसाध्योः । साध्याभावेत्वभावयोश्च यत्र व्याप्तिः सोऽन्वयव्यतिरेकी हेतुः । तादृशहेतुकं यदनुमानं तथा । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति प्रसिद्धानुमानमाहर्द्विविधमपि स्वार्थपरार्थभेदात् पुनर्द्विविधम् । तत्र स्वार्थं तूक्तमेव । परार्थं न्यायपूर्वकम् । न्यायो नामावयवबोधकवाक्यम् । अवयवाश्चावयविप्रायस्य महावाक्यस्यावयवा इवैकदेशाः । ते च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनाख्याः पक्षेति नैयायिकाः, कापिलाश्च । तत्र साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकं वाक्यं प्रतिज्ञा । यथा पर्वतो वह्निमानिति । तत् कुत इत्याकाङ्क्षायां पक्षम्यन्तं व्याप्यप्रतिपादकं वचनं हेतुः । यथा धूमादिति । कुतो धूमस्य वह्न्यनुमापकत्वमित्याकाङ्क्षायां धूमे वह्निनिरूपितव्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्पुमे क्रमेण प्रतिपाद्ये । तत्र सव्याप्तिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । यथा यो यो धूमवान् स स वह्निमान् । यथा महानसम् । यदेवं तदेवं, यथा महानसमिति वा इत्यन्वयव्याप्तौ । व्यतिरेकव्याप्तौ तु, यो न वह्निमान् स न धूमवान् । यथा हृदः । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा हृद इति वा । पक्षे व्याप्तिविशिष्टोपसंहार उपनयः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानयमिति । तथाचायमिति वा । व्यतिरेके तु वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवानयमिति पक्षे साध्योपसंहारो निगमनम् । यथा तस्माद् वह्निमानिति । परामर्शस्तु अन्वयव्याप्तौ लिङ्गस्य साध्यव्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः । व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्या-

भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन तयात्वनिश्चयः । तदाकारश्चान्वये
वर्हिव्याप्यधूमवानयमिति । व्यतिरेके तु बह्वयभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगिधूमवानयमिति बोध्य इत्याहुः ॥

सौगतास्तु प्रतिज्ञोदाहरणात्मकद्वयवयवमेव न्यायं स्वीकुर्व-
न्ति । यथा यत्तत् तत् क्षणिकं यथा घट इति । तदातिक्लिष्टम् ॥

मीमांसकास्तु अवयवमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र शावरभाष्ये उदा-
हरणादित्रितयमुक्तम् । यथा यत् कर्म तत् फलवत् । यागोऽपि
कर्म तेनापि फलवता भाव्यमिति । भट्टवार्तिके तु प्रतिज्ञादित्रि-
तयमुक्तम् । यथा. वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् * वेदा-
ध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेति । इदमेव च युक्तम् । व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरेवं बोधसौकर्यात् । पुराणेष्वेवमेव त्रयाणां प्रयोगद-
र्शनाच्च । यथा पञ्चमस्कन्धे राज्ञा, कथमनुमीमहीति सूर्यादिग-
तिप्रश्ने श्रीशुकः प्रयुक्तम् । यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां
तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरस्त्येव । प्रदेशान्तरेष्वप्युपल-
भ्यमानत्वात् । एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं
मेरुं च दक्षिणतः परिचरता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां
सूर्यादीनां ग्रहणां गतिरस्त्येव । नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्य-
मानत्वादिति ॥ अथ हेतुदोषज्ञानार्थं प्रसङ्गाद्धेत्वाभासा उच्यन्ते ।
ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धबाधितभेदात् पञ्चेति
नैयायिकाः । तत्र साध्यतदभावसाधकतया प्रतीयमानः सव्यभि-
चारः । अनैकान्तिक इति तस्यैव नामान्तरम् । स द्विविधः । सा-
धारणोऽसाधारणश्च । तत्रान्वयव्याप्या साध्यतदभावयोः साधकः
साधारणः । यथा धूमवान् बह्वेरिति । व्यतिरेकव्याप्या तादृशो-
ऽसाधारणः । यथा शब्दः अनिसः शब्दत्वादिति । नैयायिका-
स्तु अनुपमं हारिणमापि तृतीयमाहुः । तल्लक्षणं त्वष्टितिसाध्यक-

त्वम् । यथा आकाशवान् दिश इति । अत्र स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्त्यनियामकत्वात् तथात्वमिति तदाशयः । केवलाऽन्वयिधर्मा-
 वच्छिन्नपक्षकमित्यपि क्वचित् । यथा सर्वमानिसं, प्रमेयत्वादिति ।
 व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धोऽत्र दूषकतादीजमिति च । साध्याऽस-
 मानाधिकरणो हेतुर्विरुद्धः । यथा गौरभत्वादिति । अयं च स्व-
 रूपासिद्धान्तातिरिच्यते । पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकः सत्प्रतिपक्षः ।
 यथा जलम् उष्णं स्पर्शवत्त्वात् । नोष्णमतेजस्त्वादित्यभिधा-
 राद्यन्यपरामर्षप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मत्वमासिद्धिः । सा त्रिधा-
 स्वरूपासिद्धिराश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च । पक्षे इत्वभावः
 स्वरूपासिद्धिः । घटः पृथिवी पटत्वादिति । पार्थसारथिमिश्रा-
 स्तु— बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वात् । न हि सर्वज्ञत्वस्य कि-
 ञ्चित् स्वरूपमस्तीत्यतोऽत्र स्वरूपासिद्धिरित्याहुः । पक्षे पक्षताया
 अभाव आश्रयासिद्धिः । यथा गगनकमलं सुरभि कमलं, सुरभि-
 कमलत्वादिति । अत्र पक्षे कमले गगनीयत्वाभावः । नित्यमाका-
 शम् अनवयवत्वादित्याकाशानङ्गीकारिण सौत्रान्तिकं प्रत्याश्रयासि-
 द्धिरिति पार्थसारथिमिश्राः । एतद्विज्ञासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः ।
 यथा धूलीपटले धूमनिष्ठव्याप्त्यभावः । साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसि-
 द्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः । यथा जला-
 दौ पक्षे बह्वयभावः । अयमेव कालात्मयापदिष्ट इत्युच्यते । तथा
 उपाधिरपि दोषः । लक्षणं तु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्वा-
 पकत्वमुपाधिरिति । यथा काकः श्यामो, मित्रातनयत्वाद् इसत्त
 शाकपाकजत्वम् । यागीया हिता अथर्वसाधनं, हितात्वादित्यत्र
 निषिद्धत्वम् । शाकपाकजत्व हि श्यामत्वव्यापकम् । यत्र पुरुषे
 श्यामत्वं तत्र शाकपाकजत्वस्य वैयक्त्यदौ निर्णयात् । मित्रातनय-
 त्वस्य वा व्यापकम् । गौरे मित्रातनये तदभावात् । एवं निषिद्ध-

त्वमपि बोध्यम् । उपाधौ दूषकतावीजं तु यथासम्भवं व्यभिचारो-
 श्नायकत्वं, सत्प्रतिपक्षोश्लायकत्वं च बोध्यम् । एतैर्दोषैः शून्यो
 हेतुः साध्यानुमायक इति हेतुविचार एते दर्शिताः । अनुमानं च
 श्रुतिनदनुगृहीतमसोपजीवनेन लोके भगवद्भूषणे व्यवहारे चो-
 पयुज्यते । तत्राद्ये उपयोग उक्त एकादशस्कन्धे, अत्र मां मार्ग-
 यन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् * गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानत
 इति । प्रयोगस्तु— श्रीकृष्णः ईश्वरः । अत्रस्थासाधनविरुद्ध-
 गोवर्द्धनोद्धरणादिकार्यकर्तृत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । इतरवत् । यदेवं
 तदेवम् । रामादिबोदिति । श्रुतिशरणानां तु श्रुत्यैव तादृशज्ञानस-
 म्भवाद्वा युक्ता इत्युक्तम् । अधिकारानुसारेणापाततः श्रुत्या
 स्वरूपं ज्ञात्वा येऽत्र विचारे भ्रष्टास्त इत्यर्थः । व्यवहारेत्प्रयोगः
 स्फुट एव ॥ धर्मराजदीक्षितास्तु— ब्रह्माभिन्नं सर्वं मिथ्या । ब्रह्म-
 भिन्नत्वात् । यदेवं तदेवम् । शुक्तिकारमतनदिति जगन्मिथ्यात्व-
 साधन उपयोगमाहुः । तन्त्रान्तरे प्रस्थाने च अनिर्वचनीयरजता-
 ऽसिद्धया दृष्टान्तासिद्धेः । यथाकथञ्चित् सिद्धावपि तन्मिथ्यात्वे
 रूपासन्तरस्य बुद्ध्याकारन्वस्यैव प्रयोजकत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वस्याम-
 योजकत्वात् । यदस्ति यन्नास्तीत्यादिवाक्यैस्तेषामपि भगवद्रूपत्वा-
 त् । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिविरोधेन हेत्वसिद्धेश्च । हेतोः प्र-
 तीयमानत्वघटितत्वे त्वमिति धूमः । प्रातीतिकस्य बुद्ध्याकारत्वेन
 मिथ्यात्वस्यास्माकमप्यभिमेतत्त्वात् । न यदिदमग्र आस न भवि-
 ष्यदतो निधनानुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरस इत्यादिवा-
 क्यैरन्तरा विभातस्य मिथ्यात्वकथनात् । प्रयोगश्च— ब्रह्मान्यत्वेन
 प्रतीयमानम् अवस्तु । आद्यन्तवत्त्वात् । स्वाप्निरुत्त । नच वि-
 परीतानुमानेन हेतोः साधारणत्वं शङ्क्यम् । स्वाप्निकानां मिथ्या-
 त्वस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । स्वप्ने स्त्रिया संछज्यमानदशां दूर-

देशगमनादिदशां चानुभवतो जागरणे स्त्रिया देशान्तरस्य चादर्शनात् तत्सत्यस्य बाधितत्वाच्च । नचानेन जगन्मात्रस्य मिथ्यात्वं शङ्क्यम् । विमतः प्रपञ्चः स्वोत्कृष्टसत्ताकसदृशसृष्टिपूर्वकः । मिथ्यासृष्टित्वात् स्वामिकवादिसनुमानेन, इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिभिः, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया * यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमिति, तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति श्रीभागवतविष्णुपुराणवाक्याभ्यां चानुगृहीतेन त्वदुक्तमुपगम्य मिथ्यात्वसाधनेऽपि ब्रह्मात्मकस्य प्रपञ्चस्य सत्यताया निराबाधत्वात् । मिथ्यात्वं चाऽतत्त्वे सति तत्त्वेन प्रतीयमानत्वं, तत्त्वेन कथ्यमानत्वं च । यत्तु स्वाश्रयत्वेनाभिमतपावन्निष्ठासन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति लक्षणम् । तत्तु मायावादिनामद्वैतभङ्गायैव, न त्वद्वैतसाधनाय । अनेनैव ब्रह्मनिष्ठस्य जगदसन्ताभावस्य तत्प्रतियोगित्वेन रूपेण जगतश्च सिद्धेः । यच्च, अंशिनः स्वांशगासन्ताभावस्य प्रतियोगिता * अंशित्वादितरांशीव दिगेपैव गुणादिष्विति ममर्ति प्रदर्श्य, पटः एतत्तन्तुनिष्ठासन्ताभावप्रतियोगी । पटत्वात् । पटान्तरवदिति मिथ्यात्वसाधनायानुमानमुपन्यस्तम् । तदप्यसङ्गतम् । प्रत्यक्षेणैव हेतोर्बाधितत्वावगमात् । नन्वग्निष्ठानब्रह्ममत्तायास्तत्र विषयत्वमिति न तेन हेतुदोषसिद्धिरिति चेत् । ब्रह्मसत्तेति कोऽर्थः । ब्रह्मणः सत्तेति वा, ब्रह्मैव सत्तेति वा । नाथः । निर्दोषकत्वाभ्युपगमविरोधात् । नेतरः । न चक्षुषा गृह्यत इति श्रुतिविरोधात् । नचोक्तश्रुतिविरोधो ब्रह्मवादिनोऽपि सुलपत्वमिति शङ्क्यम् । तस्याः श्रुतेर्मूलरूपपरत्वात् । तस्य प्रमाणचलेनाप्रत्यक्षत्वेन अदोषाच्च । प्रत्यक्षस्य च घृणद्रवत्ववद् ब्रह्मधर्मात्मकत्वात् । शेषस्य विषयतारूपस्यान्तराभावेनैव ब्रह्म र्गीत्मकतत्सत्ताया अभावा-

च्च । अत एव, ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमति-
लोलमलातचक्रम् * विज्ञानमेकसुरुषेव विभाति माया स्वप्रसिद्धा
गुणविसर्गकृतो विकल्प इत्यादिवाक्यानामपि न विरोधः । गुण-
विसर्गकृतविकल्पस्यैव मनोविलासत्वकथनात् । विकल्पस्य च मनो-
धर्मत्वेन तत्प्रयोजकस्य तथात्वेनाऽनभिप्रेतत्वात् । भ्रान्ताः पुन-
र्गौडवार्तिकस्यैतन्मूलकत्वमनवगत्य यत्किञ्चित् प्रलयन्तीत्युपेक्षणी-
याः । एतेनैव विभृत्यध्याये, मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधी-
यत इतिविभूतीना मनोविकारत्वमपि व्याख्यात ज्ञेयम् । वाचार-
ब्धप्रतिनियतरूपेणैव तथात्वबोधनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
इत्यनुमानम् ॥

उपमानं तु न मानान्तरम् । सादृश्यातिदेशवाक्यार्थस्मरण-
सहकारेण चक्षुरादिनैव सज्ञासंज्ञिपरिच्छेदोपपत्तौ सादृश्यज्ञाना-
देर्मानान्तरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अन्यथा योग्यानुपलब्धेरपि
मानान्तरत्वापत्तेः । नचैवं सत्युपमितेः परोक्षत्वं व्याहन्येतेति
वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच चक्षुर्व्यापारापगमेऽपि जायमानत्वा-
न्नैवमिति वाच्यम् । पूर्वजातस्य करणव्यापारोपरमेऽप्यनुपरम-
स्यानुभवसाक्षिकत्वेन पुनर्जननकल्पनाया एवायुक्तत्वात् । उपेक्षा-
न्यज्ञानस्य त्रिषण्णावस्थायिताया अभ्युपगमैकशरणत्वात् । मान-
स वा तदस्तु । अतिदेशवाक्याल्लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः
पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य सस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ
दृष्टसंज्ञादनिश्चितप्रामाण्यस्य वाक्यस्य च सहकारण मनसाप्ययं
गवयपदवाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदस्य प्रसिद्धपदसमभिव्याहृत-
वाक्यस्मरणसहकृतमनसा मधुरादिशक्तिग्रहस्येव उपपत्तेः ।
तदुत्तरमेतत्पदवाच्यत्वेनैवं जानामीत्यनुच्ययसायेन मानसत्वनिश्च-
यायेति ॥ भट्टास्तु— पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्य-

ज्ञानमुपमितिः । यथा या सावस्माभिः पूर्वं दृष्टा गौः साऽनेन
गवयेन सदृशीत्येव तदाकारमाहुः । तत्रापि जानामीत्येवानुव्यव-
सायान्मानसत्वस्यैव निश्चयः । सादृश्यं तु निरूपकभेदसादृष्ट्य-
पादिवन्निरूप्यधर्मः पदार्थान्तरम् । निरूपकधर्मसजातीयो निरूप्य-
धर्म एव वा ॥ शास्त्रदीपिकायां तु—अर्थान्तरयोगिभिः सम्ब-
न्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृशो योगः सादृश्यम् । यथा निरूपक-
गोर्मे कर्णाद्यवयवास्तत्सजातीया एव निरूप्यस्य गवयस्यापि धर्म-
भूता इति तत्सादृश्यमस्मैत्युक्तम् । यच्च तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयो-
धर्मवत्त्वं सादृश्यमिति । तत्र रोचिष्णु । एकेनापि सदृशबुद्धि-
सिद्धेर्भूयःपदस्यानतिप्रयोजनत्वात् । नचैव सति श्यामत्वमात्रसा-
धर्म्येण मातङ्गमशकयोरपि सदृशत्वमतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
श्यामत्वशरीरित्वजङ्गमत्वादीनां मातङ्गतधर्माणां मशके विद्यमान-
त्वेन भूयःपददानेऽपि तुल्यत्वात् । नच ते तद्वता धर्मा नेति न
दोष इति समञ्जसम् । तत्समवेतानामन्यत्रासम्भवेन तद्वतपदस्य
साजात्यपरताया एवौचित्यात् । नच ततोऽपि भूयासो विवक्षिता
इति वाच्यम् । तथा सति भूयस्त्वस्याप्यवसानेऽनवस्थापत्तेः ।
नचोक्तदूषणानुद्धारः शङ्काः । निरोधिधर्मग्रहमावर्त्येनैवोद्धारस-
म्भवात् । अत एव सदृशयोरपि यमलयोगुल्लययोर्वा पूर्वं सादृश्य-
मखयो दृष्टे च त्वरत्त्वम् । कुसुमवर्णादौ वैसादृश्यनिश्चय इति यु-
ज्यते । अतो नैयायिकलक्षणं नातिरम्यम् । सर्वं गङ्गासमं तोयं
सर्वं व्याससमा द्विजा इत्यादौ तोयत्वादिनैकेनापि धर्मेण साम्या-
भिलाषाद् घनश्यामस्वर्णगौर्यादिप्रयोगदर्शनाच्चोक्तमेव लक्षणं यु-
क्तमिति दिक् ॥

अर्थापत्तिस्तु प्रसङ्गेन शब्देन वा प्रमितस्यार्थान्तरं विना-
ऽनुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना । यथा जीवन् देवदत्तो

गृहे नास्तीत्यत्र जीवनसंसृष्टगृहाभावस्यानुपपद्यमानस्योपपत्तये बहिर्भावकल्पना । साऽपि प्रमाणान्तरमिति मीमांसकाः ।

नैयायिकास्तु— देवदत्तो बहिरस्ति, जीवत्त्वे सति गृहे अस्त्वादिति केवलव्यतिरेकिणैव तत्कार्यसिद्धेर्न सा ततोऽतिरिक्तेत्याहुः ॥ नत्र पार्थसारथिमिश्रा — जीवनसंसृष्टगृहाभावबहिर्भावविषयकयोर्ज्ञानयोरेककालिकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाभावात् । नच तयोर्नैककालिकत्वमिति वाच्यम् । बहिर्भावमनन्तर्भाव्य जीवनगृहाऽभावयोः समृष्टयोः प्रत्येतुमशक्यत्वेन तत्ससर्गग्रहदशायां बहिर्भावान्तर्भावस्य नियतत्वादेव कालिकज्ञानविषयत्वस्यानपनोद्यत्वात् । नन्वेवं प्रमाणान्तरत्वेऽपि केवलस्य जीवनस्य गृहाभावस्य वा गमकत्वाभावात् समृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गीकार्यम् । तथा सति तथैव संविदा बहिर्भावस्यापि प्रमितत्वादेककालमेव भानमित्यर्थापत्तावपि प्रमेयाभावेन प्रामाण्यसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न । संमृष्टबुद्धेरेव प्रमेयत्वात् । नच तत्र कारणाभावः शङ्क्यः । अन्यथानुपपत्तेरेव कारणत्वात् । अन्यथानुपपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समोधेयत्वेनोच्यमानः प्रमाणसिद्ध्योर्द्वयोरर्थयोः परस्परप्रतिघातः । तत्समाधानायार्थान्तरकल्पन चार्थापत्तिः । तथा च समाहिते प्रतिघाते प्रमितयोः समृष्टबुद्धिः प्रमेयप्रमारूपेत्याहुः ॥

वेदान्तपरिभाषाकारस्तु— उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञान करणम् । उपपादकज्ञान फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम् । रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् । रात्रिभोजनकल्पनारूपाया प्रमितार्थस्यापत्तिः कल्पनेति पट्टीसमासेना-

ऽर्थापत्तिशब्दो वर्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्या-
पत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तत इति फलकर-
णयोरुभयोस्तत्पदप्रयोग इत्याह । तन्न रुचिरम् । कल्पनायाः स-
म्भावनारूपत्वेन प्रमितत्वायोगात् । उपपाद्यस्य पीनत्वस्य मेदो-
रोगेण तृणविशेषजन्यतन्दुलपापसमभोजिनः पक्षमात्रमभोजनेनापि
दर्शनात् । कल्पनायाः सम्भावनारूपत्वे निश्चयात् । कल्पयामी-
त्यनुव्यवसायात् प्रामिणोमीत्यनुव्यवसायाभावाच्च प्रमितित्वायो-
गात् । प्रमितित्वेऽपि तेन विनाऽनुपपन्नस्य तदभावव्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगित्वाद् व्यतिरेकव्याप्तिसत्त्वेन तज्ज्ञानस्यार्थापत्ति-
करणस्यानुमानान्तरेकात् । नच साधनेन साध्यानुमितौ व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानस्य नानुपयोग इति वाच्यम् । बाधकाभावात् । धू-
मादावन्वयव्याप्तिज्ञानरहितस्य व्यतिरेकव्याप्त्यैवानुमितिदर्शनात् ।
नच सार्थापत्त्यैवेति वाच्यम् । तस्याः प्रमाणान्तरत्वस्यैव दुर्लभ-
त्वात् । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायदर्शनात् तत्करणस्य मत्पुतानु-
मानत्वेनैव सिद्धिः । अतः शास्त्रदीपिकोक्तमेव सार्थीयः । तत्रा-
प्येष विशेषः । द्वारमित्यादावेकस्यैवार्थस्य प्रमितत्वादनुपपत्तिल-
क्षणे द्वयोरर्थयोरिति द्वित्वं साध्यमिति । सा चार्थापत्तिर्द्विधा ।
दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्राद्या तदाहृतैव । द्वितीया तु
द्विधा । अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्चेति । तयोर्मध्ये यत्र
वाक्यैकदेशस्य श्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधानोप-
योगिपदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमि-
त्यादौ पिथेहीसादिपदाध्याहारः । वेदेऽपि विश्वजिता यजेतेत्यत्र
स्वर्गकाम इति पदाध्याहारः । नच द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात्
पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विनानुपपन्नमिति कथं
ज्ञातुं शक्यत इति वाच्यम् । अभिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या ता-

त्परेभ्य विरक्षितत्वेन द्वारकर्मकापिधानक्रियासंसर्गपरत्वं पिधानो-
 पस्थापकपदं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानस्य तत्रापि सम्भावित-
 त्वात् । अभिहितानुपपत्तिस्तु, यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन
 ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या । यथा ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गकापो यजेतेत्यत्र वाक्यावगतज्योतिष्टोमस्य क्षणिकतया स्वर्ग-
 साधनतानुपपत्त्या मध्यवर्त्सपूर्वं कल्प्यत इति वेदान्तपरिभाषाका-
 रः । वस्तुतस्तु द्वारमित्यादौ द्वितीयाभिहिता कर्मतानुपपन्ना सती
 स्वान्वयपेभ्यः क्रिया कल्पयतीत्यभिहितानुपपत्तिरेवार्थाध्याहार-
 पक्षमादायादरणीया लाघवात् । तात्पर्यानिश्चयेन कल्पितस्य प-
 दस्य प्रकृतान्वयाभिधानानुपयोगात् । ज्ञाते च तात्पर्येऽर्थस्यैव
 पूर्वं भानेनान्वयबोधसम्भवादेव पदस्यानुपयोगाच्च । एवमेव विश्व-
 जिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गस्य स्वर्गप्सोरधिकारिणो वाऽध्याहारो,
 न तु तद्वाचकपदस्यापि । न्यायताम्यात् । नचैवमूहादिबोधप्रस-
 क्तिः शङ्क्या । तस्य श्रुत्यनुशयगोचरत्वात् । पूयति वा एतद्वचो-
 ऽक्षरं यदेतद्ब्रूति तस्माद्वचं नोहेदिति श्रुत्या ऋगक्षरातिरिक्तस्यो-
 हलाभात् । इदमहममुष्यामुष्यायणस्याद्य-हरामीत्यादावपि तथा
 बोधनात् । कल्पनेऽपि, असौ ते पथुरिति द्वेष्यं वा मनसा ध्या-
 यन् यदि न द्विष्याद् आखुस्ते पथुरिति ब्रूयादिति तथा ब्राह्मणे-
 ऽपि तद्वबोधनाच्च । अतो यत्राधिकारवाक्ये प्रतितिष्ठन्ति ह वै
 ते य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादौ वादमात्रं श्रुतं तत्रापि विशब्दः
 प्रकृतोपकारस्य पदार्थानां चापूर्वार्थत्वाय श्रुत्याशयगोचरत्वादेव
 कल्पनीयः । श्रुतेः । शब्दप्रधानत्वाच्च न तु सर्वत्र । प्रयोजनाभा-
 वादिति । एवं द्विविधापीयमर्थापत्तिर्यथायथं प्रत्यक्षशब्दयोरनुग्रा-
 हिका । प्रत्यक्षादिप्रमितार्थज्ञानदादर्थहेतुत्वात् । अभ्यासादिवत् ।
 न तु प्रमाणान्तरम् । तद्वचकस्य बलीयसोऽभावात्तादे योग्यानुप-

छन्देः प्रामाणान्तरत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम् । अविदितकर्तृकः शब्दविशेषः— इदं वदे यस्तस्तिष्ठतीत्यादिरूप ऐतिह्यनामा । स निर्णयाभावात् प्रमाणमेव न भवति । निर्णये शब्दान्तर्गतत्वाच्छब्द एवेति न मानान्तरम् । सहस्रादिसंख्ययाऽवयवभूतशतादिसंख्यावगतिरादृक्परिमाणेनावयवभूतकुडवपरिमाणावगतिरिति सम्भवारूपं तु तदविनाभावानिमित्तत्वादनुमानान्तर्गतमेव । लोकप्रसिद्धिस्तु प्रत्यक्षान्तर्गतैव । चेष्टायास्त्वनुमान एवान्तर्भावः । लिपेः शब्दस्मारकत्वाच्छब्दे इति न तयोरपि प्रमाणान्तरत्वम् । श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रतिभाख्यं तु लिङ्गाद्याभासजन्यत्वेनागमानिश्चायकत्वादेवाप्रमाणमिति पूर्वोक्तान्येव व्यवहारे प्रमाणानि । परमार्थे तु शब्द एवेति सिद्धम् ॥

ननु तृतीयस्कन्धमुबोधिन्यां कापिलेये त्रिप्रमाणवाद उक्तः । प्रीण्येव प्रमाणानि— इन्द्रियाणि शब्दो मनश्च, चक्षुः श्रोत्रं मनो वेत्तादिकथनात् । तस्य विरोध इति चेत् । तस्य मतान्तरत्वात् । पक्षान्तरोक्त्या तथा निश्चयात् । अतो न दोषः ॥

अपेक्षं विचार्यते । ज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वतो भृशेते, उत परतः । उताप्रामाण्यं स्वतोऽन्यत् परतः । अथवा प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं परत इति । तत्र केचित्— सर्वकारकाणां स्वक्रियाशक्तेः स्वाभाविकत्वाद्बुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यते इत्याहुः । तत्र । ज्ञानस्य स्वविषयतयात्वात्तथात्वयोर्युगपदुबोधनाऽसमर्थत्वात् । नच व्यक्तिभेदेनादोष इति वाच्यम् । कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोभयोपलम्भकत्वे कया किं कदा बोध्यमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । नैयायिकादयस्तु द्वयमपि स्वभावेनानिश्चितं कारणगुणदोषाभ्यामेवावगम्यत इत्याहुः । तदपि न पेक्षालम् । गुणदोषावधारणात् प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थस्यानवगमे

ज्ञानस्य प्रमाणप्रमाणविलक्षणत्वापत्तेः । बाह्यास्तु— अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिः । अन्यथा ज्ञानोत्पात्तमात्रेणार्थतत्त्वावधारणापत्तेः । नचेष्टापात्तिः । तथा सत्यव्यभिचारापत्तेः । अनिश्चयाच्चाप्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं, पश्चात् कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यत इत्याहुः । तच्च भट्टास्तु— यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतयात्वावधारणे स्वयमसमर्थं मन् सार्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयतयात्वावधारणे समर्थमपरमपेक्षेरन् । अपरमपि तथेति न कश्चिदप्यर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेतेति प्रामाण्यमेवोच्छिद्येत । अथार्थक्रियाज्ञानं प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः । अव्यभिचार इति चेन्न । स्वप्नावस्थायामसत्यप्लुदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया । तच्चाव्यभिचार्येव । न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेतत् । न तु तेन पूर्वं ज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं सम्भवति । अप्रमाणेनापि प्रयामक्रमविज्ञानेन स्वप्नावस्थायाम् सुखदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमर्थान्यथात्वकारणदोषाभ्यामपेक्ष्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं च ज्ञानग्राहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्वमेव । सामग्री च ज्ञातताल्लिङ्गकानुमानमेव । ज्ञातता च ज्ञातो घट इति मतीतिर्ज्ञानजन्यो विषयनिष्ठः प्राकट्यापरनामा पदार्थ इति । प्रयोगस्तु— घटो ज्ञानविषयः । ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वात् । पटवदिति । अत्र हेतुतावच्छेदकत्वेन ज्ञानसिद्धिः । यद्वा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृकर्मणोरात्मार्थयोः परस्परं व्याप्तृव्याप्तृत्वलक्षणः सम्बन्धः स मानसमक्षवगतः सन् विज्ञानमनुमापयति । आगन्तुककारणं विनाऽऽत्मनोऽर्थं प्रति व्याप्तृत्वानुत्पत्तेः । तच्च कारणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयत इति

चाहुः । प्राभाकरास्तु । सर्वमेव ज्ञानं मितिमातृमेयविषयकत्वाद्
घटमहं जानामीत्याद्याकारकमेव । स्वप्रकाशमेव च । तत्र यथा-
ऽर्थविशेषणं घटत्वादिकं समानसंवित्सवेद्यम् । तथा ज्ञानविशेषणं
तदप्रामाण्यमापे तद्विचित्रेद्यम् इति ज्ञानमेव तद्ग्राहकसामग्री-
त्याहुः । कारणदोषवाचकज्ञानाभ्यां रहितत्वे सत्यगृहीतग्राहित्वं
ज्ञानस्य प्रामाण्यामिति चाहुः । अत्रायं विशेषोऽवधेयः । तथाहि ।
साध्यार्थलौकिकवाक्यप्रयोगकाले भाविन्या क्रियाया असत्त्वेन
तदानीं ज्ञायमानस्य ज्ञानस्य क्रियाकर्मादिसंमर्गाग्रह एव जननात्
कारणदोषसाहित्येन षक्त्रानिष्टाननुबन्धित्वादिसम्भावनामात्रेणैव
वाक्यप्रयोगात् । षक्त्वज्ञानविषयविषयिणस्तद्वोधनसमर्थस्यैव
पदसमूहस्य प्रयोगेण वाक्यार्थस्याप्यपूर्वत्वाभावात्तादृशवाक्यज-
न्यस्यागृहीतग्राहित्वाभावेन पदार्थकरणपक्षेऽपि दोषस्य तुल्यत्वात्
तस्य ज्ञानस्य प्रमाणलक्षणानाक्रान्तत्वेन तादृशस्थले ज्ञानग्राहक-
सामग्या यः प्रामाण्यग्रहः सोऽयमर्थ इति मन्तव्यम् । तथा सति
प्रामाण्यांशे स्मरणत्वापत्त्या तस्य धुक्तिरजतज्ञानतुल्यतापत्तिश्च ।
तथा सति प्रवृत्तिसामर्थ्यानुपपत्तिश्च स्यात् । अत ईदृशस्थले
परतोऽन्यत्र च स्वत इत्यर्द्धरजतीमेव युक्तामुत्पश्यामः । एवञ्च न
पूर्वोक्तविनिगमनाविरहोऽपीति दिक् ॥

एव प्रमाणविषयेऽनुपपादितं यद्

यद्विप्रकीर्णमुपपादितपाकरेषु ॥

समृद्ध तद्वादितमत्र मया तथाऽन्यत्

प्रासङ्गिकं च सुजनव्रजतोपणाय ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीपीताम्बरतनुज-

श्रीपुरुषोत्तमविरचिते प्रस्थानरत्नाकरे

प्रमाणपरिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ प्रमेयपरिच्छेदः ॥

अथ प्रमेयं निरूप्यते ॥ तत्र तावदुभयलिङ्गाद्यधिकरणवि-
चारेण, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्, इदं
सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतीनां, दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः
परम् । सर्वं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्य-
न्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इत्यादीनां बृहद्गामनीयसन्दर्भा-
दीनां स्मृतीनां च विचारेण यथास्थितं नित्यं सर्वं ब्रह्माभिन्नमेवेति
ब्रह्मैव प्रमेयं ब्रह्मविदाम् । अपमेव च, न कदाचिदनीदृशं जगदि-
त्यादिश्रुतीनां, तदेतदस्यं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् * आविर्भा-
वतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं
विष्णुमायया * यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमित्यादि-
स्मृतीनां च जगतः सदैकरूपत्वमाविर्भावादेर्विकल्पमात्रत्वं वदन्ती-
नामाशयः । अथ सृष्ट्यादिवोधकश्रुतिविचारेऽपि, अपि वा त-
मादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमित्यादिप्रतिज्ञया, यथा
सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिदृष्टान्तैः,
सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आदुरसदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं, तस्मादसतः सज्जायते, कुतस्तु खलु सोम्यैवं
स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायेतेति पतान्तरनिराकरणेन,
सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलानिति हेतुत्वा, पुरुष एवेदं सर्वं यदभूतं
यच्च भव्यमिति भूतप्रविप्यद्भवद्व्यवहारदशायामपि सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मत्वकथनेन च सर्वदा ब्रह्मैव प्रमेयं तत्त्वविदाम् । नचास्मिन् पक्षे
प्रपञ्चस्य जन्यत्वादिभिरब्रह्मत्वं शङ्क्यम् । असतः सत्तासदसत्त-

योरनङ्गीकारणादुत्पत्तिनाशयोराविर्भावतिरोभावात्मकत्वेन तद-
 भावात् । नाप्यनिवृत्त्यात् । धृतद्रवत्ववत् प्रपञ्चस्यागन्तुकत्वेऽपि
 ब्रह्मधर्मत्वानपायाद्धर्मस्य धर्मितादात्म्याददोषात् । नापि प्राकृत-
 त्वभेदप्रसयाभ्याम् । अन्येषां तत्त्ववित्त्वाभावादप्यथा भाने स्व-
 बुद्ध्या नानामतकल्पनेन तस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात् । लौकिक-
 प्रमाणानां राजसप्रमाजनकत्वेन तस्या अपि विरोधस्याकिञ्चित्क-
 रत्वात् । शास्त्रविरोधं प्रतिसन्दधानानां दृष्टशास्त्रीयसाधनफला-
 नामाधुनिकानामास्तिकानामविप्रतिपत्तेश्च । नापि प्रपञ्चस्य मायि-
 कत्वं शङ्क्यशङ्कम् । उक्तश्रुतिविरोधापातात् । न चेन्द्रो मायाभिः
 पुरुष इयते, सैषा वटवीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव, तद्यथा
 वटवीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानु-
 त्पाद्य तत्र तत्र पूर्ण सन्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि
 परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया
 चाविद्या च स्वयमेव भवति, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि-
 त्यादिश्रुतिविरोधः शङ्कनीयः । आद्ये मायाना पुरुषपद्मानकरण-
 तयैवोल्लेखान्मधुविद्यास्थितार्थसंग्राहकस्यास्य मन्त्रस्य अन्यथा
 व्याख्यातुमशक्यत्वात् । अन्यथा व्याख्याने पूर्वग्रन्थस्याप्यं वै
 हरयः पञ्च दश चेस्याद्यग्रिमस्यैतद्विवरणरूपग्रन्थस्य च विरोधम-
 सक्तेः । द्वितीयेऽपि सैषाऽविद्या जगत् सर्वमित्युपक्रान्ताया जट-
 मोहात्मकजगदव्यञ्जकत्वमुक्त्वा वटवीजाद्वैलक्षण्यं बोधयितुं स्वा-
 ऽव्यतिरिक्तक्षेत्रदर्शकत्वाभासजीवेशकारकत्वोक्तिपूर्वकंचैतदन्यदीप्ता
 तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीत्यनेनात्मन एव ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपत्वयोनित्वयोः श्रावणात् सा दर्शयिष्येव, न तु जानित्रीति
 पूर्वोक्तस्यैवार्थस्यास्मिन् वाक्येऽपि स्फोरणात् । नचोक्तधुया
 दृश्याना स्वाव्यतिरिक्तत्वरूपनात्तेषा मायिकत्वं दुर्वारमिति वा-

च्यम् । सिद्धे आत्मनो योनित्वे तत्प्रतिविम्बादिभूतानां क्षेत्राणां
मायिकत्वेऽप्यदोषात् । मायाया अपि भगवच्छक्तित्वेन शक्तिमद-
भिन्नत्वात्तथात्वेऽपि भगवद्रूपत्वानपायात् । नच तादृशत्वमेव सर्व-
स्यास्त्विति शक्यशङ्कम् । मायिकस्य स्वोत्कृष्टसत्ताकसदृशत्वतदु-
त्तरभावित्वनियमस्येन्द्रजालादिषु दर्शनात्तत्र उक्तृष्टसत्ताकस्य त-
त्सदृशस्य पूर्वमवस्थाभ्युपेयत्वेन पारमार्थिकस्य ब्रह्मरूपस्य तस्या-
ऽदण्डवारितत्वात् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्मा-
भिः । तत्रापि मूलं, यथा महान्ति भूतानीति द्वितीयस्कन्धस्थ-
चतुःश्लोकीश्लोकस्य सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । तृतीयेऽपि कार्यस्य
कारणाभिन्नत्वबोधनार्थं कार्यप्रकाराणां वाचारब्धत्वं वदति, न तु
तेषामसत्त्वार्थमिति तदनन्यत्वमूत्रादेवावगम्यत इत्यतो दोषाभा-
वात् । तस्माद् ब्रह्मैव प्रमेयम् । तच्च ब्रह्म पूर्वं निराकारमेव स-
च्चिदानन्दात्मकं सर्वभवनसमर्थं निमित्तान्तरमन्तरेणैवांशतो धर्मरू-
पेण, तदनु क्रियादिरूपेण, ततः प्रपञ्चरूपेण च भवतीत्येकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानमतिज्ञोपपादकम्, अरूपवदेव हीति पञ्चसूत्र्युक्तमे-
कदेशितमप्यङ्गीकुर्वता भगवता व्यासेन निर्णीतं, पूर्ववद्वेति सूत्रे ।
तेन प्रकारद्वयेऽपि ब्रह्मातिरिक्तं न प्रमेयम् । प्रकारद्वयं च यथायथं
मुख्यामुख्यलीलयोरुपयुज्यते । तेन न विरोधः । तत्र द्वितीयपक्षानु-
सारिणी सृष्टिप्रक्रिया । तत्र बुद्धिसौकर्यार्थं कारणकार्यस्वरूपभेदेन
त्रिरूपत्वं सर्वनिर्णये व्युत्पादितम् । सृष्टिप्रक्रिया तु द्वितीयस्कन्ध-
सुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यचरणैरेवं प्रदर्शिता । ब्रह्म हि धर्मरूपेण
भवज्ज्ञानानन्दकालेच्छाक्रियामायाप्रकृतिरूपेण पूर्वं भवति । न च
सर्वदा तथा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकस्य हेतुभूतस्य काल-
स्याभावात् । जाते च काले तस्यैव नियामकत्वान्न सर्वदा भवि-
ष्यति । कालस्य नियामकत्वं तु प्रत्यक्षसिद्धमेव । कालेन सहोत्प-

ज्ञानामिच्छादिशक्तीनां च सदैकरूपत्वं भगवान् स्थापयतीति
 नित्यास्ताः । तत्र कालः क्रियाशक्तिरूपः । योऽयं कालस्तस्य ते
 व्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टे येन विश्वमिति वाक्यात्, क्रियाशक्ति-
 प्रधानत्वदर्शनाच्च । इच्छा त्वभिध्यानरूपेति, अभिध्योपदेशाच्चेति
 सूत्रे निर्णीतम् । सर्वकामः, सोऽकामयतेति श्रुतयः । तदाकारश्च
 बहु स्यां प्रजायेति द्विविधः । तत्राद्यो भेदरूपः । तेन सच्चिदा-
 नन्दधर्माः कालातिरिक्तक्रियाज्ञानानन्दरूपाः स्वयं भिद्यमानाः
 स्वाश्रयभाषे भिन्दन्ति । क्रियाचरन्तं ज्ञानिनमानन्दिनं च कुर्वन्ती-
 त्यर्थः । तदा स भगवान् त्रिरूपोऽपि सर्वतःपाणिपादान्तो भवन्
 साकारतामापद्यते । एवं भिन्नोऽपीच्छया स्वस्याभिन्नत्वाल्लोचन-
 रूपया भिन्न इवाखण्डो भवतीति कार्यविचारेणावसीयते । अत
 एव तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् तानि त्रीण्यापि रूपाणि,
 पूर्णमद इत्यादिश्रुतौ पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव च सद्रूपस्य
 प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । एवमेवेतरयोरपि ज्ञेयम् । तयोरान्तरत्वेन
 शीघ्रं तथा बुद्धावनारोहेऽपि समानयोगक्षेमत्वात् । आस्तं भाति
 प्रियमिमेव बुद्धावारोहाच्च । शक्तिस्तु सदंशस्य क्रियारूपा चिदं-
 शस्य व्यामोहिका माया । विलज्जमानया यस्य स्यातुमीक्षापथे-
 ऽमुया * विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमिति दुर्धिष इत्यादेवा-
 पयोक्ता त्रिगुणा सा जगत्कूर्मामायाया अंशभृता आनन्दरूपस्य
 जगदुत्पत्ती करणभृता । साऽपि, सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य
 गुणास्त्रयः * स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो, इत्यस्य
 सुबोधिभ्यां मम्यग्विवृता । सर्वरूपभगवत्सम्बन्धात् सर्वप्रतिकृतिरू-
 पेति प्रतिकृतिसंचायकम् । ततश्च मूलरूपोपरि संचायकरूपा सा
 भवति । ततो मूलरूपे निर्गतेऽक्षरांशभृतस्य तत्र प्रवेशस्तदा तस्मि-
 न्नामाकृतिं सम्पादयतीति देशकालवस्तुंरूपा सती कदाचिद्भगव-

दिच्छाया कर्णपि भवति । न तु तावता मूलकर्तृत्वम् । एतत्त्रित-
यरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्वतलादिवाच्या । इत्या-
दिकः पूर्वाकारस्य कामस्य प्रपञ्चः । द्वितीयस्तूत्कर्पापकर्परूपः ।
तेन त्रिध्वानन्द उत्कृष्टः । इतरौ यथोत्तरमपकृष्टौ तदेतरौ तं सेव-
मानौ जातौ । ततस्तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । त-
दा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमाज्जातः । तदाचिदंशस्य शक्ति-
र्या व्यामोहिका माया अविद्येति यावत् । सा चिदंशाज्ज्ञानरूपे
धर्मे गते तं व्यामोहयति । स तु बोधरूपोऽपि धर्मरूपज्ञानाभावा-
त् तथा व्यासुम्भः । आनन्दस्य पृथग्भूतत्वात् । तत्सम्बन्धेनानन्दो
भविष्यतीति बुद्ध्या तथा सम्बद्धयते । ततो व्याकुलः सन् सदा-
नन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मा आसन्नो दशविधमाणरूपस्तमवल-
म्ब्य तिष्ठति । तदा माणधारणप्रयत्नवत्त्वाज्जीव इत्युच्यते । सद्-
शस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादव्यक्ततामापद्यते जडश्च भवति । पश्चा-
न्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथं शरीरादिरूपेणाभिव्यज्य-
ते । पश्चाच्चस्या क्रियाया तत्कृतधर्मे वा तिरोभूते तिरोभवति ।
तदापि तस्या क्रियाया जातायां यो नामरूपे व्याकरवाणीति
रूपया मूलेच्छया जातो घटादिशब्दः स जीवे भगवति बुद्धौ चा-
भिव्यक्ते एव तिष्ठन् ध्वस्तादिव्यवहारमुपपादयति । एतस्य
दशविधत्वं, यथा महान्ति भूतानीलस्य सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् ।
एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते, तिरोभवति च ।
तस्य च विभागः प्रारम्भ एवास्माभिः प्रदर्शितः । एवमेवानन्दव्य-
वस्थाप्युह्या । आनन्दरूपस्य विभागस्तु सर्गादीनाम्, अदीनली-
लाहसितेति श्लोकरीत्या स्वरूपधर्मत्वेन विज्ञेयः । यद्यपि श्रुतौ
पिपालपिपासंजिहीर्षे स्फुटे नोक्ते तथापि पूर्वरूपतिरोभावं विनो-
त्तरूपाविर्भावाभावात् प्रजायेयेत्याकारेणैव संगृहीते । एवञ्चोभा-

भ्यामिच्छाभ्यां सच्चिदानन्दरूपेभ्यो यथायथं प्राणाद्या जडा-
 भिदंशजीवबन्धनपरिकरभूताः सदंशा जीवाभिदंशा बन्धनीया
 आनंदांशास्त्राभियामका अन्तर्यामिणश्च विस्फुलिङ्गन्यायेन व्युच्च-
 रन्ति । एवं वद्रेषु जीवेषु यस्मै भगवोस्तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्र-
 यच्छेत् तदा तां मोहिकां मायां त्यजति, प्रयत्नं च त्यजति, स्वरूपे
 चिद्रूपे चावतिष्ठते, अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु न भव-
 ति । तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति । उत्कर्षोऽपि न भवति । आ-
 नन्दस्यैवोत्कृष्टत्वात् । हीनता त्वापाततो वर्तते । आनन्देन सह-
 मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चेत् स्वधर्मेण तं गृह्णीयात् । इयं
 प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्य-
 ते । अन्यथा प्रक्रिया तु वाक्यानि बाधते इति सृष्टिप्रक्रिया ॥
 एतदवान्तरप्रक्रियास्तु शास्त्रार्थनिबन्धे पोढा प्रदर्शिताः । तत्र
 प्रथममाकाशवद् व्यापकं हीति द्वाभ्यां ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा ततो,
 बहु स्यामितीच्छाप्रकारद्वयमुक्त्वा, तदिच्छामात्रतस्तस्मादिति द्वा-
 भ्यां, स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदिति दृप्तवालाकिब्राह्मणश्लाघि-
 तः साक्षात्सर्वसृष्टिप्रकार उक्तः । तत्र माणलोकदेवभूताः सदंशाः ।
 सर्व एवात्मान इत्यात्मपदं तु, गुहां प्रविष्टाविति श्रुत्यन्तरानुरोधा-
 ज्जीवान्तर्यामिणोः संग्राहकम् । एवमेवमेतेषां स्वरूपभेदे कारण-
 स्वरूपभेदोऽप्यर्थाक्षिप्त इति, बहु स्यामितीच्छया प्रथमं सच्चिदा-
 नन्दानां भेदो द्वितीयस्कन्धप्रक्रियायामुक्तः । तेषां कारणरूपाणां
 त्रयाणां पूर्णत्वं यदुक्तं श्रुतौ तदेवं ज्ञेयम् । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्
 पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । अस्या-
 र्थः । अदः परोक्षं ब्रह्म आनन्दरूपं पूर्णम् आकाशवद् व्यापकमे-
 ति कारिकोक्तरीतिकम् । इदं ज्ञानरूपं द्वितीयपुरुषरूपं पूर्णं पूर्वी-
 क्तरीतिकम् । पूर्णाद् द्वितीयात् पूर्णं सद्रूपं प्रथमपुरुषरूपम् उद-

च्यते उद्दिश्यते पूर्णात्मस्वभावात्सामेनोद्गच्छतीत्यर्थः । कार्यस्वरूपस्य मलये प्रसापचिदशायां तद्रूपत्वमाह । पूर्णस्य सदादिरूपस्य ब्रह्मणः पूर्णम् एकरसत्वमादाय भगवत्करुणया तद्वत्तं गृहीत्वा पूर्णमेवावाशिष्यते तद्रूपमेव भवतीत्यर्थ इति । क्रमसृष्टिमक्रिया तु छान्दोग्यतैत्तिरीयादौ, तदैक्षत बहु स्यामिति, तत्तेजोऽसृजनेत्यादि, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिना उक्ता । तत्र सदंशोद्गमे एवं प्रकारभेदः । जीवान्तर्यामिणोस्तु तैत्तिरीये देहप्रवेशोत्तरं भेद उक्तः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च सच्चामवादित्यादिश्रावणाद् द्वितीयस्कन्धोक्तं तत्राप्यावेरुद्धम् । एवमन्यत्रापि विचारेणाऽनुसन्धेयम् । सृष्ट्यनन्तरं कार्यविचारे तु यद्यपि बृहदारण्यके त्रयं श्रावितम् । त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म चेति तथापि छान्दोग्ये कर्म न्यक्कृत्य, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति द्वयमेव श्रावितम् । तेन नामरूपभेदाद् द्विविधैव सृष्टिः । तत्र रूपमृष्टौ पञ्चात्मको भगवान् कारणम् । द्रव्य कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च * वासुदेवात् परो ब्रह्मज्ञचान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत इति द्वितीयस्कन्धे रूपमृष्टिप्रकरणीयवाक्यात् । तत्र द्रव्यं माया । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमिति । अग्रे तु महाभूतादिकम् । अवान्तरमृष्टौ तु अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् * विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैव चैवात्र पञ्चमम् ॥ शरीरमाह मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः * न्यार्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते नस्य हेतव इति गीतावाक्यादेते पञ्चहेतवः ॥ तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्त्ता जीवः । पृथग्विधकरणमिन्द्रियाणि विविधाश्चेष्टाः प्राणधर्मभूताः । दैवं भगवदिच्छादीति रूपमृष्टिन्पवस्था । नाममृष्टौ तु, स एव जीवो विवरमसूतिरिति पूर्वप्रकरणोक्तैकादशस्कन्धीयवाक्यात् सूत्ररूप

एव भगवान् सुषुम्नामार्गेण व्यक्तो भवान् घोषात्मा शब्दब्रह्मरूपः प्रकाशते । ततः स एव घोषो नादात्मा वर्णपदवाक्यनामको भवति । तद्विषयको विचारः सर्वोऽपि प्रमाणपरिच्छेद एवोक्त इति न पुनरुच्यते । अतः परं बुद्धिमौकर्यार्थं तारतम्यज्ञानार्थं च प्रमेयं त्रिरूपेण वर्ण्यते । स्वरूपकारणकार्यकोटिभेदात् । तत्र स्वरूपकोटौ भगवान् क्रियाज्ञानतदुभयविशिष्टभेदेन त्रिविधः । तथाहि । वेदादिभावापन्नस्य शब्दस्यैवात्र प्रमाणत्वात् तस्य पूर्वकाण्डे यज्ञ एव प्रतिपाद्यते । स च यद्यपि, यज्ञो वै विष्णुरित्यादिभिः, नारायणपरा लोका देवा नारायणद्भजा इत्याद्युपबृंहणसहिताभिस्तात्पर्यतो भगवदात्मक एव निश्चितस्तथाप्यनुष्ठानमारभ्य फलानुभवपर्यन्तायां दशायां साधनत्वेन क्रियैव प्रतीयत इति क्रियायामन्तर्हित एव सन् पूर्वकाण्डार्थरूपः । एवं द्वितीयाकाण्डेऽपि सच्चिदानन्दात्मकमनन्तरूपमनन्तगुणमनन्तशक्ति ब्रह्म प्रतिपाद्यते, तथापि गुरूपमत्तिमारभ्य चरमवृत्तिपर्यन्तमनन्तरं च ज्ञानमेव प्रतीयते इति ज्ञानेऽन्तर्हितमेव सदुत्तरकाण्डार्थरूपम् । तदुपबृंहणेषु गीताश्रीभागवतादिषु तु भक्तिविषयत्वेन ज्ञानक्रियाविशिष्टः साकारोऽनन्तगुणपूर्णः प्रतिपाद्यते । परमभक्त्या च तादृश एव प्रकटो भवतीति । भक्तिस्तत्र गुणीभवतीति ज्ञानाक्रियाविशिष्ट एव तदर्थरूप इति त्रिविधोऽपि प्रमाणानुरोधिप्रमेयात्मा स्वरूपकोटिः । अक्षरमुत्तरकाण्डार्थे, कर्म पूर्वकाण्डार्थे प्रविशति । कालोऽपि कालोऽस्मीति, कालरूपोऽतीर्ण इति, प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानत्रि * चेष्टा यतः स भगवान् कालइत्युपलक्षित इत्यादिवाक्येभ्योऽन्तःसच्चिदानन्दरूपस्यादृष्टाभिमानिना ब्रह्मादीना भयजनकत्वाच्च स्वरूपकोटौ । एवं स्वभावोऽपि शास्त्र उत्पत्त्यनुत्त्या अनभिमानत्वयुक्तत्वाभ्या लिङ्गाभ्या स्वरूपकोटौ ज्ञेयः । अन्तर्यामिणां

स्वरूपभूतत्वेऽपि जीवेन सह कार्ये प्रवेशात् तद्भेदानामानन्त्येऽपि
कारणीभूतवक्ष्यमाणतत्त्वशरीरे प्रविश्य तत्साहाय्यकरणात् कार-
णकोटावेव निवेशो, न तु स्वरूपकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्त
एकः सर्वान्तर्यामी तु भगवानेवाऽतो न कोऽपि शङ्कावकाशः ।
क्रममृष्टिरूपां पौराणप्रक्रियामादाय सर्वनिर्णयनिबन्धेऽक्षरादयो
लक्षिताश्च । तत्र प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा *
यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यत इत्यक्षरलक्षणम् । इदमेव तृतीय-
स्कन्धे मेत्रैयेण आण्डकोशो बहिरयमित्यादिना तत्र कार्यस्थिति-
कथनेन समवायित्वबोधनपूर्वकं लक्षयता, तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्व-
कारणकारणम् * विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मन इत्य-
नेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि कारणमिति । भग-
वता चैकादशे, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितमित्युप-
क्रम्य तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * बाह्मनोगो-
चरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोम-
यात्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत इत्यनेनो-
क्तम् । एतदेव पूर्वोक्तानां त्रयाणां पूर्णरूपाणां मूलभूतं ज्ञानम-
धानं गणितानन्दं ब्रह्मकूटस्थव्यक्तमत्सत्तमइत्यादिपदाभिधेयम् ।
केचित्तु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कूटस्थपदवाच्यमाहुः ।
तन्न । शक्तिग्राहकस्यालाभात् । अतो योग एव तत्रादरणीयः ।
इदमेव मूलरूपचरणासनलोकादिरूपं व्यापिवैकुण्ठ इत्युच्यते ।
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादरूपेण हंसस्वरूपे पुच्छरूपेण च भव-
ति । ज्ञानमार्गे फलरूपमप्येतदेव । इत्यक्षरं निरूपितम् ॥

एतस्यैव रूपान्तरं कालकर्मस्वभावाः । कालस्यांशभूतौ कर्म-
स्वभावौ । तत्र अन्तःसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईश्वरत्वांशेन प्रकटः
काल इति कालस्य स्वरूपलक्षणम् । अतीन्द्रियत्वेन कार्यानुमेय-

त्वेन चेपत्सत्त्वांशेन प्रकटत्वमाकाशादेरप्यस्तीति तद्वारणायायं
दलम् । अक्षरवारणाय द्वितीयम् । इदञ्च कालोऽस्मि लोकक्षयकृद,
कालेनाव्यक्तिसमूचिनेति वाक्यानुरोधि । नित्यगत्वे सति सकलाश्रयः
सकलोद्भवो वा काल इति कार्यानुसारि लक्षणम् ।

तत्राद्येऽक्षरवारणाय, द्वितीय ईश्वरेच्छादिवारणाय ससन्तम् ।
प्राणादिवारणाय द्वितीयम् । श्रुतारनस्तमितत्वबोधनेन तस्यापि
नित्यगत्वात् । एतेनैव चिराक्षिप्तादिव्यवहारस्यातीतानागतादिव्यव-
हारस्य चोपपत्तिः । गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः *
पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽमृजदिति वाक्यानुसारि चेदं
लक्षणम् । एतस्य प्रथमं कार्यं गुणक्षोभः । कालाद् गुणव्यतिकर
इति वाक्यात् । एतस्य च सूर्यादयः भाधिभौतिकं रूपम् । परमा-
णादिद्विपरार्द्धान्तमाध्यात्मिकम् । आधिदैविकं, कालोऽस्मीति
वाक्याद् भगवानेव । तत्र यावता कालेन सूर्यरथचक्रं परमाणुमात्रं
देशं व्याप्नोति स कालः परमाणुः । चतुर्मुखायुर्द्विपरार्द्धम् । पर-
माणुस्तु सदा संयोगावस्था कार्यावस्थां च न प्राप्नोति सूक्ष्मः सद-
वयवः । तदुक्तं, चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा * परमा-
णुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यत इति । अतिसूक्ष्म इति विभा-
जकाधातासहिष्णुः । संयोगावस्थामप्राप्त इति । यत्रैकस्तिष्ठति
तत्र बहवः पृथग्भूतास्तिष्ठन्ति । अणोरणीयानित्यादिश्रुत्या भग-
वतोऽप्यतिसूक्ष्मत्वमुपपद्यत इति तद्वारणाय संयोगेत्यादि । ततः
कार्योत्पत्तिवारणाय कार्येत्यादि । कदाचित् संयोगे तस्यां दशा-
यां परमसूक्ष्मतानिट्चौ लक्ष्याभावादेव लक्षणस्यागमनेऽसम्भवः
स्यादिति तद्वारणाय सदेति । भिद्धान्ते तु स्थूलादेव मकृतादेः
सकाशात् कार्यस्य महदादेरुत्पत्तिः । कारणं च तु जन्मभारता-
ऽवच्छिन्नं प्रति कार्ययोग्यावरस्थूलाशक्तेनानुगतम् । नच सूक्ष्मेरेव

तन्तुप्रभृतिभिः पटादिजननदर्शनादयं नियमः प्रत्यक्षविरुद्ध इति
वाच्यम् । तत्रापि स्थूलस्यैव कार्याभादेर्दीर्घावस्थां प्राप्तस्याकृति-
विशेषसम्पादनार्थं खण्डशोऽवयवयोजने यः समुदायस्तस्यैवो-
पादानत्वमिति ततः सूक्ष्मस्यैव पटादेरुत्पत्तेः । अन्यथा यन्त्रात्तदु-
त्तारणे छेदस्तन्वादेर्न क्रियेत । यत्र तु प्रकारान्तरेण पटोत्तारणं,
तत्रापि समस्यैवोत्पात्तिर्न तु स्थूलस्यैवविरोधात् कारणतानुगमक-
रूपालोपाद्य । कुण्डलप्रतिमादावपि मणिसुवर्णलाक्षादिसमुदाय-
स्यैवोपादानत्वमित्यन्यत्रापि तथैवोक्तम् । एवं गर्भादावपि बीज-
रजःसमुदायस्यैव उपादानता । कारणस्थूलता तु बहिस्तदंश-
दर्शनात् स्पष्टैव । एतेनाण्डजा अपि व्याख्याताः । स्वेदजा अपि
स्थूलादेव स्वेदादुत्पद्यन्ते । उद्भिज्जास्तु प्रथममङ्कुरमिति बीजात्
सूक्ष्मा एव । अत एव यावन्नोप्यन्ते तावदङ्कुरभाव एव तिष्ठतीति
युज्यते । उष्मातां वृद्धिस्त्वाहारन्यायेन बोध्या । यत्र पुनर्लोह-
दारुदन्तनिर्मासादिभिः पर्यायेणावयवयोजनं गृहादौ चेष्टकादि-
भिस्तत्रापि पटन्याय एव । अत एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्च-
यः । अन्यथा कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कारणगतै-
कत्वैः प्रत्येकमेकस्वारम्भे कार्येऽनेकैकत्वप्रतीतिरनारम्भे तत्तद्रूपै-
कत्वैरपेक्षाबुद्ध्या बहुत्वमेव प्रतीयेत, न त्वेकत्वम् । अत एकस्यै-
कमेवोपादानमित्यत्रादातम् । किञ्च । परमाणुकारणवादे कार्यस्य
पाञ्चभौतिकत्वाज्जलादयः संयुक्ता भवन्तीति तेऽपि ततः पृग्भूताः
परमाणुत्वमापद्येरन् । नचैवमभ्युपगन्तुं शक्यम् । प्रत्यक्षाविरोधात् ।
मृत्तिकादौ तथा अदर्शनात् । ननु परमाणुभ्यः सृष्ट्यनङ्गीकारे
तदभ्युपगमस्य किमावश्यकत्वमिति चेदुच्यते । देहेन सहात्मन
ऐक्यभ्रमस्य तत्कार्यत्वेन तदङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । धर्माधर्मसं-
स्कृतेस्तेरेव जीवस्य देहेन सहैक्यभ्रमात् । नन्वेवं सति पुञ्जात्पु-

ज्जोत्पत्तिपक्षापत्तिरिति चेत् । न । इष्टापत्तेः । पीवेति राशौ न
विदां प्रवाद इत्यादिस्मृतौ शरीरे राशित्वकथनात् । भ्रमार्थमेव
तदङ्गीकारात् । वार्हिदेश्यमानस्त्ववयवी तेभ्योऽतिरिक्त एव संघा-
तरूपत्वात् । सामुदायिकश्चायमतो न काऽप्यनुपपत्तिः । ननु
स्थूलात् सूक्ष्मोत्पत्त्यङ्गीकारे विभागादुत्पत्तिरङ्गीकृता भवति ।
तथा सति नाशः कस्मादङ्गीकार्य इति चेत् । संयोगादेवेति धूमः ।
सत्कार्यवादिभिः मत्तिसंचरस्यैवाङ्गीकारात् । लोकप्रत्यक्षानुग्रहाय
तु पाश्चात्यकार्याणामुभाभ्यां यथासम्भवं नाशोत्पत्ती । अत एव
जलसंयोगेन बद्धेः कपालविभागाच्च घटस्य नाशः । तक्षणादन्त-
चपकादेस्तन्तुसंयोगाच्च पटस्योत्पत्तिरिति संगच्छते । ननु पर-
माणुभ्यः सृष्ट्यनङ्गीकारे स्थूलाच्चाङ्गीकारे मनसोऽपि सृष्टिर्न
स्यात् । तथा सति, ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा इत्यादिवाक्यविरोधा-
पत्तिरिति चेन्न । तस्य परमाणुपरिमाणत्वेऽपि परमाणुत्वाभावात् ।
अन्यथा परमाणूनां पञ्चविधत्वापत्तेः । भौतिकत्वे सति निस्यो
गतिमान् परमाणुरिति वैशेषिकलक्षणं तु बाधितमेव । सर्गादौ
भूतासिद्ध्या भौतिकत्वस्याशङ्क्यवचनत्वात् । नच भूतत्वे सती-
त्येव विशेषणीयमिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि निस्यत्वस्याशङ्क्य-
वचनत्वात् । श्रुत्या स्मृतेर्वाधादिति दिक् । एवं परमाणुदेशेन काल-
परमाणौ ज्ञाते ततः पुराणानुक्तीत्या द्विपरार्द्धावभिराध्यात्मिकां
ज्ञेयः । इति कालो निरूपितः ॥

अथ कर्म ॥ तल्लक्षणं च विधिनिषेधप्रकारेण लौकिकक्रि-
याभिः प्रदेशतोऽभिव्यञ्जनयोग्या व्यापिका क्रियेति । कालिक-
क्रियावारणाय योग्यान्तरम् । व्यापिकेति तु स्वरूपकथनमात्र-
परम् । एवञ्च, सर्वकर्माणि मनसेत्यादौ बहुवचनं तदंशाभिमायेण
बोध्यम् । लौकिकक्रियापरत्वेन न बाध्यम् । एतेनैवादृष्टस्या-

ऽप्यात्मगुणत्वं निराकृतं वेदितव्यम् । एवञ्चापूर्वादृष्टधर्माधर्मादिप-
दैरपीदमेवोच्यते । अतः साधारण्येऽपि फलव्यवस्थोपपत्तेर्न कर्म-
नानात्वमित्यपि । दानर्हिसादौ तु धर्माधर्मादिमयोगोऽभिव्यञ्ज-
कत्वोपाधिना भाक्तः । एवञ्च यागादपि साक्षादेव स्वर्गसिद्धिरि-
ति दिक् । नच कर्मण एकत्वे सर्वसाधारणत्वात् । पुण्यदः
पुण्यमाप्नोति पापदः पापभाग्भवेदिसादिवाक्यानुपपत्तिः । पूर्व-
क्रिययाभिव्यक्तस्य तदंशस्य वचनबलेन पुत्रेष्ट्यादिवदव्यधिकरण-
फलसम्पादकत्वात् सुखेनैवोपपत्तेः । अत एव विश्वामित्रादेस्त्रिश-
ङ्गवादीनां स्वर्गोऽप्युपपद्यते । एतस्य चाभिव्यक्त्यनन्तरं फल-
समापनावधिमाकृत्यं फलभोगजनकक्रियया क्रमेण तिरोभाव इति
दिक् । एतस्य च मुख्यं कार्यं जन्मरूपम् । कर्मणो जन्म महतः
पुरुषाभिष्टुतादभूदिति प्रथमत एव जन्मजनकत्वोक्तेः ॥ इति कर्म
निरूपितम् ॥

अथ स्वभावः ॥ परिणामहेतुत्वं तल्लक्षणम् । स्वरूपं तु भग-
वदिच्छाऽऽकारकं, न त्विच्छैव । कालं कर्म स्वभावं चेति वाक्ये,
उपादद् इति कथनात् । अयमपि व्यापकः । सर्ववस्तुष्वश्चात्कृत्स्न
स्वयं गौचरो भवति । यथा स्वभावदुष्टेषु ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य
प्रागेत्रानुभवमारोहति । यत्रापि नारोहति तत्रापि परिणामः स्व-
भावत इति वाक्यात्तत्कार्येण परिणामेनानुमेय इति न विशिष्य
तत्र काश्चिद्विचार इति स्वरूपकोटिः । द्वितीया कारणकोटिः ।
तत्राष्टाविंशति तत्त्वानि । तेषां च तत्त्वत्वं भगवद्भावरूपत्वात्
तस्य भावस्तत्त्वमिति । भगवता या कारणता सा लोकेऽष्टाविंश-
तिधा प्रकट्येति यावत् । न त्वनानुपितरूपत्वेन । श्रुतिविरोधात् ।
कारणत्वं त्वण्डमृष्टपाविर्भावकशक्त्याधारत्वाद् असाधारणत्वेन, न
स्वीचरेच्छादिवत् साधारणत्वेनेति ज्ञेयम् । अतः परं गीता तृतीय-

स्कन्धं चाश्रित्य तेषां लक्षणान्युच्यन्ते । कार्यकोटिस्तु पश्चाद्वा-
 च्या । तत्र तावत् सुखानावरकत्वे प्रकाशकत्वे सुखात्मकत्वे च
 सति सुखासत्तया ज्ञानासत्तया च देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं स-
 च्चम् । तदुक्तं, तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् * सुखस-
 ज्ञेन बध्नाति ज्ञानमज्ञेन चाऽनघेति । अत्र गुणान्तरेऽतिव्याप्ति-
 वारणाय जन्ये सत्त्वविशेषेऽव्याप्तिवारणाय च तृतीयान्तद्वयम् ।
 गुणान्तरामिश्रितज्ञानसुखात्मकस्वरूपकथनाय सत्यन्तम् । तच्च केवलं
 स्वरूपलक्षणं पुरुषेऽतिव्याप्नोतीति तद्वारणाय कार्यलक्षणेन सहैवो-
 पदिष्टम् । देहिन इत्यसम्भववारणाय । जीवादव्यस्य बन्धाभावा-
 त् । रागात्मकं वा तृष्णासङ्गादिजनकं वा कर्मासत्तया देहिनो
 नितरां देहाद्यासक्तिजनकं वा रजः । तदुक्तं, रजो रागात्मकं
 विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् * तन्नियन्ताति कौन्तेय कर्ममज्ञेन
 देहिनमिति । अत्र तृतीयलक्षणे गुणान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय
 तृतीयान्तम् । बन्धेन मत्त्वादाधिक्यज्ञापनाय नितरामिति । द्वितीयं
 रूपलक्षणविधया लोभः प्रवृत्तिराम्य इत्यादिवाक्योक्तकार्यान्तरा-
 णामपि ज्ञापकम् । मध्यमं तु स्वरूपलक्षणम् । विद्धीति कथना-
 द् । रागश्च स्त्रीपुंसोः परस्परं स्पृहेति गमानुजाचार्याः । विषये-
 पु गर्ह इत्यन्ये । आवरणशक्तिजन्यं सर्वदेहिमोहकं प्रमादालस्य-
 निद्राभिर्देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं तमः । तदुक्तं, तमस्त्वज्ञानजं
 निद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् * प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्नियन्ताति
 मारतेति । अत्र तृतीयान्ते उपलक्षणविधा ज्ञेया । अमकाशोऽम-
 वृत्तिश्चेति वाक्यात् । शेषं पूर्ववत् ॥ कापिलास्तु, मीलमीतिविपादा-
 धिगुणानामन्योन्यं वैधर्म्यं, लघ्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं गुणा-
 नामिति मन्त्रचनमूत्रद्वयस्यादिपदाभ्यां कार्यान्तराण्यापे सद्गृह्यते ।
 यथा हि सांख्यकारिका । मीलमीतिविपादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्ति-

नियमार्थाः * अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥
 सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः*गुरु वरणकमेव तमः
 प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति । एतदर्थन्तु— सुखदुःखमोहस्वरूपाः
 प्रकाशप्रवृत्तिनिग्रहफलका यथाक्रमं गुणाः । ते पुनरन्योन्याभि-
 भवनान्योन्याधारत्वान्योन्यजननान्योन्यमिथुनक्रियाकाः पुरुषार्थं
 स्वत एव भवन्ति, न तु केनचित् प्रेरिताः । यथा वर्तितैले अनलवि-
 रोधिनी सदान्तेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुते, यथा वा वात-
 पित्तश्लेष्माणः परस्परविरुद्धाः शरीरधारणलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति
 तथैते गुणाः परस्परविरोधिनोऽप्यनुवर्तन्ते, स्वकार्यं च कुर्वन्ती-
 ति । शेषं स्पष्टमिति सांख्यतत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातः । तत्र स्वतो-
 ऽनुवर्तनादिकमनादरणीयम् । स्वभाववादानीश्वरवादाश्रयणात् ।
 तथात्वे श्रुतिस्मृतिविरोधात् । अन्योन्यजननमिथुनवृत्तित्वं च
 तथा । लक्षणसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । रजसो दुःखात्मकत्वं च तथा ।
 रागात्मकत्वविरोधात् । शेषं तु गीतादिविरोधाभावादानुमतमेव ।
 एते च गुणा यदा भगवतः सकृदादेवोत्पद्यन्ते तदा माया चि-
 च्छक्तिरूपा आनन्दरूपा विज्ञेया । इत्थं विचिन्त्य परमा स तु
 वासुदेवनामाऽवधार्य निजकारणमुक्तिदाता * तस्याङ्गैव नियता
 परमापि रूपं वेत्रे द्वितीयमिति यत् प्रवदन्ति मायामिति पञ्चरात्र-
 वाक्यात् । तन्मायाफलरूपेणति, दैवी ज्ञेया गुणमपीति च भग-
 वद्वाक्यात् । द्वितीयस्कन्धे, सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणा-
 स्त्रयः * स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो इति मायायाः
 करणत्वबोधकब्रह्मवाक्याच्च । एतेषु मूलगुणेषु स्थितावधिकृत-
 सत्त्वं यदान्योपमर्दवशाद् दुर्बलं भवति तदा देवादिरूपेण भगव-
 न्तं माध्व्यावतारयति स्वांशधर्मादिस्थापनार्थम् । तदा स्वयं, तद-
 वतारशरीरसमवायि वा, शरीरशोधकं वा, शरीररूपं वा, मादु-

भावे निमित्तं भवति । तदा सत्त्वस्यावयवा अपि पृथक्पृथक्
 रूपाणि विभ्रतीति प्रथमस्य दशमे, यदा हीति श्लोके स्थितम् ।
 यदा पुनस्तन्मायाफलरूपेणेतेकादशोक्तरीत्या उभयात्मिका चि-
 त्तकिरूपा । दैवी ह्येषा गुणमयीति वाक्याद् गुणमयी माया
 भवति तदा तु, तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन् गुणाः *
 मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन चेति वाक्यात् प्रकृतिधर्म-
 रूपविषयगुणा भवन्ति । क्षोभ्यमाणत्वोक्तेः । तदग्रे च, तेभ्यः
 समभवत् सूत्रमिति महत्तत्त्वोत्पादकत्वकथनान्महदुत्पत्तेश्च । ततो-
 ऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालनोदितादिति, देवात् क्षुभितधर्मि-
 ण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् * वीर्यमाधत्त साऽसूत महत्तत्त्वं
 हिरण्यमिति तृतीयस्कन्धादिवाक्यैः क्षोभोत्तरभावित्वनिश्चया-
 द्वैपन्यापरपर्यायस्य क्षोभस्य च सजातीयसंबलनात्मकपरिणाम-
 रूपत्वादपि तथा । एतेषा च सत्त्वादीनां गुणत्वं न परार्थत्वात् ।
 तथा सति संघाततया गुणानां प्रत्येकं सर्वदा त्रिगुणत्वे लक्षणा-
 साकर्षणसद्भावात् । किन्तु बन्धकत्वादेव । नच क्षोभस्य पाश्चात्-
 त्सेनाक्षुब्धानां स्वरूपाप्रत्यावकत्वात् कार्यलक्षणाव्याप्तिः शक्या ।
 स्वरूपयोग्यतया गुणाभिमानिवन्धकत्वेन च लक्षणसमन्वयात् ।
 भगवतो निर्गुणत्वं तु सूत्रकार्पासन्यायेन । यथा कार्पासे सूत्रं न,
 किन्तु कार्पासमेव स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते,
 तथा निर्गुणो भगवान् गुणानुत्पादयतीति सुबोधिन्पुक्तदिशा ज्ञेयम् ।
 सदंशात्मत्वं चिदंशाद्रज आनन्दंशाच्च तम इत्यादित्वादिसर्गाभिमा-
 यं, कल्पान्तराभिप्रायं वाऽतो न दोषः (१) इति गुणानां लक्षणानि ॥

(१) पूर्वोक्तकल्पविधायम् । कल्पान्तरे एतेकादशस्कन्धो-
 क्तरीत्या सच्चिदानन्दात्मकाद् ब्रह्मणः सकाशान्मायोत्पत्तौ तदुत्पत्-
 तमय विभाग इत्यतो न दोष इति ध्या पाठः ॥

अथ पुरुषः ॥ तल्लक्षणं त्वात्मेति देहेन्द्रियादिकं सर्वं परा-
 ऽर्थमतति व्याप्नोत्यधिनिष्ठवीयात्मा । आत्मनस्तु त्रीणि लक्षणानि ।
 तेष्वनादित्वे सति निर्गुणत्वे सति प्रकृतिनियामकत्वे सत्यहंविच्छि-
 वेद्यत्वमित्येकं लौकिकम् । स्वयम्प्रकाशत्वमित्यपरं स्वरूपलक्षणम् ।
 विश्वगतगुणदोषसम्बन्धाभावेऽपि सम्यक् संसर्गवस्त्रामिते तृतीयं
 मुक्त्युपयोगि । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे । अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः
 प्रकृतेः परः * प्रसङ्गामा स्वयञ्ज्योतिर्विश्व येन समन्वितमिति ।
 अत्र प्रथमलक्षणेऽनादिपदं महदादिसाधारणसादित्वनिषेधपरत्वेन
 व्याख्येयम् । द्विधा समभवद् बृहदिति वाक्यानुश्रुत्या । तेनैव
 भगवद्धारणमपि । शेषं तृपयोगि । तत्र देहादिवारणाय प्रकृतिनि-
 यामकत्वे सतीति व्यतिरेकव्याप्त्या तथास्वसाधनायानादीति ।
 तथैवानादित्वसाधनाय निर्गुणेति । कालवारणायाहंविच्छिन्नादि ।
 इदं च लक्षणं व्यतिरेकमुखेनेतरभेदसाधने न्यायत्वेन पर्यवस्यति ।
 प्रयोगस्तु— पुरुषः प्रकृतिमाकृतभिन्नः । उक्तलक्षणकत्वात् ।
 यन्नैवं तन्नैवमिति । द्वितीयं स्वास्तित्वसाधकम् । तथाहि । सुषुप्तौ
 द्विविधेऽपि करणे लीने ततः कुतोऽपि हेतोरुत्थितस्य पुंसः सुख-
 महमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिपमिति । आत्मानमप्यबुद्ध्वा शयितो-
 ऽस्मीत्यादिस्मरणात् सुषुप्तावनुभवोऽस्तीति अनुमीयते । अनुभवं
 विना स्मरणायोगात् । अनुभवत्वेन स्मरणत्वेन कार्यकारणभा-
 वात् । सत्त्वेन सविषयकः । तथा सति विषयमपि तदानीं प्रका-
 शयेत् । नापि साक्षात्परम्परया वा विषयजन्यः । तथा सति स-
 विषयकः स्यात् । सविषयकस्य विषयजन्यत्वनियमात् । प्रत्यक्षं
 परोक्षं वा विषयप्रकाशनप्रमद्भाच्च । अतो विषयजन्यो निर्विष-
 यक एव विलक्षणः कश्चिदनुभवोऽस्तीति निश्चीयते । एवं सति
 विषयकालभेदेन भिन्नेष्वपि स्मरणेषु योऽहंतामभिमन्यमानो नि-

खदानुस्यूतः स एव तदानीमपि मुक्ताऽहंतः अविषयः केवला-
 ऽनुभवरूप इदानीं स्वाज्ञानमाननात्तदानीमस्पष्टप्रकाशः स्वयमेव
 स्वरूपेण प्रकाशते इति स्वयम्प्रकाशं तत्स्वरूपं मन्तव्यम् । किञ्च
 निद्राया परस्पर्शादौ मां स्पृशतीत्यादिज्ञानाभावान्न देहाध्यासः ।
 पश्यामि सङ्कल्पयामि इवसिमीत्याद्यनुव्यवसायाभावान्नेन्द्रिय-
 प्राणमनोध्यासः । अतः परमहङ्काराध्यासोऽवशिष्यते । सोऽपि चे-
 न्नाहमासामिति स्मरणेऽभावविषयत्वेन भातस्तदा सुषुप्तौ केवलो
 द्रष्टृव विनिद्रोऽवशिष्यते । नच स्मरणानुरोधात्तदानीमहमध्यासा-
 पत्तिः । स्मरणस्य विशेषमस्यत्वेन विशेषानुग्रहजन्यत्वात् । सोऽयं
 देवदत्तः कुण्डलीत प्रत्ययवत् । अस्तित्वसाधनप्रयोगस्तु— सुषु-
 प्त्युत्तरकालीनं न किञ्चिद्वेदिपमिशाद्याकारकं स्मरणमनुभवपूर्-
 र्वकम् । स्मरणत्वात् । यदेवं तदेवम् । यन्नैवं तन्नैवम् । उक्तस्मरण-
 जनकोऽनुभव आत्माभिन्नः । अविषयत्वात् । यन्नैवं तन्नैवमिति ।
 एवमनुमानाभ्या विलक्षणानुभवे तस्यात्माभेदे च सिद्धे आत्मा-
 ऽस्तित्वमनुत्तयैव सिद्धं ज्ञेयम् । यत्तु सुषुप्तौ सुखमात्मा वा न प्र-
 काशते । अभासमानस्य च व्यवहारमात्रेण प्रकाशनं न वक्तुं
 शक्यम् । किञ्च । सुष्वापादुत्थिताः कामुकाः आश्लिष्टां कामि-
 नीमनुदध्वा निर्विग्रन्ते । मया मृतयञ्जयितं, कामिनीं विना दृष्टैव
 यामिनी गतेत्यादि । यदि सुषुप्ता स्वल्पोऽपि परमानन्दोऽनुभूतः
 स्यान्निर्वेदो नावकल्पेत । सुखविस्मरणान्निर्वेदश्चेत् सुखमस्वाप्त-
 मिति व्यवहारो न युज्येत । अतः सुषुप्त्युत्थितस्य सुषुप्ताववगतं
 किञ्चिदपि दुःखमस्मरतः स्मरणानुत्पत्त्यैव सुषुप्त्यवस्थाया न मे
 दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव दुःखाभावे गुणवृत्त्या सुखव्यवहारः ।
 आ-मानमप्यनुदध्वा शयितोऽस्मीति व्यवहाराच्च, नात्मापि तत्र
 स्वयं प्रकाशो इति शास्त्रदीपिकाकाराः ॥ तदविचारचारु ॥ त-

थाहि ॥ सुखमहमस्वाप्नमिति स्मरणे स्वप्रक्रियाविशेषणत्वेन स्मर्यमाणस्य सुखस्य सुषुप्तिसमानकालीनत्वमेव गोचरीक्रियते । तच्च सुखं सत्सम्पत्त्येति श्रुत्याऽवसीयते । अतो नायं गौण्या व्यवहारः । कामुकनिर्देदस्तु बाह्यसुखाभावादेवावकल्पमानो न तत्र-समुखबाधक इति । आत्माबोधज्ञानं तु विषयत्वेनात्मबोधाभावविषयकमिति न स्वप्रकाशनां बाधने । अन्यथा सुखात्मानावपि न स्मर्येयाताम् । अनुभवमन्तरंग स्मरणायोगादित्युक्तम् । ननु स्मरणस्य स्वसजातीयानुभवजन्यत्वनियमानुरोधाद्विषयत्वेनैवैषां भानमङ्गीकार्यम् । तच्चार्थान्तरतापादकं प्रसक्तविरोधि च । निर्विषयं तु ज्ञानं न क्वापि सिद्धमतो नेद युक्तमिति चेन्न । तच्चाया इवेदानीं सविषयत्वस्य स्फूर्तावपि तदानीं निर्विषयत्वस्याबाधाद् उक्तनियमस्य वाऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा तच्चायामतीतत्वस्य चास्फुरणापत्तेः । निर्विषयत्वस्य च जन्यज्ञान एव बाधकत्वेनात्मरूपाज्जन्यज्ञानाबाधकत्वात् । अतो न चोद्यावसरः । अत एव श्रुतिरपि, अत्रात्मा स्वयञ्ज्योतिर्भवतीत्याहेति दिक् ॥

एवं तस्य केवलत्वे सिद्धे यस्तस्मिन् कर्तृत्वादिना सगुणत्वप्रसयः स सृष्ट्यनुकूलभगवादिच्छया प्रकृत्याद्यविवेककृतः । सूर्यस्येव रक्तादर्शादौ रक्तप्रसयः । अत एव च मुक्तियोग्यत्वम् । अन्यथा बन्धस्य स्वाभाविकत्वापत्तौ मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । स्वाभाविकस्य नाशयोगात् प्रवृत्तिविधातेऽननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेश्च । स्वभावनाशाङ्गीकारे च दुग्धादिवत् स्वरूपनाशमसङ्गादनिरसतापत्तेश्च । नच शुक्लपटव्यायेन स्वभावनाशाङ्गीकारे स्वरूपनाशाभावाददोष इति वाच्यम् । तत्र स्वभावानाशात् क्षालनादिना पुनरुद्भवदर्शनात् । अभिभवमात्र परम् । तथा सति पुनर्वन्धापत्तौ न स पुनरानर्त्तन इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । तदिदं

हृदि कृत्वा तृतीयं लक्षणम् । सोऽयं न नाना, किन्त्वेक एव सर्व-
 त्व । अहमात्मा गुहाकेश सर्वभूताशयस्थित इति वाक्यात् । प्रकृ-
 तिं पुरुषं चैव विद्वषणादी उभावपीति वाक्यस्थयोरेकवचनान्तयोः
 पदयोर्मध्य एकस्य व्यक्तिपरत्वमन्यस्य जातिपरत्वमित्यत्र विनि-
 गमकाभावाच्च । ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति वाक्याच्च । कालवृ-
 क्ष्या तु मायायां गुणमय्यामभ्रोऽक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्य-
 माधत्त वीर्यवानिति प्रकृतौ वीर्याधानमात्रार्थमेव करणत्वेनैव त-
 स्यापेक्षणाच्च । सांख्यान्तरे त्वयमेवेश्वर इत्युच्यते । पुरुषेश्वर-
 योरत्र न वैलक्षण्यमप्यत्र * तदन्यकल्पनाऽपार्येति पञ्चविंशतितत्त्वो-
 पपादन एकादशे भगवद्वचनात् । चिद्रूपत्वेन पुरुषेश्वरयोरवैलक्ष-
 ण्यात् । तदुपपादितं तृतीयसुबोधिण्यां श्रीमदाचार्यैः । तथाहि ।
 पुरुषस्त्वेक एव । पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यम् अप्यत्र तदन्य-
 कल्पनाऽपार्येति । अतो जीवेश्वराववस्थाभेदेनैव भिन्नौ, न स्वतः
 इति यदेव पुरुषलक्षणं तदेव जीवलक्षणम् । प्रकृतिरपि यद्येका
 भवेद् भवस्या न भिद्येत । अतः प्रकृतिद्वयं मन्तव्यम् । तत्रैका
 व्यामोहिका, द्वितीया तु मूलप्रकृतिः । यदा भगवादिच्छया पूर्वा-
 मभिन्यते तदा इच्छाव्यापारभूतैर्मोहकप्रकृतिगुणैर्बद्धो बशीकृतो
 जीवावस्थां प्राप्नोति । यदा तु मूलप्रकृतिं तदा स्वरूपस्थित एव
 जगत्कारणं भवति । प्रदेशभेदेन वा ते उभे पुरुषसङ्गते । यथा-
 ऽऽकाशे क्वचिद् ग्रहादि, क्वचिन्न, तद्वत् जीवानां पृथक्त्वे श्रुति-
 स्मृतिविरोध आपद्येत । मपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि शास्त्रविरोधः ।
 अनिमोक्षः । एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरविश्वासश्च स्यात् । अथ उभयं
 यथोपपद्यते तथा मूलपुरुषः प्रकृतिद्वयं गृह्णातीति मन्तव्यमिति ।
 प्रकृते त्वयं द्वारभूत एव भगवदंशः । ईश्वरस्तु भगवान् स्वयमेव ।
 उक्तमः पुरुषस्तन्य इति वाक्यात् । तत्स्वरूपं तु शास्त्रार्थप्रकरण-

निबन्ध एव प्रपञ्चितमिति । नात्रोच्यते । जीवस्तु पुरुषतत्त्वाद्
भिन्न एव । एकस्यैव ममांशस्येति, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः
सनातन इति भगवद्वाक्यात् । परं तु चिद्रूपत्वेन तत्सजातीयः
पुरुषस्यैवांशो वा । क्षरः सर्वाणि भूतानीति वाक्यात् । एकस्य
फलत्वमिसनेनाचार्यैः फलत्वाङ्गीकारात् । प्रथमस्कन्धे, तस्यैव
हेतोः प्रयतेत कोविद इत्यस्य सुबोधिन्यामपि पुरुषांशत्वोक्तेः ।
त्वमात्मनात्मानमवेहीत्यत्राक्षरांशपुरुषांशभेदेन द्विविधजीवाङ्गीका-
राच्च । एवमपि भगवदंशत्वाविरोधाच्च उभयथापि स्वरूप-
लक्षणे कोऽपि न विशेषः । तेन सुपुण्यादिसाक्षित्वेन जीवात्म-
सिद्धयैव मूलपुरुषस्यापि सिद्धिरमत्युहा ॥

कापिलास्तु— अव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः । सङ्घात-
त्वात् । पर्यङ्कामनादिवत् । संघाताः, त्रिगुणात्मकत्वाद्, विवेकि-
त्वाद्, विषयत्वात् सामान्यत्वादचेतनत्वात्, प्रसवधर्मित्वादिति
पञ्चभिर्हेतुभिः संघातत्वम् । तेन च परार्थत्वमव्यक्तादीनां साधयि-
त्वा, यदार्था एते स परः पुरुषोऽस्ति । स च पूर्वोक्तेऽभ्योऽव्य-
क्तादिभ्यो विपरीतस्तद्विभक्तश्च । तथाहि । पुरुषः, अपरार्थः ।
असंघातत्वात् । असंघातः । अत्रिगुणत्वादविवेकित्वादविषयत्वा-
दसामान्यत्वाच्चेतनत्वाद् अप्रसवधर्मित्वाच्च । यन्नैवं तन्नैवम् ।
अत्रिगुणः । परानधिष्ठीयमानत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । रथादिवत् ।
व्यक्ताव्यक्तभिन्नः । भोक्तृत्वात् । कैवल्यार्थं प्रवर्तमानत्वाच्च ।
यन्नैवं तन्नैवम् । व्यक्ताव्यक्तवत् । यद्यपि संघातलिङ्गकानुमाने
दृष्टान्तस्य पर्यङ्कदेः सङ्घातान्तरार्थत्वमेव दृष्टमिति दार्ष्टान्तिकेऽप्य-
व्यक्तादौ सङ्घातान्तरार्थत्वापत्त्या पुरुषस्यापि सङ्घातत्वापत्तिरित्य-
र्थान्तरताऽऽपत्तिरिति, तथाप्यनवस्थापत्तिभिः पक्षे दृष्टान्तीयाशेष-
र्मापत्त्याऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गेन चासंघातरूपस्यैव पुरुषस्य तेना-

पि सिद्धिः । एवं सिद्धः पुरुषः प्रकाशस्वरूप एव, न तु जन्यज्ञान-
वान् । अनङ्गश्रुतेः । अन्यथा परिणामित्वापत्तेरनिर्मोक्षप्रसक्तेश्च ।
मुपुत्साद्यमाक्षितापत्तेश्च । स च व्यापको नित्यः प्रतिशरीरं भिन्न-
श्च । यथाहुः— नृणां परार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् *
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ जन्ममरणकरणा-
ना प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च * पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रेगुणविपर्य-
याच्चेनेति । तेषु प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिबिम्बितो यः स सर्व-
विज्ञः सर्वकर्तृत्वं चात्मन्याभिमान्यमान ईश्वर इत्युच्यते । रजस्त-
मोभ्यामुपरक्तं धर्मादियुक्ते महत्तत्त्वादौ तादृशे महत्तत्त्वे वा प्रति-
बिम्बितश्च जीवात्मेत्युच्यत इत्याहुः ॥

पाञ्चलास्तु— अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाऽऽख्यैः
पञ्चभिः क्लेशैर्विहितगतिषिद्धव्यामिश्ररूपैस्त्रिविधैः कर्मभिर्जासा-
द्युर्भोगात्मकैर्विपाकाख्यैस्त्रिभिः कर्मफलैराशयाख्यैः संस्कारैश्च
त्रिष्वपि कालेष्वसंभृष्टः पुरुषान्तरेभ्यो विशिष्टः स्वत एव सकल-
जगदुद्धरणक्षमः पुरुष ईश्वरः । स चाऽनुमानागमाभ्यां सिद्धय-
ति । तथाहि । अतीतानागतज्ञत्वं क्वचिन्निरतिशयत्वरूपा काष्ठां
प्राप्तं सातिशयधर्मत्वान्महत्त्वाल्पत्वादिवत् । यत्र चेदं निरतिशय-
ता प्राप्तं स ईश्वर इति सामान्यतस्तत्सिद्धौ विशेषेण तत्स्वरूपम्
आगमादवगम्यते । स एव च निर्माणार्थकायमधिष्ठाय ब्रह्मादिभ्यो
वेदाद्युपदिशति । यस्य यस्य यद्यदिष्टं तत्तेभ्या दत्त्वा सर्वान्
संसारिण उद्धरिष्यामीत्यध्ययसायेन प्रकृतिपुरुषसंयोगनियोगौ च
करोति । न च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन तत्संयोगसिद्धिः । तेषां प्रकृति-
स्वरूपानभिज्ञत्वेन तत्प्रकृताधिष्ठानस्याशक्यवचनत्वात् ।

नच तत्त्वार्थं क्षीरस्येव स्वतः प्रकृतेः संयोगार्थं प्रवृत्तिरिति वाच्य-
म् । तथापि चेतनानधिष्ठितस्य क्षीरस्याप्रवृत्तिरिति दृष्टान्तप्रलेना-

*ऽप्यधिष्ठातुः निद्धौ क्षेत्रज्ञानामयोग्यत्वादीश्वरं विना तदसिद्धेः ।
 एतन्नैव कृषीवलकृतधान्यारोपदृष्टान्तोऽपि दत्तोत्तरः । कालादृष्टा-
 दीनामुत्तरभावितात्तैः स्वपूर्वकालीनभयोगासम्भवात् । अतो-
 ऽप्यपुरुषविलक्षण एव भगवानीश्वरः । तस्य च तथाविधगैश्वर्य-
 मनादिनिरतिशयसर्वज्ञानसमाधिकरणादनादिसम्बद्धमन्त्रोत्कर्षात् ।
 तस्य च सत्त्वस्यानादिः केवलसात्त्विक एवोत्कर्षान् परिणाम-
 ईश्वरभोग्यतया व्यवस्थितः । अन्यप्राणिनां चित्तं यथा सुखदुः-
 खमोहात्मना परिणमन्निर्मले सात्त्विके धर्मात्ममुख्ये प्रतिसंक्रान्तं
 चित्प्रतिबिम्बस्य संवेद्यं भवति, नैवमीश्वरस्य । अत एव च न
 मुक्तात्मनां नत्तुल्यत्वम् । तेषां पूर्वं क्लिष्टत्वात् । अनेकेषामीश्वरस्त्वे
 भिन्नाभिप्रायत्वेन कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति भगवानीश्वरोऽतिरि-
 क्त एवेति । संसारिणस्तु निसोदितचिच्छक्तीरूपाः । स्वमन्निहिते
 सत्त्वे प्रतिसंक्रान्ताः सत्त्वगतं चैतन्यमभिव्यञ्जयन्ति । अत एवा-
 स्मिन् दर्शने द्वे चिच्छक्ती, निसोदिताऽभिव्यङ्ग्या चेति । तत्रा-
 भिव्यङ्ग्याधारभूतं सत्त्वमामोक्षप्राप्तेर्भोग्यं भवति । तदेव भोग्य-
 सत्त्वं सांख्यैः सुखदुःखभोक्तृनयाकर्मत्प्रेष्युच्यते । भोगस्तु सुख-
 दुःखमोहात्मकचित्तस्य इन्द्रियविषययोगाद्विषयकारेण परिणतस्य
 पूर्वोक्ते सत्त्वे स्वाकारसमर्पणाद्भवतीति जीवेश्वरव्यवस्थामाहुः ॥
 शेषं तु सांख्यवदेवेति ॥

भाटास्तु— प्राणनादिलिङ्गैः सुखादिभिर्ज्ञानेन चात्मानं श-
 रीरादिभिन्नत्वेन साधयन्ति । तथाहि । कौष्ठ्यस्य वायोऋध्वाधो-
 गमनं प्राणापानशब्दवाच्यप्रातर्द्धेतुभूतः प्रयत्नः सुखादयो ज्ञानं च
 न शरीरधर्माः । अथावच्छरीरभावितात् । ये हि कार्यद्रव्यविशेष-
 गुणा रूपादयस्ते द्रव्यनाशाद् विरोधिगुणान्तराद् वा नश्यन्ति ।
 प्राणनादयस्तु शरीरनाशाभावेऽपि विरोधिगुणान्तराविर्भावभावे-

ऽपिनश्यन्तीत्यतो न शरीरगुणाः । किञ्च, ये शरीरगुणास्ते स्वपरम-
 सक्षविषयाः । सुखादयस्तु न तथेति न, शरीरगुणाः । अतोऽया-
 धच्छरीरभावित्वं प्रसक्षत्वे सति, स्वपरमसक्षत्वं चेति । द्वौ हेतु-
 सुखादिषु शरीरगुणतां निवारयन्तावन्यगुणतां बोधयतः । तत्र
 योऽसावन्यः स आत्मेति । किञ्च । पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धेन व-
 द्दिता हर्षशोकभयादिसम्प्रतिपत्तिर्वालस्य दृश्यते । जातिस्मराश्च
 केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तरवृत्तं वृत्तान्तं बोधयन्त उपलभ्यन्त-इत्यु-
 पलब्धिसिद्धः शरीरात्मनोर्भेदः । एतेन, देहात्मवादेन श्वार्वाका
 निरस्ताः । किञ्च, सर्व एव विशेषगुणाः कारणे वर्त्तमाना, एव
 कार्यद्रव्यगुणता भजन्ते, न त्ववर्त्तमानाः । शरीरारम्भकेषु च
 परमाणुषु न चैतन्यमस्ति । ततः कथं चैतन्यस्य शरीरगुणता
 स्यात् । तस्मादन्यश्चेतन इति । एतेनैव, शरीरारम्भकपरमाणुपुञ्ज-
 रूप आत्मेति वदन्तो निरस्ताः । किञ्च । एकम्यैव पुञ्जस्य तत्त-
 ज्जन्मीयदेवनरतिर्यङ्कीटादिशरीरारम्भकत्वे पर्यायेण तेजःपृथि-
 व्यादिप्रधानत्वविरोधः परिमाणादिविरोधश्च । चेतनत्वे बुद्ध्या-
 श्रयसाधकानुमानादिषु लाघवोपनीतैकत्वभानविरोधश्च । नच पु-
 ष्केकत्वमेव तत्र भासत इति वाच्यम् । पुञ्जघटकानां चेतनत्वेन
 बहुत्वाभाने नियायकाभावादिसन्धत्र विस्तरः । किञ्च, ज्ञातृविषय-
 स्तावद्दहम्प्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामुपति स स्वात्मानमह-
 मिति परामुपति । पश्याम्यहमिति । न च शरीरस्य ज्ञातृत्वम् ।
 दत्तोत्तरत्वात् । स्थूलोऽहमित्यादौ तु भ्रान्तैवोष्णतोपतप्तप्रायःपि-
 ण्डमतीतिवत् । अन्यथा मम शरीरं, सुखं मम जायतेऽहं गच्छा-
 मीत्यादौ वैपरीत्यमपि भासते । तथा श्रुतार्थापत्त्या श्रुत्याद्यनिर्ण-
 यः । तथाहि । स्वर्गकर्मत्रादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तपरलोक-
 फलोपयोगयोग्यकर्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तस्मात्सिद्धान्तः । किञ्च,

साक्षादेव उपनिषदा समर्थयन्ति । अविनाशी वा अरेऽपमात्मा-
 ऽनुच्छिन्तिधर्मेति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षरूपाहम्प्रत्ययगम्यो ज्ञाता ।
 नचः शरीरादाविवात्मन्यप्यहम्प्रत्ययो भ्रान्त इति वाच्यम् । बाध-
 काभावात् । नापि योगिनां प्रत्यक्षम् । तेषामप्यात्मन्यहंविच्छि-
 वेद्यत्वव्यवहारदर्शनात् । अत एव, अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
 प्रलयस्तथा । यस्मात् क्षरमतीतोऽहम् । मम योनिर्महद् ब्रह्मेत्येव-
 मादावहंशब्दः परस्मिन् पुरुषे ध्रुवम् । न हि महद्विकारोऽहङ्कारः
 कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः । नापि क्षराक्षराभ्यामुत्तमः । नापि ब्रह्म-
 षाब्दवाच्येऽप्यने गर्भं दधाति । पुरुषसम्पर्ककृतत्वात् प्रकृति-
 क्षोभस्य । उपनिषत्स्वपि, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपक्रम्य पठ्य-
 ते । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । मन्त्रवर्णेऽपि मनुरभवमहं
 सूर्यश्चेति । अतोऽभ्रान्ताहविच्छिवेद्यो ज्ञाता योगिनां मातस-
 प्रत्यक्षः । निर्मुक्ताहङ्कारममकारवचनन्तु संमृष्टाहंमतिनिर्मुक्तिपरमा
 अत एव ज्ञानिनां न पितृपुत्रत्वाद्यहङ्कारो, नाऽपि तेषु ममकार इति
 पुज्यते । इन्द्रियाज्जेदस्तु, योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामि, योऽहमस्पृशं
 सोऽहं शृणोमि स्मरामीति सर्वत्र ज्ञातुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानादेव सि-
 ङ्गः । मनस्तु न ज्ञातृ । प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातु स्वरूपादिज्ञानानां स्व-
 व्यतिरिक्तकारणाधीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु करणत्वेनैव तस्य क-
 ल्पितत्वात् ॥ तस्माच्छरीरेन्द्रियान्तःकरणातिरिक्त एव जन्यज्ञान-
 सुखाद्याधारो मानसप्रत्यक्ष आत्मा । स च ननैव । व्यवस्थासा-
 मञ्जस्यात् । ईश्वरत्वं तु कर्मणामेव । यदि कश्चिदस्ति तदा सो-
 ऽपि कर्मविना फलासम्भवात्तदधीनः फलसमर्पकोऽस्त्वित्याहुः ॥

प्राप्ताकरास्तु— सर्वास्वर्थाविच्छिपु तावद्वेत्ता भासते । अन्य-
 था कस्यचित् सर्वधर्मस्फूर्तिरितरस्य नेत्यतिशयो न स्यात् । नच
 करचरणादिसन्निवेशविशिष्टस्य तदा गानमास्ति । अतोऽस्ति प्राति-

शरीरं शरीराद् भिन्न आत्मा । स च स्वप्रकाशसंविदाश्रयोऽणु-
श्चैसाहुः । शेषं तु भावदिति ॥

नैयायिकाभ्यु— योऽहमद्रासं सोऽहमधुना स्पृशामीति प्रम-
याद् अनुभवमंस्कारस्मृतीनां सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभा-
वाच्चात्मनः स्थिरत्वम् । जातपात्रबालस्य स्तनपानादौ प्रवृत्ति-
दर्शनात् । तस्याश्च पूर्वानुभूतक्षुब्धवृत्तिकारणाऽनुभवजन्यस्मृतिं
विनाऽनुपपत्त्या तस्यात्मनः पूर्वापजन्मीयशरीरावच्छिन्नस्य पूर्वो-
क्तयुक्तैवैक्यम् । तेन चानादित्वमनादिभावत्वेन च विरामामाप्ति-
योगित्वमतश्च नित्यत्वसिद्धिः । किञ्च पूर्वशरीरादिविरामानन्तर-
मपि शरीरान्तरे यः सुखदुःखाद्यनुभवः स पूर्वशरीरकृतपुण्यपाप-
फलीभूतत्वेन श्रुतिपुराणानुमानप्रामिद्धिप्रमितोऽस्ति । स च तान्य-
कृतपुण्यपापादिना सम्भवति । तथा सति कृतस्य निष्फलत्वेना-
कृतस्याकस्मात् फलवत्त्वेन कृताहान्यकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः ।
गवाश्राद्धजातेष्टियं तिष्ठेमादौ तु पुत्रपितृत्वकृतकर्मणा पितृ-
पुत्रयजमानानां या फलसिद्धिः सा तु श्रुतिविशेषरूपानिमित्तव-
लादिति वैपधिकरण्येऽपि न दोषः । अतः शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्त
आत्मा । एव मनसोऽपि व्यतिरिक्त आत्मा । अन्यथा ज्ञानेच्छा-
दीनामतीन्द्रियत्वापत्तेः । अणुगुणानामतीन्द्रियत्वान्ननसश्चाणुत्वा-
त् । विभुत्वे तु पुरीततादिसंयोगस्य सार्वदिकत्वाज्जाग्रदाद्यव-
स्थाव्यवस्थानुपपत्तिः । एवञ्च तस्येतरभिन्नस्यात्मनोऽणुत्वे युग-
पत्पादशिरःप्रभृतिषु सुखदुःखाद्यनुभवो न स्यात् । अयौगपद्ये-
ऽप्यतिशैघ्रयाद्यौगपद्यभ्रम इति चेन्न । अणुत्वसाधकप्रमाणाभावा-
त् । एषोऽणुगत्मेत्वादीनां श्रुतीनां दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायकत्वात् ।
नाप्यध्यात्मपवनः शरीरावच्छिन्नैतन्यरूपो वाऽऽत्मा । तथासति
मध्यमपरिमाणरत्नेनानित्यतापत्तेः । नचष्टापत्तिः । पूर्वमनित्य-

ताया निरस्तत्वात् । अत एव च न सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणवत्त्वमतः क्षणकदिगम्बरादिमत कदर्थमेव । सावयवत्वापत्तेश्च । एतेनैव च नानापरिमाणवत्त्वमप्यपास्तम् । अतः पारिशेष्यात् तस्य विभुवासिद्धिः । किञ्च, देशान्तरे यद् द्रव्यमस्मद्भोगायोत्पद्यते तत्रास्मददृष्ट कारणत्वेन वक्तव्यम् । अतः उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसयोगः कारणवर्त्ततेऽतोऽपि विभुवासिद्धिः । स च जीवात्मपरात्मभेदाद् द्वेधा । तत्रेश्वरस्तु कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैः सिद्धो नित्यज्ञानचिकीर्षाकृतिमानक एव । जीवात्मा तु प्रतिशरीरशरीरिभिरहं जानामीच्छामि करोमि सुखीत्यादिप्रतीतौ तत्तच्छरीरावच्छिन्नसुखादिवैशिष्ट्ये ग्राहयामि प्रतीतौ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्माख्यापरिमाणपृथक्त्वमयोगविभागाख्यचतुर्दशगुणवान् नानैवेत्याहुः ॥ वैशेषिका अप्येवमेवाहुः ॥

तत्र तावत् पूर्वोक्तपक्षेषु तनुभूता व्यापकत्वं स्वतो नानात्वं च यदुक्तं तन्न सङ्गच्छते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणिण्यादिश्रुतिस्तु तस्य भगवत्त्वाभिमाया । मुक्तानां तथात्वस्फूर्तेश्च । युक्तं भगवैः स्वैरितरत्र चाधुनैरिति वाक्यादेश्वर्यादीनामिव तदानीं व्यापकत्वस्याप्याविर्भावकथनेऽपि बाधकाभावात् । ब्रह्मभावे जाते विरुद्धधर्मश्रयत्वाङ्गीकारेऽपि दोषाभावाच्च । न च मुक्तानां नियम्यत्वानुपपत्तिः । भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वकथनात् । चतुर्विधा भजन्ते मामिमं तत्र ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । एतेनैव स्वतो नानात्वमपि निरस्तवोध्यम् । विशेषतस्तु सर्वं प्रभुभिरविरोधतृतीयचरणभाष्ये शास्त्रार्थनिवन्धे त्रिद्वन्मण्डनादौ च प्रपञ्चि, कर्तृत्वं च जीवस्य शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणे । तच्च भगवत्कृतमिति, परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणेऽशत्वं च नानाव्यपदेशाधिकरणे स्थापितमिति दिङ्-

मात्रमत्रोक्तम् । ईश्वरस्त्वङ्गीकार्य एव । अन्यथा भोगनियमानुप-
पत्तेः । किञ्च, कर्म कुर्वाणाः फलं प्राप्नुवन्तीति निर्माणादिषु
जीर्णकूपारामादिषु च तथा दर्शनात् । पागश्च स्वर्गं पाक ओद-
नमिव न साक्षात् साधयति, येनेश्वरापेक्षा न स्यात् । स्वर्गश्च
ब्रह्माण्डाधिपत्यधीनो लोकात्मकत्वात् । सुखसाधनान्यपि तदधी-
नानि । अन्यथा कृते पागेऽपूर्वं निष्पन्ने तदानीमेव स्वर्गो भवेत् ।
मनियन्धन्याशक्यवचनत्वात् । दृष्टार्थागत्या एतदेहादेः प्रतिबन्ध-
कत्वकल्पनेऽपि विनिगमनाविरहादीश्वर एवाङ्गीकार्यः । तथा
सति तेनैवैकेन महाराजत्वं फलनियमसिद्धौ प्रतिनियतकर्मणाम-
नेकानामीश्वरत्वाङ्गीकारोऽनेकप्रतिबन्धकाङ्गीकारश्च व्यर्थ एव ।
कल्पनागौरवादप्रामाणिकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । न च तस्य
कर्माधीनत्वम् । प्रत्युत कर्मणामेव तदधीनत्वम् । एष उ एव
साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतेः । प्रकृतिपुरुषसंयोगार्थप्रत्यवश्यप्र-
ङ्गीकार्यः । न चानाद्यदृष्टेन तदुपपत्तिः । प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तं
सर्वं सादीति सिद्धान्तव्याकोपात् । अनादिभावस्य प्रकृतिषद्
ध्वंसाप्रतियोगित्वान्मोक्षोच्छेदप्रसङ्गाच्च । प्रवाहानादित्वे न अद-
ष्टेन सयोगः संयोगेनाविवेकात् कर्तृत्वाभिमानेन कर्मकरणेऽदृष्ट-
मिति चक्रकापत्तेः । व्यक्तिभेदे त्वनन्तसंयोगकल्पनापत्तेः । नच
गर्भदासवदनभिसम्भायैव स्वभावात् प्रकृतिप्रवृत्तिर्नर्त्तकीवत् कुल-
वधूवच्च चारितार्थ्याद् दृष्टदोषत्वाच्च निवृत्तिरिति न दोष इति
युक्तम् । मोक्षे स्वभावनाशे प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् । नच अस्तु तदं-
शेन नाशः । उभयोर्व्यापकत्वेन एकदेशसंयोगस्याशक्यवचनत्वात्
सर्वमयोगे वक्तव्ये मुक्तौ च तन्नाशे सर्वस्या एव नाशप्रसङ्गात् ।
अनिसताप्रसक्तेश्च । तथा ससेकमुक्तौ सर्वमुक्त्वादिप्रसक्तेश्च ।
अचेतनत्वेन ध्वतश्चारितार्थदृष्टदोषत्वादिज्ञानस्याशक्यवचनत्वाच्च ।

चेतनाधिष्ठानेन तत्साधने तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठानस्याशस्यवचनत्वात्
सिद्धं तदधिष्ठात्रेश्वरेणेति दिक् ॥

सन्तानविज्ञानादिनस्तु— क्षणिकविज्ञानसन्तान एवात्मा ।
नचाश्रयमन्तरेण ज्ञानेच्छासुखादिरुमनुपपन्नमिति वाच्यम् । आ-
श्रयानुपलब्ध्या तेषां स्वतन्त्रत्वाङ्गीकारात् । नचाहम्प्रत्ययगम्य
एवाश्रय इति वाच्यम् । ज्ञानस्यैव नीलमहं जानामीति विपर्यव-
सितदर्शनस्याभ्यवसायात् । क्षणिकज्ञानाऽन्यात्मसत्त्वे प्रमाणाभा-
वात् । नच प्रसभिज्ञानुपपत्तिः । सन्तानैक्यादेवोपपत्तेः । उपल-
ब्धुः स्पर्शश्चैक्याभावात् । एकस्य स्यात्स्रोः पुरुषस्य क्वाप्यनुप-
लम्भात् । अतः क्षणभङ्गुरं ज्ञानमेवात्मा, न तु ततोऽन्य इत्याहुः ।
तदपि कुर्यात् । यथाहुः प्राञ्चः—

प्रसभिज्ञायते कर्त्ता यः पूर्वापरकालयोः ।

तस्य स्यात्स्रोः स्फुटो भेदो विज्ञानात् क्षणभङ्गुराद्, इति ॥

तथाहि । विषयप्रसभिज्ञाया भवेत् सन्तानेनापि निर्वाहः ।

न तु ज्ञातृप्रसभिज्ञायाः।योऽहं पूर्वमद्राक्षं सोऽहमनुनाऽनुपश्यामीत्यत्र
ज्ञातुरेकत्वावगमात् । विज्ञानस्य क्षणिकस्य तदानीं विनष्टत्वेना-
ऽहंवित्तिगोचरस्य तदानीं वक्तुमशक्यत्वात् । सुषुप्तावहम्प्रत्ययस-
न्तानस्य नष्टत्वेन तत् उत्थितस्य ज्ञातृप्रसभिज्ञानुपपत्तेर्दुर्वात्त्वा-
च्चेति । जीवस्य प्रतिघिम्वरूपता तु शास्त्रार्थभकरणे विद्वन्मण्डना-
दौ च निराकृता । जीवस्वरूपं च विचारितमिति नेह प्रपञ्चः ॥
इति पुरुषो निरूपितः ॥

अथ प्रकृतिः ॥ तल्लक्षणं तु प्रधानमिति । भगवता जगदुपा-
दानत्वेन निर्मितं मुख्यं भगवद्रूपमित्यर्थः । तस्य च पदं लक्षणानि
भगवद्वत्तत्पद्गुणवत्त्वबोधकानि । तदुक्तं, यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं
सदमदात्मकम् * प्रधानं प्रकृतिं माहुरविशेषं विशेषवादिति ॥

तत्र त्रिगुणमिति साम्यावस्थोपलक्षितगुणत्रयात्मकम् । कार्यकार-
णाय साम्यावस्थोपलक्षितेति । यथा सच्चिदानन्दं ब्रह्म, क्रिया-
ज्ञानानन्दा धर्मा अपि भवन्ति, तथा त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । उक्त-
तास्त्वंशतो गुणा अपि भवन्ति । तेन धर्मधर्मिभावोऽपि नानुपपन्नः
अयमापि कापिलाद् विशेषः । एतेन त्रिविधसृष्टिकरणार्थं भगवद्वच-
मैवमर्थमुक्तम् । एते च गुणाः, प्रजायेगेतीच्छया जघन्यभावं प्राप्ताः
सच्चिदानन्दानामाभासा अंशाः, भगवत उत्पन्नार्या तस्यां शक्तौ
प्रतिष्ठितास्तस्याः प्रधानत्वबोधकाः । अन्यक्तमिति तस्य वीर्यम् ।
न केनापि कालादेना तदभिष्यक्तं भवति । तथा सन्नित्यनया
पुनः सृष्टिर्न स्यात् । नित्यमिति सदैकरूपं कीर्त्तिरेषा । प्रकृता
सदैव कालादयोऽप्युत्पद्यन्ते तिष्ठन्ति विलीयन्ते चेति त्रैकालि-
काबाधविषयत्वरूपस्य नित्यत्वत्वस्य न हानिः । सदसदात्मकमिति
श्रीः । तस्यैषा शोभा यत्र कार्यकारणात्मकमविशेषमिति ज्ञानहे-
तुः । अन्यथा समारिणो विवेकतुमसमर्था न मुक्ताः स्युः । विशे-
षवदिति त्रैगुण्यहेतुः । सर्वान् विशेषान् प्रदर्श्य पुनस्तूष्णीं तिष्ठ-
तीति । एतस्या भगवदंशत्वं च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधाधिकरणे
व्यवस्थापितम् । प्रकृतिपुरुषयोश्च स्वस्वामिभाव एव सम्बन्धो-
ऽन्यत्र । प्रकृते तु वीर्याधानस्य विवक्षितत्वात् संयोगोऽपि ।
साकारत्वं चैतयोर्भगवतः साकारत्वादेवोपपन्नमिति न काचिद्
दैहेन्द्रियाद्यनुपपत्तिः । उपपादितचैतदाचार्यैस्तच्च स्तुतौ । तथाहि ।
भगवतः सर्वतःपाणिपादत्वाद्यदशा एते प्रतिरूपतया निर्गतास्तत्र
सर्वत्रैव कारणप्रतिरूपहस्तपादादीना विद्यमानत्वात् तैरेव तेषां
व्यवहार इति ॥ शरीर तू-पन्नमेव, अभिमानिनोऽपि चिदशा
एव विशेषा इति तु महदादिसंग्रहायेति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥
इति प्रकृतिः ॥

अथ महान् ॥ स चात्र क्षुब्धेभ्यो गुणेभ्य उत्पद्यते । तमोरजः
सत्त्वमिति प्रकृतेरभ्यन्त गुणाः * मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषा-
ऽनुमतेन च ॥ तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुत * इति
वाक्यम् । अर्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकारः ।
ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् ॥ च सूत्रेण संयुतः सम्यग्ज्ञमिश्रितः ।
ततः पृथङ्मनः, किन्त्वेकमेव वाच्यम् । ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्वेषो-
च्यते इति । नच, देवात् क्षुभितधर्मिण्या स्वस्यां योनौ परः पु-
मान् * वीर्यमायत्त साऽसूत महत्त्वं हिरण्यमिस्रादिवाक्यवि-
रोधः । क्षुब्धानां गुणानां व्यापारतया तत्रात्र च विवक्षितत्वात् ।
एतद्व्याख्यानार्थस्तु— देवात् कालात् क्षुभिता धर्माः सत्त्वादयो
मस्याः, तादृश्यां स्वक्षेत्रभूतायां प्रकृतौ परः पुमान् प्रथमपुरुषो
वीर्यमायत्त यथा स्वभार्यायां पुरुषः । तस्येन्द्रियाणि भगवत इवा-
ऽऽनन्दमयानि । रेतस्तु सच्चिदंशः । चिदंश एवेत्येके । सदंशस्तु
प्रकृतेः सकाशात् सम्बद्ध्यते । ततः सा प्रकृतेर्महत्तत्त्वमसूत । तस्य
परीरं हिरण्यमम् । यथा सूर्यान्तर्गतनारायणस्य । आनन्दमतेरि-
क्ष्ये हिरण्यरूपता भवतीति । महत्तश्च लक्षणत्रयमाध्यत्मिकाधिदै-
विकाभिौतिकभेदेन । तत्रार्थं स्वरूपलक्षणं, द्वितीयं तु देवेषु त-
स्मिन्निर्दिष्टेन रूपेण तद्रूपज्ञानादुपामनार्थम् । तृतीयं तु लोके तदु-
पलक्षणार्थम् । अन्यथा प्रतिवादिनो न मन्वीरन् । तदुक्तं, विश्वमा-
त्मगतं व्यञ्जनित्यादिश्लोकत्रयेण । विस्तरमयादत्र तदर्थं सङ्क्षिप्य
लक्षणानि प्रदर्शयन्ते । प्रथमश्लोकोक्तानि त्रीणि लक्षणानि गुण-
त्रयकार्यत्वव्यञ्जकानि । तत्र कूटस्थत्वे सति स्वाधारविश्वव्य-
ञ्जकत्वमिति साच्चिकं स्वरूपलक्षणम् । प्रकृतिव्यञ्जकत्वाय प्रल-
म् । प्रकृतिव्यञ्जकत्वाय शेषम् । जगद्भूतत्वं द्वितीयं राजमम् । अ-
निमर्षतपोनाशकत्वमिति तापमम् । द्वितीयश्लोके त्वाधिदैविकं

वासुदेवाविर्भावस्थानशुद्धसत्त्वात्मकत्वम् । तद्रूपतयोपास्यत्वं चो-
क्तम् । इदमेव च कार्येश्वररूपं निरीश्वरसांख्यानम् । तृतीये
त्वाधिभौतिकं चित्तत्वमिति लक्षणम् । चित्तत्वं च निर्विषयसर्व-
विकाररहितज्ञानवृत्तिकत्वम् । बुद्धिवारणाय निर्विषयेति । मनो-
वारणाय सर्वविकाररहितमिति । अहङ्कारवारणाय ज्ञानेति । सा-
च्चिकाहङ्कारस्य तथात्वेऽपि पदार्थस्यैकत्वाच्छान्तिघोरविमूढाद्य-
केवलज्ञानत्वं व्यावर्त्तत एव । एवं शुद्धमनसोऽपि । आत्मवारणाय
वृत्तीति ॥ सांख्यास्तु— निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं त्रिगुणात्मक-
माद्यं कार्यं वा बुद्धिरिति लक्षणमाहुः । तन्मते बुद्धिचित्तयोः
पर्यायत्वमत्र तु पर्याययोर्भेद इति विशेषः । अस्य च गोलकं
हृदयम् । ब्रह्मा देवता । एतत्सर्वे प्रमाणं चाग्रे वक्ष्यते ॥ इति
महान् ॥

अथाहङ्कारः ॥ स च महतः सकाशादुत्पद्यते । तदुक्तं, ततो
विकुर्वतो जातो योऽहङ्कारो विमोहनः * वैकारिकस्तेजसश्च ताम-
सश्चेसहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मय *
इति । विकुर्वत इति कालेन शुब्धगुणात् । त्रिवृदिति त्रिव्यूहः ।
चिदचिन्मय इति । चिदाभासत्वाच्चिदचिद्ब्रह्मिणिरूपः । तस्याध्यात्मिकं
सामान्यलक्षणं तु— तत्तन्मात्रेन्द्रियमनोजनकतमआदिगुणवत्त्वम् ।
तत्र तन्मात्राजनकत्वं तामसत्वम् । इन्द्रियजनकत्वं राजसत्वम् ।
तदेव चास्य तेजसत्वम् । मनोजनकत्वं सात्त्विकत्वं वैकारिकत्वं
वैकृतत्वमिति च तस्यैव पर्यायौ । मन-पदं देवानामप्युपलक्षकम् ।
तेन दिगाद्येकादशदेवजनकत्वमपि सात्त्विकस्य लक्षणम् । तदुक्त-
म्, अर्धेस्तन्मात्रिकाज्जग्रे तामसादिन्द्रियाणि तु * तेजसादेवता
आसन्नेकादश च वैकृतादिति । देवास्तु, दिग्मातार्कगचेतोऽश्वि-
षट्डीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः * चन्द्रध्वजेकादश ज्ञेयाः । चकारान्मनः ।

इत्याध्यात्मिकानि विशेषलक्षणानि । आधिदैविकलक्षणं तु मङ्ग-
र्षणाधिष्ठानत्वमित्येकमेव । भौतिकलक्षणं तु कर्तृकरणकार्यत्वम् ।
तत्र माणिषु विद्यमानस्य सात्त्विकाहङ्कारस्य कर्तृत्वं लक्षणम् ।
करणत्वं राजसस्य, कार्यत्वं तामस्य । कर्तृत्वं च, कर्ताहमिति
बुद्धिविषयत्वम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इदं धर्मपुरःसरं लक्षण-
त्रयम् । धर्मपुरःसरं तु शान्तघोरविमूढत्वमिति भौतिकं स्वरूप-
लक्षणम् । अत एवाहङ्कारेण शान्तिरमयोजिका । अत्रापि तृतीय-
स्कन्धादेव पूर्ववद्विभागः । निरहङ्कारस्य नैते भावा उत्पद्यन्ते ।
अत एव भगवत्परस्त्रितयविलक्षणो भवति । भौतिकलक्षणेन ममा-
णमप्युपदिष्टं भवति । विशेषस्तृतीयसुबोधिनीतोऽवगन्तव्यः ।
माणो बुद्धिश्चास्पैव रूपान्तरम् । ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः
माणस्तु तेजस इति द्वितीयस्कन्धात् । तेन सर्वेन्द्रियबलदातृत्वं
माणलक्षणम् । क्रियाशक्तिमत्त्वात् । बुद्धेस्तु त्रीणि लक्षणानि ।
तत्र द्रव्यस्फुरणविज्ञानत्वं स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुग्राहकत्वं संश-
यादिपञ्चवृत्तिकत्वं चेति द्वयं कार्यलक्षणं तृतीयस्कन्धादवगन्त-
व्यम् । अहमोऽपि हृदयं गोलकं रुद्रो देवता । एवं माणबुद्धयो-
पीसहङ्कारः ॥

अथ तन्मात्रा । सा च भूतसूक्ष्मावस्था । इदमेव तल्लक्षणम् ।
ताः पञ्च मूले उद्दिष्टाः । निर्विशेषशब्दादिगुणवद् भूतत्वम् । अ-
हङ्कारोपादेयत्वे सति तत्त्वान्तरोपादानत्वं चा तल्लक्षणम् । ताश्च
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदात् पञ्च । योगिनां गोचराः । विशेषा
एव तेषामस्मदादिगोचरा इति सांख्याः । तदस्माकमपि संमतम् ॥

अथ विशेषलक्षणानि । तत्र श्रोत्रग्राह्यधर्मवान् शब्दः । अनेन
प्रमाणमुक्तम् । शब्दार्थेष्वतिव्याप्तिवारणाय धर्मपदम् । नभस्त-
न्मात्रत्वं द्रष्टृदृश्यलिङ्गत्वं चेत्यपि तल्लक्षणम् । गजो गत इत्युक्ते

दृष्टस्थितो यदिःस्थितं गजद्रष्टारं स्वरेणानुमिनोति । एवं दृक्कारा-
 दिना घण्टादिकमपि । इदमपि तृतीयस्कन्ध उक्तम् । अर्थाश्रयत्वं
 शब्दस्य द्रष्टृलिङ्गत्वमेव च * तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो
 विदुरिति द्वितीये च । लिङ्गं यद् द्रष्टृदृश्ययोरिति ।
 अर्थाश्रयत्वं चाधिदैविकं वर्णेषु तन्मात्ररूपे शब्दे नानुमन्यते ।
 मतान्तरत्वात् । तेषां नाममृष्टयन्तःप्राप्तित्वेनैतद्विन्नत्वादिति बोध्यं
 म् । रूपमृष्टयन्तर्गतोऽयम् । ततोऽयं तु कार्यगतः सविशेषः सन्
 मञ्जानामपि गुणः । यत्तु नैयायिकाः शब्दस्याकाशमात्रगुणत्व-
 मिच्छन्ति । तत्र । परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् *
 अतो विशेषो भावानां भूमात्रेवोपलक्ष्यत इति । नभसोऽथ विकु-
 र्वाणादमूत्र स्पर्शगुणोऽनिलः * पराम्बयाच्छब्दबोधेसादिवा-
 क्यविरोधात् । नचात्र कणादादिमुनिप्रणीतदर्शनविरोधात् तौ-
 ल्यमिति वाच्यम् । शब्दप्रामाण्ये मुनिप्रणीतत्वस्यातन्त्रत्वात् ।
 अन्यथा तादात्म्यतादिदर्शनानामपि प्रामाण्यमसङ्गात् । किन्तु वेदा-
 न्विरोधस्यैव तन्त्रत्वं पुराणस्य तु वेदहृदयत्वाद् वेदरूपत्वाच्च
 दर्शनापेक्षया प्रबलत्वात् तद्दर्शनमुपेक्ष्यमेव । तेन भेष्यादिशब्दो
 भीम एव । अयं च कार्यमतो विसारी सावयवश्चेत्युपपादितं शब्द-
 स्वण्डे । तथा शब्दोत्पत्तिप्रकारः शब्दश्रवणप्रकारश्च तत्रैव
 निपुणतरमुपपादित इति न पुनर्निरूप्यते । कार्यगतश्च शब्द उ-
 दात्तानुदात्तस्वरितकम्पितपङ्कजर्पभगन्धारमध्यमपञ्चमपैवतानिपा-
 दादिभेदादनन्तविध एव । तथा स्पर्शवानपि । नच-मानाभावः ।
 नेत्रगोलकावच्छेदे धूमस्पर्शस्येव महागुलीयन्त्रशब्दजन्यस्पर्शस्य
 मर्मस्पृग्वाक्यजन्यस्य स्पर्शस्य च हृदयावच्छेदेन त्वचाऽनुभवात् ।
 अत एव न काञ्चिन्मर्माणं स्पृशेदिति स्मृतिरपि सन्नश्यते । नच
 गुणे गुणानङ्गीकाराच्चैवमिति वाच्यम् । संख्यावद् वक्तुं शक्य-

त्वात् । कल्पनाया हृष्टानुसारित्वादिति ॥ यत्तु शब्दस्य भूम्या-
दिगुणत्वे घ्राणेन्द्रियादिग्राह्यत्वापत्तिरित्युक्तम् । तत्र । तत्तदभूत-
गुणत्वेन तत्तज्जातिकेन्द्रियग्राह्यत्वेन व्याप्यभावात् । पार्थिवरूपा-
दीनां चक्षुगादिग्राह्यत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । यत्तु भाट्टाः, शब्दो
द्रव्यम् । साक्षात्सम्बन्धेनेन्द्रियग्राह्यत्वात् । घटवदिति प्रयुज्यते ।
सङ्कोचविकाशात्मकपरिमाणशाली चेति कल्पयन्ति । तथाहि ।
भेरीशब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इत्यनुभवसिद्धम् । तत्र कदम्बगोलका-
दिन्यायकल्पनेऽनेकशब्दतत्त्वागभावविरामादिकल्पनागौरवम् ।
एक एव शब्दस्तावद् दूरवर्त्ती समुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे निकटस्थदू-
रस्थयोर्युगपच्छ्रवणापत्तिर्न तु क्रमेणेति सङ्कोचविकाशाशालिपरि-
माणवान् कल्प्यते । प्रयोगश्च—शब्दो द्रव्यमेव, न तु गुणः ।
सङ्कोचविकाशात्मकपरिमाणवत्त्वात् । भस्त्रावदिति । तेन तत्रैव
शब्दे वाय्वनुसारेण विकाशा मकं परिमाणमुत्पद्यते । तदाऽसौ
शब्दः श्रोत्रमाप्नोतीति प्रसङ्गीक्रियत इत्याहुः ॥ तेषां यद्यपि क-
ल्पना लघीयसी, तथापि प्रसङ्गानाधिगतस्य परिमाणस्य कल्पनया
सिद्धौ तेन शब्दे द्रव्यत्वसिद्धिः । तन्निर्द्धौ च तत्र तादृशपरिमाण-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । किञ्च पूर्वप्रयोगेण द्रव्यत्वसिद्धावपि ।
तादृशपरिमाणवतः शब्दस्य दूरस्थश्रवणपर्यन्तमुत्पत्तिदेशे स्थितौ
निकटस्थस्य श्रवणारापत्तिः । वायुना ततो नयने च समस्वर-
श्रवणापत्तिर्न तु महाप्लुतप्लुतदीर्घदृष्टादिश्रवणव्यवस्था । तस्मा-
दस्मदुक्त एव पक्षः सार्थीयान् । यत्तु शब्दो नित्यो, निःस्पर्शद्र-
व्यत्वाद् आत्मवदिति, निखत्त्वमाधनम् । तदापि हृदयदेशावच्छे-
देन स्पर्शानुभवादुक्तरीत्या द्रव्यत्वासिद्धेश्च निरस्तं ज्ञेयम् । यद्य-
शब्दो नित्यो, व्योमैकगुणत्वादिति साधनम् । तदपि पञ्चभूतगुण-
स्वस्याङ्गीकारादेव पक्षे हेत्वासिद्धेर्निरस्तमिति शेषम् ॥ इति शब्दः ॥

अथ स्पर्शः । स च त्वग्ग्राह्यः । तल्लक्षणं, वायुतन्मात्रत्वम् ।
 अयं कार्यगतः सविशेषः सन् चतुर्णामपि गुणो भवति । तेन श-
 ब्दव्याप्यगुणत्वं वा रूपव्यापकगुणत्वं वाऽपि तल्लक्षणम् ।
 सिद्धान्ते तु मात्रारूपो मृदुकठिनशीतोष्णभेदाच्चतुर्विधः । मृदु-
 त्वं कठिनत्वं च शैत्यगुणत्वमेव च ॥ एतस्पर्शस्य स्पर्शत्वं
 तन्मात्रत्वं न भवत्यत इति वाक्यात् । गुणात्मा तु मृदुपिच्छिलक-
 ठिनशीतोष्णानुष्णाशीतलघुगुरुसंयोगादिभेदाद् बहुविधः । मृदा-
 दिशब्दाश्च धर्मवाचका एव प्रचुरप्रयोगाद्भिन्नमपि बोधयन्ति ।
 यथा कोशकारः, शीतं गुणे तद्वदर्थः सुशीमः शिशिरोजड इति ।
 श्रीभागवते च, वस्तुनो लघुकाठिन्यं मृदुगुरुष्णशीतताम् । जिघृक्ष-
 तस्त्वद् निमिञ्चेति शुकोऽप्याह । अत एव लोके भारादिपद-
 प्रयोगश्च । तत्र मृदु कोमलः । यथा मालतीकुसुमादौ । स च
 गादस्पर्शेन गृह्यते । चाक्षुषं त्वनीतभानरूपम् । अन्यथा कठिने
 गुल्मनवरङ्गाख्यपुष्पे मृदुत्वभ्रमो न स्यात् । पिच्छिलोऽपि तस्यैव
 भेदः । स च पट्टुकूलादिषु । कठिनस्तु पाषाणादिषु । शीतो
 जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतस्तु वायौ, भूमौ च । लघुस्तु
 वायुतेजोजलभूमिषु । यथा सूक्ष्मवायुस्पर्शो ज्वालास्पर्शस्त्वल्स्पर्श-
 ॥ लघुत्वादेवोर्ध्वगमनं तेजसः । जलीयस्तु गङ्गायमुनयोः कूप-
 नद्योर्वा पयसि पेयीयमाने मुख्वावज्जिन्नत्वचैव प्रसक्तः । गुरुरपि
 वायुजलभूमिषु । तत्र वायवीयस्तु वायुपूरितद्वतितनमनोभेय एव ।
 प्रचित्तस्यैव वायोस्तदारम्भकत्वात् । बाहिर्वायौ त्वनारम्भादेव ।
 तदननुभवस्तु वेगप्रातिबद्धत्वात् । जलीयस्तु मुख्वावज्जिन्नत्वचा प्र-
 सक्तोऽपि भूमस्तु विष्टम्भेन प्रसक्तः । पाणौ फलकुसुमयोः स्था-
 पने पाणिनमनतोलनाभ्यां विनैव फले गुरुत्वानुभवात् । यद्यपि
 शास्त्रान्तरे गुरुत्वं भिन्नो धर्म उतोलनादिनाऽवगम्यते, तथापि

सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव । स्पर्शसहितेनैव तोलनादिना तदवग-
मात् । स्पर्शं विना यत्र गुरुत्वावगमस्तत्र त्वानुमानिक एव । पर्वते
बह्वेरिव किञ्च गुरुत्वं यत्र दृष्टं, तत्रापेक्षिकमेव दृष्टमात्रं परमाणौ कुटौ
वानवक्तुं क्षम्यम् । आद्यपतनासमवायिकारणस्य तत्र प्रत्यक्षतो
बाधात् । जालार्कशम्यवगतः स्वमेवानुपतन्नगामिति वाक्यात् ।
एतेन लघुत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । कार्पोत्पत्तेः पूर्वमपेक्षाबुद्ध्य-
नुदयेनापेक्षिकस्य लघुत्वस्याशक्यवचनत्वात् । यत्तु वैशिष्टिकाः—
अस्ति नित्यमतिरिक्तं गुरुत्वं परमाणुमात्रवृत्ति, तेन कार्यं गुरु-
त्वान्तरं तु न जन्यते । यदि जन्येत तदा तोलकमितावयवद्वयार-
ब्धेऽवयविनि अवयवगुरुत्वाभ्यां सहास्य तोलकचतुष्टयमितं गुरुत्वं
स्यात् । तच्च तदनुसार्यवनमनादर्शनादशक्यवचनम् । नच ताभ्यां
कार्यं सूक्ष्ममेव गुरुत्वं जन्यते । स्वभावेन तज्जनने नियामकाभा-
वात् । तच्च घटलग्नतृणादेरिवाग्राह्यमिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षस्य
तस्यानुश्रयेत्येव तदुत्पत्तावेव मानाभावात् । अतो नित्यं निरपेक्षं
परमाणुमात्रवृत्त्येव गुरुत्वम् । अवयविनि तु तद्वद्बहुत्वादेव गुरुत्वा-
धिक्यप्रसय इति । तत्र । बहुत्वस्य महत्त्वमात्रबोधकत्वात् । तूला-
दिपुञ्जेषु तथावधारणात् । बहुतूलपुञ्जाल्पपापाणयोः पातने
पापाणमथमपातबाधापक्षे । बहुत्वबोधितगुरुत्वस्य पापाणेऽभा-
वात् । किञ्च, तूलपुञ्जे आद्यपतनासमवायिनो गुरुत्वस्याभावात्
पापाणे बहुत्वबोधितगुरुत्वस्याभावादपेक्षाबुद्धेः पर्यायेणोभयत्रो-
दयात्तत्रापेक्षिकस्यापि तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाल्लक्षणेऽव्याप्तिग्रा-
साच्च । किञ्च, यत्र शिथिलावयवश्चिष्टावयवौ तूलपापाणौ द्वाव-
पि मन्निहितौ तत्र तोलनेन शिथिलावयवे पातमज्जनाभ्यां विल-
ष्टावयवे गुरुत्वबुद्धिरुदेतीति सत्प्रतिपक्षग्रासः साध्याप्रसिद्धिश्च ।
अतोऽतिरिक्तत्वातीन्द्रियत्वाद्यङ्गीकारः प्रशस्तपादविश्वासादेवेति

दिक् । केचित्तु, परमाणुषु गुरुत्वं नाङ्गीकुर्वन्तः संयोगेन शब्दव-
 ञ्छिशिथिलावयवसंयोगेन लघुत्वं त्रिलघ्वावयवसंयोगेन गुरुत्वमि-
 साहुः । तदप्यसङ्गतम् । स्पर्शातिरिक्तस्य संयोगस्यापि वक्तुमश-
 क्यत्वात् । स्पृष्ट एव लोके संयुक्तव्यवहारात् । संयोगे स्पर्श-
 ठव्यवहाराच्च । नच लौकिकव्यवहारो भ्रान्त्येति वक्तुं शक्यम् ।
 शब्दस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चिर्त्तिं यूपं रजस्वलाम् * स्पृष्ट्वा त्वकामतो
 विमः स्नानं कृत्वा विशुद्धपतीति स्मृतावपि तथा प्रयोगात् ।
 यत्तु, चण्डालान्सास्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च * पतस्रज्ञान-
 तो विमो ज्ञानात् माम्प्यं तु गच्छतीत्याशुक्त्वा । यत् करोत्येक-
 रात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः * तज्ज्ञैर्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्य-
 पोहतीति प्रायश्चित्तान्तरविधानादस्ति स्पर्शसंयोगयोर्भेद इति ।
 तदप्यसङ्गतम् । तस्य ज्ञानमयुक्तत्वादष्टविधमैयुनीक्रियानिर्हृतिप्रयु-
 क्तत्वाच्च । नच संयोगस्य द्विष्टासित्वेन स्पर्शस्य चैकदृष्टासित्वेन
 असंज्ञतो भेदनिश्चयाच्चैवमिति वाच्यम् । संयोगे व्यासज्ज्येदृष्टासित्वस्य
 विपक्षिपन्नत्वात् । इदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेक्ष्य
 तत्र तत्रावगम्यमानस्य सादृश्यस्य प्रतिधर्मिभिन्नत्ववदिदमनेन
 संयुक्तमिदमनेनेति बुद्धिनिपयस्य संयोगस्यापि प्रतिधर्मिभेदाङ्गी-
 कारे बाधकाभावात् । हरिद्राचूर्णरूपाभ्यां विजातीयरूपवत् पा-
 कजघृदुत्वादिवच्च द्रव्यद्वयस्पर्शाभ्यां तदानीं संयोगारूपस्य
 विजातीयस्य तस्य जननाद् भेदज्ञानेऽपि स्पर्शातिरेकस्य दुरूपपा-
 दत्वाच्च । अन्यथा द्वित्वादावपि संख्यातोऽतिरेकमसङ्गात् । सं-
 योगजस्तु न संयोगः । भिन्नतया प्रतीयमानत्वात् । नच स्पर्शस्य
 स्वगेकगम्यत्वात् संयोगस्य त्वक्चक्षुर्गम्यत्वादास्ति भेद इति वा-
 च्यम् । अपयोजकत्वात् । त्वग्राह्यगुणत्वस्यैव स्पर्शत्वात् । चक्षु-
 र्ग्राह्यत्वेऽपि त्वग्राह्यत्वानपायात् । ननु के द्वितीयः कन्धवाक्ये

लघ्वादिग्रहणत्वद्वनिर्भेदकथनेनार्थत इतरनिषेधसिद्धेः संयोगे स्पर्श-
त्वं न युक्तमिति चेत् । अत्र पृच्छामः । कथमत्र निषेधः । किं यस्मा-
देवं तस्मान्नेनरग्रहणाय त्वद्वनिर्भेद इति, उक्तं तस्मादेत एव स्प-
र्शो नेतर इति । अथवा तस्माल्लघ्वादिपदकं नेतरग्राह्यमिति । तत्र
नायः । संयोगस्यापि त्वचा अग्रहणापत्तेः । न द्वितीयः । वाक्ये
निर्देशात् स्पर्शसामान्यस्पर्शत्वहानिमतद्भावात् । अतस्तृतीय एव
पक्ष आदर्तव्यः । ततश्च न संयोगे स्पर्शत्रायोग इति न किञ्चि-
देतत् । ननु संयोगस्य स्पर्शत्वे त्वग्लक्षणस्य चक्षुष्यतिव्याप्तिरि-
ति चेन्न । वायुविशेषगुणत्वेन स्पर्शग्रहस्य तत्र विवक्षितत्वेन चक्षु-
ष्यपि च तदभावेनादोषात् । नच स्पर्शस्य पृथिव्यादिचतुष्टय-
वृत्तित्वादस्ति भेद इति वाच्यम् । संयोगस्याकाशादिपञ्चकवृत्तित्वे
मानाभावात् । आकाशे कन्दुक, इदानीं घटः, प्राच्यां चन्द्र इत्या-
दौ तु कालिकसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धाभ्यामेव यथासम्भवं वृत्तिः
नियमसिद्धेः । अन्यथा सर्व एवात्मानः काले न स्युः । किञ्च,
आकाशादौ संयोगाङ्गीकारे समवायिकारणनिर्वचनाशक्तिः । त-
थाहि । न संख्यापृथक्त्वयोस्तथात्वम् । तयोर्विजातीयगुणजनक-
त्वस्यान्यत्रासिद्धत्वात् । यत्र समविपमानेकद्रव्यजन्ये कार्ये वि-
जातीयरूपरसाद्युत्पत्तिस्तत्रापि कारणगतरूपरसादेरेवासमवायि-
त्वं न संख्यायास्तस्याः स्वरूपतो भानं नियम्यैवान्यथासिद्धत्वात् ।
नापि परिमाणस्य । अतिमहतस्तस्य कार्यजनकत्वात् । नापि
विभागस्य । तस्य संयोगजनकतायाः क्वाप्यदर्शनात् । नापि
विशेषगुणानाम् । संयोगान्तरभावित्वात् । नापि घटादिकर्मणः ।
तस्य तथात्वे निमित्तकारणनिर्वचनाशक्तेः । नच कालेश्वरेच्छादी-
नामेव निमित्तत्वमिति साम्प्रतम् । तेषां सामान्यत्वेनागतिकगति-
ध्यादिति । नचैव देहनिष्ठमनुष्यपक्षिः । प्राणसंयोगेनैव तत्सम्भ-

वात् । यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः * प्राणिनः
 सा स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति मृत्युलक्षणेन तथावधारणात् ।
 नचात्ममनसोः संयोगराहित्ये ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 कार्यकारणकर्तृत्वाध्यासेनेन्द्रियप्रेरणेन च तत्सम्भवस्योपपादित-
 त्वात् । व्यापकत्वं च न सकलमूर्च्छद्रव्यसंयोगित्वं, किन्तु दैशिक-
 परिच्छेदरहितत्वमेव । अन्ये ईश्वरे तु देशकालपरिच्छेद्यत्वमिति न
 कोऽपि चोद्यावसरः । मनसस्तु स्पर्शवत्त्वेऽपि न दोषः । अन्नम-
 यत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मान्न स्पर्शातिरिक्तः संयोगो, न वा
 गुरुत्वादयः । श्लेषस्तु विभागाभाव एव । संयुक्ता अप्यङ्गुलय-
 श्वतस्तो भवन्ति । संश्लेषे तु न तथा । यथा मिलिताङ्गुलेरिति ।
 एवञ्च स्नेहोऽपि स्पर्शस्यैव भेदः । त्वचैवावगमात् । नच संग्रह-
 निमित्तत्वेन मृजा नाश्रयत्वेन च सोऽतिरिक्त एवास्त्विति वाच्य-
 म् । स्पर्शस्यैव तथात्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । एतेनैवोभयविधं
 द्रवत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । चक्षुषा तद्ग्रहस्तूपनीतभानरूपएवं-
 रूपान्तरक्रियाद्युन्नेयत्वात्तस्येकत्वं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ इतिस्पर्शः ॥
 अथ रूपम् । तच्च चक्षुर्ग्राह्यम् । तल्लक्षणं च तेजस्तन्मा-
 भ्रत्वम् । द्रव्याकृतितुल्याकृतिकत्वम् । सर्वदोषसर्जनतया प्रतीय-
 मानत्वम् । व्यक्ति-संस्थासमानसंस्थाकत्वं च । तदुक्तं, द्रव्याकृतित्वं
 गुणताव्यक्तिसंस्थात्वमेव च * तेजस्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य
 वृत्तय इति । तच्च तन्मात्रारूपमेकविधमेव । मूले रूपभेदागणना-
 त् । कार्यगतं तु गुणरूपं भास्वरयुक्कनीलपीतहरितलोहितादिभे-
 दादनन्तविधं रङ्गकारादिषु प्रसिद्धम् । तेन स्पर्शव्याप्यगुणत्वं,
 रसव्यापकगुणत्वं च तल्लक्षणं ज्ञेयम् । चित्रमप्यतिरिक्तं रूपम् ।
 पार्थसारथिभिश्चास्तु कारणगुणानां न कार्यगुणारम्भकत्वम् ।
 गुणद्वयप्रतीत्यभावात् । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः

पटे चापरः । ततः कार्यकारणभावं प्रपद्येयाताम् । किन्तु तन्तु-
रूपमेव तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते, ने तु रूपा-
न्तरम् । चित्रपटेऽप्यवयवभेदद्वारेणैव नानारूपमवयवस्य शक्य-
वचनत्वाच्चित्रशब्दस्य नानापर्यायतया लोकप्रसिद्धेश्च चित्रमपि
नातिरिक्तं रूपमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । चित्रे तथा वक्तुं शक्यत्वे-
ऽपि यत्र हरिद्राचूर्णयोः कार्ये कुङ्कुमादौ निम्बूकरसाक्तहारिद्र-
वसनादौ वा विजातीयं रक्तं पीतं च रूपं प्रतीयते तत्र कारण-
गुणारम्भत्वस्यावश्यकत्वाच्चित्रस्यातिरिक्तत्वाद्भ्रिकारेऽपि बाध-
काभावात् ॥ केचिदालङ्कारिकास्तु—यद्यपि रूपाणि पञ्चविधा-
नि तथापि पारिशेष्यात् त्रीण्येव सिद्ध्यन्ति । पीतारुणयोर्नीलह-
रितकृष्णानां चैवयात् । ननु घटपटयोरिव पीतरक्तयोर्भेदप्रती-
तेर्निहोतुमशक्यत्वात् । कारणविशेषगुणानां कार्ये स्वसजातीय-
गुणारम्भकत्वस्वाभाव्याच्च न तयोरभेदः सिद्ध्यति । नच भेदप्र-
तीतिर्भ्रमः । बाधकाभावात् । पीते काश्च्ये रक्तप्रतीतिरेव बाध-
कमिति चेन्न । सा पीतातिरिक्तविषयेति । नच कारणगुणानार-
ब्धे पाकजन्ये रक्ते तयोरभेदप्रतीतिः सुस्थ्या । तत्र, पीतं नष्टं
पाकेन रक्तमुत्पन्नमिति प्रतीतिरेव भेदप्रसायकत्वात् । रक्तस्य
पीतध्वंससमानाधिकरणत्वादिति चेत् । तदिदं न क्षोदक्षमम् ।
हरिद्राकिंशुकादिरते चूर्णादिक्षारयोगेन रक्तिमोपलब्धेरन्यत्वानुप-
लब्धेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदभेदस्यासत्त्वात् । धवलनीलयोगे
वर्णान्तरमुपलभ्यत एवेति चेत् । मिथो वर्णयोर्योगे वर्णान्तरोपल-
ब्धेर्नाभेदप्रसायकत्वम् । क्षारादेरवर्णत्वेन तत्प्रसायकत्वमिष्टम् ।
एतदन्यथानुपपत्त्या तदभेदकल्पनमावश्यकम् । तत्र क्षारादि-
व्यञ्जक इति चेत् । ॐमिति ग्रामः । विद्यमानभावस्यैव व्यञ्जकेनो-
पलब्धेः । उत्कर्षाधायकः स इति चेत् । उत्कर्षस्य स्वसजातीय-

सत्तया सिद्धेस्तदभेदो दैवसिद्धः । न हि रामभस्य उत्कर्षो-
 ऽशत्वं, किन्तु स्वसजातीयेष्वाधिनयम् । हरिद्रारुणेति प्रसयात् ।
 तत्र पाकेनैव रूपपरावृत्तिरिति चेत् । स्वादिकेऽङ्गालादौ तूर्णाद्य-
 योगेऽपि पाकप्रसक्त्या रूपपरावृत्तिर्दुर्बारा । किञ्च, अभिव्यञ्जक-
 समवधानेऽभिव्यञ्जकस्य तदाविर्भावकत्वेन पीते रक्ताभेदसि-
 द्धेः । पीतं, रक्तासन्ताभाप्रतियोगि । तदन्याप्रतियोगित्वे सति
 प्रतियोगित्वात् । रक्तवत् । व्यतिरेके नीलादित्रादिसादिना तद-
 ऽभेदसिद्धेः । उभयत्रापि पीतत्वस्य त्वन्मते साध्याव्यापकत्वाभो-
 पाधिता । साध्याभासोपाध्यभावव्याप्तेः पीते व्यभिचरितत्वात् ।
 पक्षनावच्छेदकस्यानुपाधित्वाच्च । मधुपासनाया यत्पीतं चारुणं
 चेति प्रकृत्य, न पीतादरुणं नारुणात् पीतं भिन्नमिति तयोरभेदो
 दर्शितः । तस्मात् प्रसङ्गाऽनुमानशब्दाऽर्थापत्तिप्रमाणेभ्यस्तयोर-
 ऽभेदः सिद्धमतीति । अत एवोदयेऽरुणेऽधुमालिनि पुनः पीतिम-
 मतीति । तस्मादारुण्यापकर्षः पीतः पीतोत्कर्षोऽरुण इत्युत्कर्षा-
 पकर्षयोः स्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनियमात् तयोरैक्यसिद्धिः । अत
 एव न पीताम्बरे हरावरुणपदवाच्यता । एतेन तेजसः शुक्लभा-
 स्वरं रूपमित्युक्तिः प्रत्युक्ता । भास्वरत्वाऽङ्गीकारेऽपि शुक्लान-
 ङ्गीकारात् । चन्द्रमसि मण्यादौ च तदौष्ण्यवत् मभूतपाथः पृथिवी-
 भागगतरूपेणाभिभवसम्भवात् । यदारुणं तत्तेजसो यद् धूर्ध्रं
 तद्वायोऽप्यनीलं तन्नभस इति आथर्वणियाच्च वैदिकस्यैव तच्छोभते ।
 एवं नीलमेघश्यामो हरिरिति सार्वजनीनप्रयोगान्नीलश्यामयोः
 पर्यायतया तयोरपि न भेदः सिद्धमतीति । अजामेकां लोहित-
 शुक्लकृष्णामिति श्रुतौ प्रकृतैस्त्रिगुणत्वप्रतिपादनाच्चजन्यस्य जग-
 तोऽपि त्रिगुणत्वमेवेति सिद्धम् । गुणानां चैतद्रूपत्रयवत्त्वमेव ।
 इतरेषामत्रैवाऽन्तर्भाव इत्याहुः ॥ तन्न रोचिष्णु ॥ अत्राधितप्रत्यक्षे-

यैव पीतारुणयोर्भेदनिश्चयात् । नच तस्योत्कर्षापकर्षविषयत्वा-
 न्न जातिभेदनिश्चायकत्वमिति वाच्यम् । हरिद्रारुण्यादिप्रसवे
 पीतिमारुणिम्नोः सहैव भावेन पीतिभिन् तदपकर्षरूपत्वस्याशङ्क-
 यचन-वात् । एकविषययोस्तपोः सहानवस्थानात् । अन्यथा
 कौमुद्याद्यपकर्षेऽपि पीतप्रसयापत्तेः । अतः क्षारादिनापि पीति-
 म्ना सहैवारुण्यमभिव्यज्यते । अम्लादिना चारुण्यनाशेनाभिभवेन
 तत्रापि वा पीतिमोत्कृष्यते इति प्रसक्षानुरोधेनावश्यं मन्तव्य-
 मकामैरपि । किञ्च, पीतोत्कर्षस्यारुणत्वं वक्तुमुद्यदंशुमालिनिद-
 र्शनमप्यसङ्गतम् । उत्कर्षदशाया पीतत्वभानात् । तथैव सुवर्णा-
 दावप्पवगन्तव्यम् । एवं सिद्धे भेदे प्रसक्षवाधितमनुमानादिकम-
 प्यप्रमाणम् । मधूपासनाश्रुतिरपि भिन्नपदेनाविविक्तत्वमेव तयो-
 र्वाक्ति, न त्वैक्यमिति न विरुद्ध्यते । अत एवाधर्वणीयश्रुति-
 रपि वायोर्धूममधिकं रूपं वदन्ती कार्येषु कार्याकृतिवद्रूपमप्यति-
 रिक्तं बोधयतीति युज्यते । नीलमेघश्यामो हरिरिखादावपि श्याम-
 पदस्य रूपद्वयवाचकत्वम् उपमानपदसमभिव्याहारादवगतव्यम् ।
 कर्पूरगौरः शिवः, स्वर्णगौरी पार्वतीसादिषु तथा दर्शनात् । न
 च श्वेतपीतयोरैक्यं युष्मत्सम्मतम् । अतस्तद्वदन्यत्राप्यवधेयम् ।
 अजामेकामिति श्रुतिरपि सांख्यमते प्रकृतिपरा, वेदान्तिमते तेजो-
 ऽवक्षपरा । उभयथापि कारणरूपं निरूपयन्ती कार्यमिष रूपान्तरं
 जन्यं संगृह्णाति । न तु निन्दुत इत्यन्तर्भावेऽपि रूपान्तरमवर्जनीय-
 मिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ भास्वरं तु परप्रकाशकम् । तच्च स्वाश्र-
 याधिकदेशवृत्ति । विसारित्वात् । मणिप्रभादौ तथा निश्चयात् ।
 नच तस्यास्तज्जनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वमिति वाच्यम् ।
 रूपवत्त्वेन स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेस्तस्या अपि स्पर्शनिमग्नत्वात् । नच

तस्या अनुद्भूतः स्पर्शोऽस्तीति वाच्यम् । मानाभावात् । उद्भू-
 तस्य क्वाप्यदर्शनात् । कारणे उद्भूतः कार्येऽनुद्भूत इति वैप-
 रीत्याच्च । नच तदवयवा अतिरिक्ता एवेति वाच्यम् । मणिना-
 शेऽपि तदारम्भकावयवाऽनाशात्तद्विषयसापत्तेः । मणिं विनापि
 तदुत्पत्तिमसङ्गाच्च । मणेः प्रभेदितवत् प्रभावयवानां प्रभेदापत्तेश्चेति ।
 इदं च, गुणाद्वालोकवदिति सूत्रे मपञ्चितमाचार्यैरिति विशेषा-
 कङ्गायां ततोऽवधेयम् ॥ इति रूपम् ॥

अथ रसः ॥ स च रसनेन्द्रियग्राह्यः । तल्लक्षणं तु जलत-
 न्मात्रस्वम् । स च तन्मात्रारूपोऽव्यक्तमधुर एव । कार्यगतस्तु
 भौमो व्यक्ताव्यक्तभेदभिन्नः कषायमधुरतित्तकद्वयम्लक्षारमिश्रभे-
 दात् सप्तविधः । तदवान्तरभेदैस्त्वनन्तविधः । गुडशर्कराद्राक्षादुग्धा-
 दौ तथोपलम्भात् । तेन गन्धव्यापकगुणत्वं रूपव्याप्यगुणत्वं च
 तल्लक्षणम् । अयं जलेऽव्यक्तमधुर एव । रसान्तरमतीतिस्त्वाधार-
 धर्ममम्बन्धात् । तदुक्तं, भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते
 इति ॥ इति रसः ॥

अथ गन्धः । स च घ्राणेन्द्रियग्राह्यः । तल्लक्षणं तु पृथिवी-
 तन्मात्रत्वम् । स च व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधः । कार्यगतस्तु
 गुणरूपः पञ्चविधः । करम्भपूतसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथ-
 क् * द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते इति वाक्यात् ।
 तदवान्तरभेदैस्त्वनन्तविधः । तेन रसव्याप्यगुणत्वं तल्लक्षणम् ।
 तत्र करम्भो मिश्रः । स च व्यञ्जनादिषु मसिद्धः । एतेन
 जातिसाङ्कर्यमपि परिहृतं बोध्यम् । अन्यथा लवङ्गादौ यत्र सौर-
 भ्यं न तत्र पूतित्वम् । यत्र पूतित्वं हिङ्गवादौ न तत्र सौरभ्य-
 म् । उभयसमावेशश्च व्यञ्जन इति तद् स्यादेव । पूतिर्दुर्गन्धः,
 सौरभ्यं सुगन्धः । पूतिसौरभ्ययोरेव शान्तोग्री भेदौ । तत्र शत-

पत्रादिगन्धः शान्तः । उग्रश्चम्पकादेर्लयुनादेश्च । अम्लो निम्ब-
कादेः पर्युपिनसूपादेश्च । आदिशब्देन घूमघूपादीनामनेकविधो
गन्धोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः । अयं च स्वाश्रयाधिकदेशवर्त्तो केत-
कादिसुगन्धस्येव दूरत उपलब्धेः । नच द्रव्यावयवनिर्गमा-
देवोपपत्तौ स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकारो न युक्त इति
वाच्यम् । प्रामाणिकत्वात् । तदुपपादितं विद्वन्मण्डने प्रभुचरणैः ।
तथाहि । दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि सुगमदस्य गन्धोप-
लम्भो वणिक्मार्थेषु । न हि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ
सम्भवतः । नच तत्रापूर्वतत्प्रवेशस्य वक्तुमशक्यत्वेऽप्यवयवनिर्ग-
मस्त्वदण्डवारितः । तज्जागापगमम्यानुभवसाक्षिकत्वादिति वाच्य-
म् । तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलब्धि-
मसङ्गात् । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोप-
लभ्येत । गन्धस्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथे-
ति चेत् । अहो गौरवभीतिर्वावदूकस्य यदवयवनिर्गमं पुनस्तदव-
यवपूर्णं तद्धेतोरदृष्टस्य च कल्पनं रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टा-
न्तरस्य च कल्पनां वदतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेति
मात्रकथने च सङ्कोचः । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि त्रुटौ रू-
पस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं कल्प्यत इति चेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य
कस्यचित् कुसुमस्य लयुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृत्स्नया
क्षालनेऽपि करस्य न तद्वन्धापगमोऽनुभूयते तत्र तेषां वक्तुमश-
क्यत्वात् । स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्प्रोञ्जनेऽप्यसहिष्णूनां
सकृत्क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः । कुतस्तथा मुहुस्तथा करणे ।
अतो द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम् । विनश्यदवस्थ-
गुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तत्र तथा द्रव्याधिकदेशवृत्ति-
त्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेसादि । श्रुतिरपि, यथा दृशस्य संपुष्पितस्य

दूराद्गन्धो वातीति । अत्र तदवयवामस्यनिरूपणार्थमेव दूरपदम् ।
यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे गन्धोपलम्भसामान्या एव म-
तिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह । तत्र फल्गु । विजातीयगुणोपलम्भ-
कत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । एककालाच्छे-
देन नेत्रगोलकान्तस्त्वचा चक्षुषा च बहुयौष्यरूपयोर्ग्रहणस्य
सर्जनीनत्वात् । गन्धोपलम्भकत्वेनेति चेन्न । असिद्धत्वाद्वैपरीत्य-
स्यापि सुवचत्वाच्च । नच फलबलेन तस्याः प्राचल्पं कल्प्यत
इति वाच्यम् । फलस्यास्मदुक्तरीत्यापि सिद्धेस्तस्या एव बलवत्त्वे
नियामकाभावात् । क्षणान्तरे रसोपलम्भप्रसङ्गाच्च । नच तद्गत-
रसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । अनारम्भकेषु तेष्वनुद्भूत-
रसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक् ॥ नच मुहुःक्षालना-
द्विना गन्धापगमतारतम्ये गन्धस्य सावयवत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
इष्टापत्तेः । नच स्पर्शवत्त्वापत्तिः । सावयवद्रव्यत्वेनैव स्पर्शवत्त्वेन
व्याप्तरङ्गीकारात् । भूतमूर्क्षमरूपत्वेनेष्टापत्तेश्च । एतेनारम्भकत्वमपि
दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धनैव चन्दनस्पृष्टवायुमम्पर्कशालिशालान्तर-
शैत्यं, निम्बतरुविशेषमम्पर्कशालिवातसंसर्गजमुखतित्कत्वमपि व्या-
ख्यातं ज्ञेयम् । नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव
गन्धादिनिर्गमानिर्गमानियामकत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ इति गन्धः ॥
इति सन्मात्राणां लक्षणानि ॥

अथ भूतानां लक्षणान्युच्यन्ते ॥ तत्राकाशादिपञ्चकान्यत-
मत्वं सविशेषशब्दादिमत्त्वं वा सामान्यलक्षणम् । बहिरिन्द्रियग्रा-
ह्यविशेषगुणवत्त्वमिति भूतत्वलक्षणं त्वग्रे आलङ्कारिकैर्दृष्ट्याद्
योग्यताघटितत्वेऽपि प्रमाणरहितत्वान्नादृतम् । एवमन्यदपि बो-
ध्यम् ॥ अथ वैशेषिकम् ॥ तत्राकाशस्य भूतावकाशदातृत्वं बहि-
रन्तर्ग्यवहारविषयत्वं, प्राणेन्द्रियान्तःकरणाधारत्वं, चेति लक्षण-

अयम् । तदुक्तं, भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च * प्राणे-
न्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो दृत्तिलक्षणमिति । तत्राद्यमधिदैविकस्य
स्वाभिभौतिकस्वरूपकर्मकदातृत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् । द्वितीयं त्वा-
धिभौतिकं स्वरूपलक्षणं व्यवहारोपयोगि । नचावरणेऽतिव्याप्तिः ।
तस्य विषयपरिच्छेदकत्वात् । अत एव, न भूमदेशे दिशि च ।
आन्तरो देशो बाह्यो देशः । आन्तरा दिग् बाह्या दिगिति । तत्र
विद्यमानत्वेनाभिलष्यमानत्वात् । अतो धूमोऽन्तरेव, न बहिरिति
व्यवहारसाक्षिको विवर एव बहिरन्तरव्यवहार इति । एतेनाकाश-
मनिच्छन्तो म्लेच्छा भाट्टैकदेशिनश्चापास्ताः । अपं निस इति
वेशोपिकादयः । तथाहि । समवाय्यादिकारणत्रयसागरण्या हि
सर्वोत्पत्तिः । तत्राकाशावयवामभिद्धया समवाय्यभावेन तद्वद्वयसं-
योगरूपासमवायिनोऽप्यभावात् । केवलनिमित्तं कार्योत्पत्त्यद-
र्शनात् । सृष्टिप्रागभावदशायामसुपिरत्वस्यामम्भाव्यत्वात् पृथि-
व्यादिवैचर्म्याद् विभुत्वात् सम्भवश्रुतेरुपाधिपरत्वेन गौणत्वेनाज-
त्वसिद्धिरतोऽयं निस इति वदन्ति । तद्वियदुत्पत्त्यधिकरणे दूषितं
व्यासैः । तद् दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । तथाहि । नभोजन्यं, विकारि-
त्वात् । विकारि, लौकिकव्यवहारविषयत्वाद् । घटादिवदिसनु-
मानेन, भात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्यनुगृहीतेन जन्यत्वसिद्ध्या
ईश्वरस्यैव समवायिनो निमित्ताद्विभागान्च समवायिनः सुखेन
जन्यत्वसिद्धिः । क्रमसृष्ट्यन्तरेऽपि तत्सिद्धिरन्यूहाऽतः सुष्ठु ॥

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । आकाशनीलप्रतीतिर्या सा भ्रमः ।
प्रमा वेति । तत्र बहवः । आकाशस्य रूपवत्त्वे न मानम् । तथाहि ।
न तावत् प्रसक्षम् । आकाशं तद्रूपं वा पश्यामीत्यप्रसयात् । नीलं
नभोऽस्तीति प्रतीतिः सार्वलौकिकीति चेत् । तस्या भ्रान्तत्वात् ।
ननु रूपवतः प्रसङ्गाविषयता न नियता । परमाणौ व्यभिचारादे-

तिचेत् । सहकार्यभावस्य तत्र तन्त्रत्वात् । किं तत्सहकारीतिचेत् ।
 महत्त्वमेव । नापि, वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् । पृथिवीवादिसनेन
 आकाशे रूपासिद्धिः । द्रवत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । नापि, क्रियादि-
 राहितत्वे सति भूतत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । कालवादिसनेन सिद्धिः ।
 द्रव्यारम्भकत्वस्योपाधित्वात् । आद्यक्षणीयघटादौ व्यभिचारा-
 च्च । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवदृष्टिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्म-
 वषवस्य कालादीतरद्रव्यत्वस्य वा भूतत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।
 किञ्च । आकाशो यदि रूपवान् स्यात् परममहात्मा स्यात् । बहि-
 रिन्द्रियग्राह्यो वा स्यात्, स्पर्शवान् वा स्यात्, पृथिव्यादित्रयं
 वा स्यादिति बाधकतर्कपराहतमाकाशस्य रूपवत्त्वमिच्छाहुः ॥ तत्र
 साहित्यसर्वस्वकारः ॥ नेदमुचितम् । नीलं नभः पश्यामीति निःश-
 ङ्कं सार्वजनीनप्रत्ययात् । नचासौ भ्रमः । तत्कारणीभूतदोषस्य
 विकल्पपराहतेः । तथाहि । किमसौ विषयदोषः सादृश्यनिवन्धन
 इदं रजतमिति वद् ? उत करणदोषः पिप्तादिनिवन्धनः । शङ्कः
 पीत इतिवद् । नाद्यः । असम्भवात् । विषयगतदोषजन्यभ्रम-
 त्वावच्छिन्नं प्रति धर्मिमोपसहकृतारोपस्य तन्त्रत्वात् । प्रकृते तद-
 सम्भवात् । नभस्त्वस्यावच्छेदकताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् ।
 न द्वितीयः । अस्य प्रत्ययस्य सार्वजनीनत्वाद् युगपद् सर्वजन-
 करणदोषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नचैन्द्रजालिकमायायां यथा
 वस्तुग्रहणमतिबन्धरूपः करणगतो विषयगतो वा दोषः सार्वजनीन-
 स्तथात्रेति वाच्यम् । तत्रेन्द्रजालिकस्य तत्परिपन्थिमन्त्रादिमतो-
 ऽन्यस्य यथावस्तुग्रहणदर्शनेन तस्यासार्वजनीनत्वनिश्चयात् ।
 किञ्च सर्वेषां रूपातिवादिनां मते आकाशस्यातीन्द्रियतायाः सम्म-
 तत्वेन तदधिकरणकभ्रमायोगात् । अतो बाधकाभावात् सा प्रती-
 तिः प्रमैव । सामीप्ये नैल्याभावप्रत्यय एव बाधक इति चेन्न ।

व्यापकव्याकाशस्य दैशिकपरत्वापरत्वात्मकदूरत्वसामीप्ययोरनधिकरणत्वात् । पुरुषसृष्टदेशविवक्षया सामीप्यप्रत्यय इति चेत् । तवाकाशस्यातीन्द्रियत्वेन सामीप्याद्यत्रिपयत्वात् । नयनसंसृष्टाज्जनयत् सागरनीलिमवच्च ममीपे तदग्रहणेऽप्यदोषात् । तस्माददुष्ट आकाशप्रसक्षतापक्षः । एवञ्च पूर्वोक्तानुमानमपि मानम् । नच द्रवत्वमुपाधिः । तस्य प्रलये पृथ्वीतेजःपरमाण्वोः माध्याव्यापकत्वात् । घटवह्नयादावपि तथात्वाच्च । घटादौ द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वेन द्रवत्वसिद्धेर्न माध्याव्यापकत्वमिति चेन्न । तद्वृत्तितादृशजातिमत्त्वेन तत्तद्गुणमाधने । द्वेषवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वेनेश्वरेऽपि द्वेषापत्तिः । किञ्च ।

व्याप्यधर्मस्यैव विशेषेण व्यापकधर्मस्यापि नियामकत्वापत्तिः । तदिष्टत्वे गन्धवद्वृत्तिपृथिवीत्वव्यापकजातिमत्त्वेनाकाशादावपि गन्धादिसाधनापत्तिः । नचैवं घटवह्नयादावमत्त्वेन द्रवत्वं पृथिवीतेजसोर्भागासिद्धं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्यालक्ष्यत्वात् । यथोपलम्भं तन्निमित्तस्य युक्तत्वादिति । यद्यप्यत्राकाशभिन्नत्वमुपाधिस्तथापि साध्याभावोपाध्यभावयोर्वायौ व्यभिचरितत्वेन पक्षे साधनाव्यापकत्वस्यादूपकत्वेन च न तत्सम्भवः । एतेन द्रवत्वाऽभावस्य रूपाभावसाहचर्यादुपाधिद्वीकरणमुत्प्लवम् । वस्तुतस्तु द्रवत्वं जल एव । नच घृतनैलसुवर्णादौ बह्वयादिसंसर्गेण तदुपलब्धिस्तर्हि न स्यादिति शङ्क्यम् । तदन्तर्गतानां जलांशानामेव तद्वृत्ताभ्युपगमेन तदभिव्यक्त्यावुपलम्भसम्भवात् । अन्यदा तदनुपलब्धिस्तु हिमकरकादाविव पाथिरभागवाहुल्याद्, अभिव्यञ्जकसंयोगाद्वेत्ताहुः । अपिच, द्वितीयानुमाने द्रव्यारम्भकत्वोपाधिस्तु रूपवदन्त्यावयविनि साध्याव्यापकत्वाच्चिरस्तः । अ. घक्षणावच्छिन्ने बहिरिन्द्रियग्राह्याविशेषगुणवस्वरूपभूतत्वस्य हेतोरभावान्न व्याप-

चारोऽपि । निरुक्तभूतत्वयोराद्यविश्लेषायां तद्वदृष्टिद्रव्यत्वसा-
क्षादव्याप्यधर्मस्य भूतत्वस्येव मूर्ततास्य मनसि द्वितीयविश्लेषायां
भाट्टानां शब्दे, वेदान्तिनामज्ञानेऽस्मन्मते तमस्यतिव्याप्तेः । वक्ष्यते
च तमसो द्रव्यत्वमुपरिष्ठात् ॥

योऽपि, यदि रूपवान् स्यात् पृथिव्यादित्रयं स्यादित्यादिरुत्प्रेक्षित-
स्तर्कः । सोऽपि दुस्तर्क एव । वायुभिन्नत्वे सति निष्क्रियत्वोपाधिग्रा-
सात् । यदि रूपवान् स्याद्वायुभिन्नत्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुण-
वान् स्यादिति प्रतितर्कपराङ्मेश्च । न च स्पर्शवत्त्वमुपाधिः । प्रभायां
साध्याव्यापकत्वात् । तत्राप्यनुदभूतः स्पर्शोऽस्तीति चेन्न । माना-
भावात् । स्पर्शवद्वाच्यत्वादिविश्लेषायाः प्रागुक्तरीत्याऽपक्षिप्तत्वात् ।
रूपरत्नेन तत्साधने त्र्यग्राह्यत्वस्योपाधित्वात् । अपिच, रूपं पृ-
थिव्यादित्रयाकाशेतरवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगि, वायुस्पर्शेतरबहि-
रिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वात् । गन्धादिवत् । शब्दो रूपसमानाधि-
करणः । तादृशविशेषगुणत्वात् । रसादिवत् । द्रवत्वासामानाधि-
करण्यमुपाधिरिति चेत् । विषमव्यापकत्वात् । प्रलयकालीननेजः-
परमाणुषु साध्याव्यापकत्वाच्चेति । न च विभुत्वानि स्पर्शत्वाभ्यां
सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् । आद्ये स्पर्शवत्त्वस्य, द्वितीये वेगत्व-
स्योपाधित्वात् । नचोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया सत्प्रतिपक्षे न
दूषकत्वमिति वाच्यम् । उपाधेर्हेत्वाभासवितयोत्थापकतया निर्ण-
यात् । उपाधेर्व्यतिरेकोपनहारे सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन मसज्ज्यतां
दूषकत्वम् प्रकृते तदभावेन तस्यादूषकत्वात् । एतेनाकाशस्य
रूपत्वे सिद्धे प्रत्यक्षसिद्धिरप्रत्युहैव । स्यादेतत् । चक्षुरिन्द्रिय-
जन्यद्रव्यसाक्षात्कारस्यावच्छिन्न महत्त्वसमानाधिकरणरूपवत्त्वस्य
कारणत्वात् । विपक्षे च प्रत्यक्षपरिपान्थिनः परममहत्त्वस्य साक्षात्
कथं तत्प्रत्यक्षमिति चेत् । उच्यते । लाघवेन अणुपरिमाणेतरपरि-

माणसमानाधिकरणरूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । पक्षी चलति,
 नेह पक्षी, इह पक्षीत्यादिप्रत्ययानामपि वियत्प्रत्यक्षसाधकत्वमुप-
 पद्यते । आलोकनण्डलविषयत्वे तु तदपगमेऽपि तथां प्रत्ययानाप-
 त्तिः । इहेति निर्देशानुपपत्तिश्च । तद्भूदेशोर्ध्वभागानुगमेन प्रत्य-
 यस्य देशविषयत्वापादनं प्रत्यभिज्ञानिर्वहणं चानिर्वहणमेव । तदु-
 पेक्षितमित्यलं विस्तरेणैवमाकाशस्य रूपवत्त्वं साधयति स्म ।
 सिद्धान्तस्तु— नाकाशे रूपम् । उपरि नीलं पश्यत अ काशं प-
 श्यामीत्येव प्रत्ययात् । नीलं नभः पश्यामीत्यत्रापि न गुणित्वेन
 नभसो भानम् । गुणित्वेन नीलमच्चे मानाभावात् । घटादौ पा-
 कादिना रूपपरावर्त्तने तन्निष्ठनीलादेर्गुणनिश्चयेन प्रकृते वैलक्ष-
 ण्यात् । नच वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् पृथिवीवदित्याद्यनुमानेन
 तत्सिद्धिः । नीरूपः, परममहत्त्वात् । आत्मादिवदिति प्रत्यनुमानेन
 सत्प्रतिपक्षत्वात् । नापि वायुभिन्नत्वे सति वाहिरिन्द्रियग्राह्यविशे-
 षगुणत्वादित्यनेन । तत्र स्पर्शवत्त्वस्योपाधित्वात् । नच तस्य प्र-
 भायां साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तस्या गुणित्वेन रूपवत्त्वा-
 भावाददोषात् । पृथिव्यादित्रयभिन्नत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।
 नचात्र वायुभिन्नत्वे सति निष्क्रियत्वमुपाधिरिति वाच्यम् । तस्य
 मनसि साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिवात् । अतः पुराणादौ तेजो-
 विशेषगुणित्वेनैव रूपस्य निरूपणादाकाशे तदुपगमो न प्रामाणि-
 कः । नच यद् धूम्रं तद्वायोर्ध्वनीलं तन्नभस इति श्रुतिसिद्धत्वान्न
 तथेति वाच्यम् । तस्यास्तद्देवतारूपपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा
 वायावपि धूम्रवर्णापत्तेः । नच खड्गाकाण्डाभगोक्षाभमिति दृष्टि-
 लक्षणेपु ज्योतिर्वचनाज्ञैवमिति वाच्यम् । यत्र कर्मसु काम्येषु
 त्विषं स्वप्नेषु पश्यति * सिद्धिं तत्र विजानीयात् तस्मिन् स्वप्न-
 निदर्शन इति श्रुत्या स्वप्नस्य सिद्धिसूचकत्ववत्तादृशभ्रमस्य दृष्टि-

सूत्रकत्वेऽपि वचनोपपत्तेः । तस्मादाकाशे रूपप्रतीतिभ्रान्तिव ।
 नचोक्तरीत्या भ्रमदेतोर्निर्वस्तुमशयत्वाच्चेदं साम्प्रतमिति वाच्यम् ।
 रूपवद्द्रव्यग्राहकस्य चक्षुषो मध्ये रूपवद्द्रव्याभावेन दूरगमने
 आकाशे नीलमिव दृश्यत इति चक्षुरसामर्थ्यदोषस्यैव हेतुत्वात् ।
 नच तत्र रूपवतां सूर्यकिरणानामेव सत्त्वात् कथं रूपवद्द्रव्याभाव
 इति वाच्यम् । तेषां विरलत्वेनायोग्यतया तत्सत्ताया अप्यभावक-
 ल्पत्वात् । अन्यथा, छायायां साचि तिष्ठतीरसाद्यसंलग्नानामपि
 तेषां दर्शनप्रसङ्गात् । नच सार्वजनीनत्वान्नाय भ्रम इति वाच्यम् ।
 देहात्मभ्रमवदुपपत्तेः । योगिना तदभावादसार्वजनीनः स इति चेत् ।
 तुल्यम् । कपिलादीनामेव तथा वचनात् । एतेनैवाग्रे बाधाभावो-
 ऽपि, प्रयुक्तेः । नन्वेवं सति सामीप्ये नीलभ्रमापात्तिरिति चेन्न ।
 दूरत्वस्यापि सहकारित्वात् । नच विभौ दूरत्वमनुपपन्नमिति
 वान्यमातद् दूरेतदन्तिके इति श्रुतौ विभुन्यपि ब्रह्मणि तदङ्गीका-
 रादत्राप्युपपत्तः । प्रदेशदूरत्वस्य शक्यवचनत्वाच्च । किञ्च ।
 गन्धर्वनगरवदाकाशे तादृशवस्तुसामर्थ्यादपि तादृशभ्रमोपपत्तेः ।
 नचाकाशस्यातीन्द्रियतया तदधिकरणकभ्रमायोग इति वाच्यम् ।
 वस्तु सामर्थ्येन तस्याप्यैन्द्रियकत्वात् । अन्यथा कालवदाकाशस्या-
 ऽप्यप्रसयापत्तेः । ननु वस्तुसामर्थ्यात् प्रमैव कुतो नाङ्गीक्रियत
 इति चेत् । पुराणादौ रूपानुत्तेरिति वदामः । तर्हि अघकाशप्र-
 सयोऽपि भ्रमोऽस्त्विति चेन्न । बहिरन्तर्व्यवहारविषयत्वस्य भूता-
 नां छिद्रदातृत्वस्य च शास्त्रेणैवोक्तत्वात् । तस्माद्वस्तुसामर्थ्यजन्य-
 त्वाविशेषेऽपि आकाशे नीलरूपं प्रसेमीत्येव प्रतीतिभ्रान्तिः, न तु
 नीलाभन्नमाकाशं पश्यामि, आकाशं वा पश्यामीति । एतेना-
 काशे सर्वदा सूक्ष्मनीलमेघमन्धमङ्गीकुर्वन्तोऽपि निरस्ता ज्ञेयाः ।
 एवमेवान्धकारप्रतीतिरपि ज्ञेया । तस्यापि पदर्थान्तरत्वात् । यथेदं

तथाऽन्धकारवादे प्रपञ्चितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । तेनैतत्
सिद्धम् । चक्षुःस्वसामर्थ्येनाकाशं न गृह्णाति । आकाशमेवं तु
स्वसामर्थ्येन स्वात्मानं ग्राहयति । गन्धर्वनगरवत् पिशाचवच्चेति
दिक् । एतेनैवाकाशप्रतिबिम्बतत्प्रतीती अपि व्याख्याते ज्ञेये ।
अस्य च शब्द एव विशेषगुणः । तस्य मात्रा गुणः शब्द इति
वाक्यात् । विशेषगुणत्वं च कारणेऽनुद्भूतत्वे सति स्वस्मिन्नुद्भू-
तगुणत्वमित्याकाशः ॥

अथ वायुः ॥ तल्लक्षणं तु अरूपित्वे सति चालनव्यूहन-
द्रव्यशब्दगन्धनयनसर्वेन्द्रियबलदानारूपकार्यकत्वमेकमेव । तदुक्तं,
चालनं व्यूहनं व्याप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः * सर्वेन्द्रियाणामात्म-
त्वं वायोः कर्माभिलक्षणमिति । तत्र चालनं शाखादेः । व्यूहनं
पतितनृणादेर्वालयेव । मेलनं माप्तिर्गन्धस्य घ्राणाप्रापणम् । द्रव्य-
नयनं च द्रव्यघटादेरन्यत्र नयनम् । शब्दनयनं तु पूर्वमुपपादित-
म् । सर्वेषामिन्द्रियाणां बलदश्चायम् । एतदभावे किमपीन्द्रियं
कार्यक्षमं न भवतीति । एवञ्च प्राणरूपोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः ।
अस्य च स्पर्शो विशेषगुणः । शब्दश्च कारणान्वयात् । तेनायं
द्विगुणः । तदुक्तं, नभसोऽथ विकुराणादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाच्छब्दोऽपि प्राण ओजः सहो बलमिति । अयं च मीमां-
सकपते त्वचा प्रत्यक्षः । यथाहुः । महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैव
त्वचो योग्यता । लाघवात् । उद्भूतरूपवत्त्वस्य प्रवेशे गौरवापत्तेः
अतो द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छेदनैवोद्भूतरूपहेतुता लाघवादुचिता ।
एवञ्च सार्वजनीनप्रतीतिरप्यनुकूला भवतीति ॥ इति वायुः ॥

अथ तेजः ॥ तस्य च प्रकाशनपाचनपानहिममर्दनादनशोप-
णारूपपदकार्यकत्वं सामान्यलक्षणम् । तदुक्तं, द्योतनं पचनं पान-
मदनं हिममर्दनम् * तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव चेति ।

तच्च तत्त्वरूप एव प्रसिद्धम् । ब्रह्माण्डान्तःस्थे त्वन्पतरवृत्तिक-
त्वं लक्षणमिति ज्ञेयम् । तेन चन्द्रादावपि जलकृतो नोष्णस्पर्शा-
भिभवः । तत्र द्योतने प्रकाशनं सूर्यादेरेव । पाचनमौदर्यबन्धः ।
पाककरणं वा वह्निर्वह्नेः । फलादेः सूर्यस्यापि । पानं जलादेः ।
भक्षनमन्नादेः । श्लेष्मप्यौदर्यस्यैव । हिममर्दनं हिमदूरीकरणम् ।
शोषणं चानुमेयम् । हिमवाय्वपेक्षया आतपे वस्त्रादिषु जलाकर्ष-
णस्य क्षीणत्वात् । एतेनैव सिकतास्पर्शरादौ व्यभिचारः परिहृतो
बोध्यः । पानमर्दनं चान्तःप्रवेशरूपत्वादेकमेव । तेन पञ्चैव वृत्त-
यः । क्षुत्तृणौ च तेजोरूपे एव । तेन चेतनकर्तृकत्वेऽपि पानादन-
योर्न तेजःकार्यत्वहानिः । अस्य च रूपं विशेषगुणः । शब्दस्पर्शौ
च कारणान्वयात् । तेन त्रिगुणम् । तदुक्तम्, उदपद्यत तेजो वै
रूपवत् स्पर्शशब्दवदिति ॥ इति तेजः ॥

अथ जलम् ॥ तस्य च, क्लेदनपिण्डनतृप्तिपीणनाप्यायन-
म्रेरणतापापनोदनभूयस्त्वाख्याष्टकार्यकत्वं सामान्यलक्षम् । तदु-
क्तं, क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् * तापापनोदो
भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः । तच्च तत्त्वरूपे कार्येऽपि च समम् ।
क्लेदनमाद्रीकरणं वस्त्रादेः । पिण्डनं संग्रहश्चूर्णीभूतानां पिण्ड-
तासम्पादनम् । यथा सक्त्तनाम् । तृप्तिः क्षुदादिनिवृत्त्या पुरुष-
स्य सन्तर्पणम् । भुक्त्वापि जलेऽपीते तृप्तो न भवतीति । प्राणनं
जीवनम् । आप्यायनं प्राणसन्तर्पणम् । म्रेरणं च प्रवाहादौ ।
प्रवाहेनैव पदार्था नीयन्ते, कूलादिश्च पात्यते । तापापनोदः प्रसि-
द्धः । भूयस्त्वम्, एकस्मिन् देशे सजातीयमचुरस्यैवावस्थानम् ।
यद्वा, यत्रापः प्रविशन्ति तद् भूयो भवतीति । एवं घृततैलादौ यत्
क्लेदकत्वं संग्राहकत्वं च दृश्यते, सोऽपि जलधर्म एव । बह्वपादिसं-
सर्गेण परमविन्यस्यते । कार्यस्य प्राग्भाषातेकत्वात् । तेन नाति-

व्याप्तिशङ्कालेशः । तेषु जलव्यवहाराभावस्तु भूतान्तरकृतप्रति-
षन्धनिबन्धनः । करकास्विव । करकास्वपि काठिन्यप्रतीतिर्न
भ्रान्ता । तत्र नैमित्तिकस्य तस्य सत्त्वात् । दृश्येवातिशयेन संरु-
द्धे वायौ जलस्य पिण्डेन करकोत्पत्तेः । अत एव हिमालयोपस-
कागतगङ्गाप्रवाहोपरि पुरुषाः पद्मया पद्यन्ते । अन्यथा मज्जेपुरे-
ष । शीतकाले च निर्वाते मिहिकायामम्भसि निशि स्थापिते मात-
श्च तज्जलपात्रेऽधोमुखे कृतेऽपि न तज्जलस्य पातः । छुरिकया
विदार्य फलवज्जलस्य भक्षणमपि मध्यदेशीयजनानुभवगोचर इति
दिक् । अस्य च विशेषगुणो रसः । शब्दस्पर्शरूपाणि परान्वया-
त् । तेनेदं चतुर्गुणम् । तदुक्तं, तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भोरसा-
त्मकम् * रूपवत् स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयादिति इति
जलम् ॥

अथक्षितिः ॥ तल्लक्षणं तु, भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं
सद्विशेषणम् * सर्वतत्त्वगुणोज्जेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणमिति वा-
क्यात् । भावनादिपञ्चवृत्तिकत्वं शास्त्रे उक्तं, तथापि प्रकृते व्यव-
हारोपयोग्येव विस्तरभिया विवेच्यते । वाक्यव्याख्यानं सुबोधिन्यां
द्रष्टव्यम् । तत्र रूपवत्त्वे सति साक्षात्सर्वजगद्धारकत्वमिमेकं लक्ष-
णम् । कालादिवारणाय सत्यन्तम् । आवरणतत्त्ववारणाय सा-
क्षादिति । आधारत्वे सति सर्वतत्त्वव्यावर्तकत्वं वा । न हि का-
ष्ठादिकं विना बहिराविर्भवति । न वा पृथिवीं विना समुद्रादिः ।
न वा व्यजनादिकं विना वायुः । न वा गर्तादिकं विना आका-
शः । न वा शरीरं विना सर्वेन्द्रियादिकमात्मा चाविर्भवतीति सर्वं
सुस्थम् ॥

नैयायिकास्तु, पाकजानुष्णाशीतस्पर्शवती पृथिवीसाहुः ॥
मुक्ताग्लीकारस्तु— गन्धवती पृथिवीति लक्षयित्वा पापाणादौ

अव्याप्तिवारणाय यद् द्रव्यं यद् द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेय-
मिति व्याप्तिं दर्शितवान् । तदर्थस्तु— यद् द्रव्यं पापाणभस्मा-
ख्यद्रव्यं, यद् द्रव्यध्वंसजन्यं पापाणाख्यद्रव्यध्वंसजन्यं, तद् भस्म,
तदुपादानोपादेय पापाणोपादानभूता येऽवयवास्तदुपादेयमिति ।
अनया च व्याप्त्या पापाणारम्भकेषु सिद्धे गन्धे तत्कार्ये पापाणे-
ऽप्यस्यनुद्भूतो गन्ध इति न लक्षणव्यभिचार इति । तद्विचार-
चारु । पापाणध्वंसजन्यत्ववद्बहिर्ध्वंसजन्यत्वस्यापि भस्मनिसम्भवात्
पापाणोपादानोपादेयत्ववद् बहुषुपादानोपादेयत्वस्यापि शक्यत्व-
चनत्वात् । सति बहो भस्मासम्भवात् । तथा सति बहुधादाव-
प्यनुद्भूतगन्धापत्तिर्व्याप्तिव्यभिचारो वेति । न चोद्भूतरूपवद्यद्-
द्रव्यध्वंसजन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तथाच बहिर्ध्वंसजन्यत्वेऽप्यनुद्भू-
तरूपवद्बहिर्द्रव्यध्वंसजन्यत्वं, न तद्भूतरूपतद्भ्वंसजन्यत्वम् ।
उद्भूतरूपे तस्मिन् ध्वस्तेऽपीङ्गालभावेन भस्माभावात् । यदा
चानुद्भूतोऽपि ध्वस्यते तदैव भस्म भवतीति न व्यभिचार इति
वाच्यम् । तथापि दग्धकर्करे व्यभिचारात् । उद्भूतरूपवद्बहिर्ध्वंस
एव दग्धतासम्भवात् । सति बह्वावज्ञारूपवहारात् । जलादिसेकेना-
नुद्भूतध्वंसे तु भस्मतासम्भवात् । अतो दुर्वारस्तत्र व्यभिचारः ।
यत्तु तेजोऽवयवानां विजातीयद्रव्यं मत्त्यनुपादानत्वादत्रोपादानपदे
विजातीयोपादानता विवक्षिता । अतोऽत्र विवक्षा विनैव निर्वाह
इति । तन्न । सुवर्णरूपं विजातीयद्रव्यं मति तेजोऽवयवानामेवो-
पादानत्वात् । अत एवं वक्तव्यं— यन्निःस्नेहगुरुद्रव्यं निःस्नेह-
गुरुद्रव्यध्वंसजन्यं तन्निःस्नेहगुरुपादानोपादेयम् । अथवा, यद्-
न्धवद्द्रव्यमितरध्वंसजन्यं तत्स्वमजातीयोपादानोपादेयमिति । एवं
भस्मारम्भकावयवेषु गन्धसिद्धौ तदुपादेये पापाणेऽपि साजासा-
दनुद्भूतगन्धसिद्धिर्भवति । तथापीय नासत्कार्यवादिनामुपयोग-

नी । अवयवेष्वसन्नेव गन्धो निमित्तवशाद् भस्मन्येवोत्पद्यते । तत्प्रागभावस्य तत्र सत्त्वात् । कपालेषु घटवत् । द्वितीयक्षणे गुण-
वदिति । अत इदमपि तन्मतमपाकुर्वत् सत्कार्यवादमेव स्थाप-
यतीति समर्थितं स्वमतमिति दिक् ॥

अस्याश्च विशेषगुणो गन्धः । शब्दस्पर्शरूपरसास्तु कार-
णान्वयात् । तदुक्तं, विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् #
परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वित इति नेय पञ्चगुणेति ॥ इति
पृथिवी ॥

सौगतास्तु—रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किञ्चिदुपलभा-
महे । न च तस्योपलम्भकमस्ति । चक्षुरादीना रूपादिष्ववोपक्षी-
णत्वात् । गन्धरूपरसस्पर्शसङ्घातः पृथिवी । रसरूपस्पर्शसङ्घात
आपः । रूपस्पर्शसङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । एव
रूपादिसङ्घातभेदादेव पृथिव्यादिविभागा, न द्रव्य नाम किञ्चि-
दित्याहुः ॥

तदन्ये न सहन्ते ॥ यथाह शास्त्रदीपिकाकारः । आगमापायि-
रूपादिषु यदनपायि प्रसभिज्ञायते तद् द्रव्यम् । दर्शनस्पर्शनाभ्या
चास्य ग्रहणम् । प्रसभिज्ञा च । यथा बदरफल श्यामावस्थाया
रक्तावस्थाया च । यथा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यम् ।
अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्थाभेदे श्यामरक्तरूपभेदेऽपि द्रव्यप्रसभि-
ज्ञा । मृदियं पिण्डावस्थाम् अपहाय घटावस्था मज्जाता । सा
श्यामिमान सक्त्वा पक्का सत्सरुणिमान गृहीतवती । अनन्तर घटाव-
स्थामप्यपहाय कपालिका सज्जातेति । एव तन्नुपटाद्यवस्थास्वाप
द्रष्टव्यम् । आह च । आविर्भातरतिरोभावधर्मकेष्वनुपायि यद् #
तद्धर्मि यत्र वा ज्ञान प्राग्धर्मग्रहणाद्भवेदिति । तथा यादृशमस्मा-
भिरभिहित द्रव्य तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिन्नते, न स्व-

रूपमिति । तदसिद्धं द्रव्यमिति । अत्राकाशादिभ्यो वाय्वाद्युत्पत्त्य-
ङ्गीकाराच्छ्रुतिसिद्धो विजातीयारम्भकतावादोऽङ्गीकृतो बोध्यः ।
यत्तु विजातीयं न विजातीयस्वारम्भकमिति नैयायिकादिमतं
तत्तूपेक्ष्यम् । तन्तुपटयोरेव वैजात्येन व्यभिचारात् । तन्तुत्वपट-
त्वयोर्भिन्नत्वात् । नाऽपि पृथिवीत्वकार्षासत्त्वादिकमादाय नि-
र्वाहः । निषामकाभावात् । द्रव्याद् गुणकर्मोत्पत्तिदर्शनाच्च ।
स्थूलाग्नौ वायोरेव कारणत्वेनोपलम्भाच्च । अन्यथा तदवयववा-
हुल्यानुपपत्तेः । ततः पूर्वं पटे तन्तूनामिव वायौ बहव्यवयवानाम-
नुपलम्भात् । एवञ्च गोमयाद् वृश्चिकादेर्देवान्मनुष्यादेर्वनिराद्
ऋक्षादेः प्रसस्यतः शास्त्रज्ञश्च सिद्धोत्पत्तिरिति तद्विरुद्धं तन्मतमिति
दिक् ॥ इति भूतानां लक्षणानि ॥

अधेन्द्रियाणां लक्षणानि ॥ तत्र तैजसाहङ्कारोपादेयत्वे सति
ज्ञानक्रियान्यतरकरणमिन्द्रियम् । घटदृष्यन्त्रादिक्रियाजनकवाय्वा-
दिवारणाय सत्यन्तम् । माणबुद्धिवारणाय शेषम् । देहसंयुक्तत्वे
सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वं वा । इदमेव मुख्यं लक्षणम् । साक्षाद्-
व्युच्चरणेऽपि तु समन्वयात् । कालिकाव्याप्तेरदुष्टत्वाच्चेति ।
मीमांसकास्तु, यत् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं ज्ञानं जनयति तदि-
न्द्रियम् । नैयायिकास्तु, शब्देनरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति
ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमाहुः ॥ तानि ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभे-
दाद् द्वेधा । तत्र वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रादीनि पञ्च
ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ नैयायिकास्तु, कर्मेन्द्रियाण्यनङ्गीकुर्वन्तः श्रोत्रा-
दीनां पञ्चानां भौतिकत्वमाहुः । तत्र साक्षात्सृष्टौ भगवत् एवेन्द्रि-
योत्पत्तिश्चुतेः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च *
त्वं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीनि । क्रमसृष्टौ चाहं-
कारिकत्वश्चुतेः । मृदभूतांशत्वेन ज्ञानकरणत्वानुपपत्तेश्च । आदि-

सं वै चक्षुर्गच्छनीसादिना देवतासु तल्लयश्रवणाच्च । अन्यथा
 देवताम् अनादस परमाणुभाव एवोच्येत । केचित्तु इन्द्रियाणि
 नित्यान्याहुः । तदप्येतेनैवापास्तम् । अन्ये तु गोलकानां दृश्य-
 स्वादिन्द्रियाणामैन्द्रियकत्वमाहुः । तदप्यसङ्गतम् । छिन्नकरणस्य
 शब्दश्रवणानुपपत्तेः । नष्टलिङ्गचक्षुषश्चाक्षुषापत्तेश्च । अतो रूपा-
 द्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् । छिदिक्रियावादित्यनेनेन्द्रि-
 याणां करणत्वेन रूपेण सिद्धौ गोलकं न करणम् । उक्तरीसान्वय-
 व्यतिरेकव्यभिचारादिसेवं गोलकातिरिक्तेन्द्रियसिद्धौ तस्यातीन्द्रि-
 यत्वमवसीयते । अपरे, तु एकमेवेन्द्रियम् । व्यापिकायास्त्वच एव
 तत्तदवच्छेदेन तत्तज्ज्ञानजनकत्वात् कृतमिन्द्रियान्तरेणेसाहुः ।
 तदपि न । उपाधिभेदशक्तिभेदयोः कल्पनापत्तेः । सर्वेन्द्रियाणि
 चेति श्रौतयदुवचनबाधापत्तेश्च । नच क्रमसृष्टावेकस्मात् तैजभात्
 कथं नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । भगवदिच्छा-
 सहकृतात्तस्मात्तदनुसारेण गुणपरिणामभेदे देहस्यावस्थाभेदेनेव
 तस्यापि भिन्नाऽवस्थत्वेन नानाविधोत्पत्तिसम्भवात् । अतो
 न किञ्चिदनुपपन्नम् । तानि चैकादशाणूनि च । तदुपपादितमवि-
 रोधचतुर्थपादभाष्ये । नित्यानि चेत्यपि । मायावादिनस्तु, अनि-
 सत्त्वं मध्यमपरिमाणत्वं भौतिकत्वं चाहुः । तदपि तत्रैव निरस्तम् ।
 देवताधिष्ठितत्वादेव च स्वकार्यक्षमत्त्वमतो न त्वचो व्यापकत्व-
 कल्पनमपि युक्तम् । चक्षुषो गमनादेरपि तत् एवोपपत्तेरित्यपि
 तत्रैव । तत्र व्यवहारजनकमिन्द्रियं, बद्धिदेवताकमिन्द्रियं वा वाक् ।
 शिल्पजनकमिन्द्रियमिन्द्रदेवताकमिन्द्रियं वा दोः । आनन्दजनक-
 मिन्द्रियं प्रजापतिदेवताकमिन्द्रियं वा मेद्रम् । गतिजनकमिन्द्रियं
 विष्णुदेवताकमिन्द्रियं वाङ्मयः । विसर्गजनकमिन्द्रियं मित्रदेव-
 ताकमिन्द्रियं वा पायुः । गोलकान्येषां मासिद्धानि । एतानान्

परं विशेषः । दोरादिचतुष्कमन्यदेशावच्छेदेनापि कार्यं जनय-
ति । अन्यथा मल्लविद्याकुशलानां खड्गानां च हस्ताभ्यां चलनं,
रिषयेन्द्रियभोगाच्चक्षुरादिष्वानन्दः, पद्मधां तालादिवादनं,
नेत्राभ्यामश्रुः, शरीरे च सेदरोमहर्षादीनि न स्युः । वागिन्द्रियं
तु न तथेति ॥ इति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि ॥

अथ ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ तत्र नभोगुणविशेषत्वेन शब्दग्राहक-
मिन्द्रियं दिद्वेवताकं वा श्रोत्रम् । वायुगुणविशेषत्वेन स्पर्शग्राहकमि-
न्द्रियं वायुदेवताकं वा त्वक् । एवमग्रेऽपि । पाधिष्वेषु गन्धसा-
मान्यत्वात् । गन्धलक्षणेऽपि न विशेषपदवैयर्थ्यम् ॥

गन्धग्राहकमिन्द्रियम् अम्बिदेवताकं वा घ्राणम् । रूपग्राहकमि-
न्द्रियं सूर्यदेवताकं वा चक्षुः । रसग्राहकमिन्द्रियं वरुणदेवताकं
वा रसनम् । एतेष्वार्यं लक्षणं तृतीयस्कन्धीयकपिलवाक्योक्तम् ।
द्वितीयं द्वितीयस्कन्धवाक्यानुसारीति बोध्यम् । गोलकान्येषां
प्रसिद्धानि । एतावान् विशेषः । त्वक्चक्षुषी द्रव्यस्यापि ग्राहके
नान्वयानीति नैयायिकादयः । अस्माकं तु न तथेत्युपपादितं प्रत्यक्ष-
विचारे । एतानि दशापि राजमाभ्यां बुद्धिमाणाभ्यां परिगृही-
तत्वादपि राजसानि । न तु ज्ञानजनकानि सात्त्विकानि क्रिया-
जनकानि जडपर्यवसानात् तामसानि । तदुक्तं, तैजसानीन्द्रिया-
ण्येव ज्ञानकर्मणानि च * ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राण-
स्तु तैजस इति । एतेन, सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्का-
रादिति प्रवचनसूत्रोक्तमत्र नाभिप्रेतमिति ज्ञापितम् । एतेषु चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणहस्तपादा द्विगोलकाः । जिह्वारूपं तु गोलकं वाग्रसन-
भ्यामाधृष्टम् । पायुपस्थावेकैकगोलकौ । त्वग् व्यापिकेति ।
एतेषां देवाः पूर्वमुक्ताः । तेषां कार्यं विषयाभिव्यक्तिः । तदुक्त-
माचार्यैस्तृतीयस्कन्धे, अर्थाभिव्यञ्जनं यत इत्यस्य व्याख्याने,

देवाधिष्ठानव्यतिरेकेण केवलादिन्द्रियाच्छब्दज्ञानादिकं न भवती-
ति सामर्थ्यं देवतानामेव । इन्द्रियाणामेव सामर्थ्यं कल्पेत यदि
कल्पितं शास्त्रं स्यात् । यथासिद्धमत्रोच्यत इति देवाधीनैव विषय-
प्रकाशनशक्तिरिति ज्ञानेन्द्रियाणि च वस्तुप्राप्यप्रकाशकारीणि ।
सौगतास्तु श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वमाहुः । तदन्ये दूषयन्ति । यथाह
शास्त्रदीपिकाकारः । अप्राप्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युग-
पच्छब्दमुपलभेयाताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथञ्चिदप्यप्राप्य-
कारित्वे समर्थायितुं शक्या । किञ्च, क्षणिको वा शब्दः ? स्थायी
वा । यदि क्षणिकः प्रत्यासन्नैर्गृहीतमात्रो नष्टः, कथं विप्रकृष्टैर्गृह्य-
ते । स्थायित्वं तु सौगतानामनभिमतमेव । स्थापित्वे प्रत्यासन्नानां
चिरकालं श्रवणमनुवर्त्तेतेति । तस्मान्नाप्राप्यकारित्वं श्रोत्रस्य स-
म्भवतीति वृत्तस्तु न व्यापारत्वं, किन्तु ज्ञानावस्थात्वमेवेति व्यु-
त्पादितं पूर्वम् । कर्मेन्द्रियेषु तु तत्तत्क्रियैव व्यापारः । सर्वेषामा-
नन्दानामुपस्थ एकायनमित्यादिश्रुतेः । तज्जन्या स्थूलशरीराक्रिया
च फलमिति सङ्क्षेपः ॥ इतीन्द्रियाणि ॥

अथ मनः ॥ तच्चोभयात्मकमुभयकार्यकर्तृत्वात् । तस्य च
सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वं स्वरूपलक्षणम् । कामजन्यकत्वं कार्यलक्ष-
णम् । एतदाध्यात्मिकं लक्षणद्वयम् । आधिदैविकं तु अनिरुद्धा-
विर्भावस्थानत्वम् । भौतिकं तु योगिभिः शनैः संराध्यत्वम् ।
तदुक्तं, यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भव इत्यादिना । एत-
स्येन्द्रियत्वं प्रसक्तखण्ड एव विचारितम् । इदं च, नेन्द्रियम् ।
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः * मनः सर्वेन्द्रियाणि
चेसादिश्रुतेः । मनःपष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्वाक्यं तु यजमान-
पञ्चमा इडां भक्षयन्तीत्यत्रापि, अनृत्विक्त्वेऽपि यजमानस्य पञ्चत्व-
संख्यापूरकत्ववन्मनसः पष्ठसंख्यापूरकत्वेनाप्युपपत्तेः । इन्द्रियाणां

मनश्चास्मीति तु, नक्षत्राणामहं शशनिवन्निषामकस्वभृतिकथनमात्रपरमिति । अन्यथा ज्ञानं ज्ञानवतामहमिति वास्येन ज्ञानेऽपि ज्ञानवत्तापादनमसद्भावात् । इन्द्रियाणां दशैकं चेत्तादात्रापि व्यवहारस्त्विन्द्रियनियामरुत्वनिरन्धनः । क्रियाज्ञानमप्यस्य सङ्कल्पयामीत्यनुव्यवसायात् स्वगम्यं मनः । आत्मनात्मानं वेत्तीत्यत्र आत्मन इवोपाधिभेदेनैकस्यापि मनसः प्रमेयत्वप्रमाणत्वयोरुपपत्तेः । योगजधर्मसहकृतेन तेन अतीन्द्रियज्ञाने स्वविषयज्ञानस्य सुवचत्वात् । अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन इति वाक्यात् । यामीति मम मनोऽस्तीत्यभिलाषादपि तथा । एवञ्च, कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा धृतिरष्टतिर्होर्धोर्गौरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतौ प्रकारवाचकेतिशब्दप्रयोगात् कामादितुल्याः सुखदुःखमयस्तद्वेपादृष्टस्नेहाद्या अनुक्ता अपि मनस एव गुणा ज्ञेया, न चात्मनः । शाण्डिल्यशतसूत्रीयभाष्ये त्वनुमानमापि दर्शितम् । तथाहि । सुखादयो न साक्षादात्मनिकाराः । आत्मनि प्रतीयमानत्वात् । गौरत्वादिवत् । सुखाद्युपलब्धिः सकरुणिका । क्रियात्वात् । छित्तिक्रियादिवदित्यत्र लाघवात् समवायेनैव करणजन्यत्वं युज्यते । श्रोत्रजन्यत्वमिव शब्दस्य । सुखादयः करणसमवेताः । घ्राणादीन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् । स्पर्शशून्येन्द्रियग्राह्यगुणत्वाद्वा । शब्दवदिति । शास्त्रान्तरे तु स्मृत्याद्यनुमेयं मनः । तच्च सकलशरीरव्यापिमनोरथाभिमानिकसुखदर्शनाद् व्यापकमिति मीमानकाः । अन्ये तु, कारणत्वात् सक्रियत्वादुत्क्रमणादिश्रुतेर्मनो गच्छतीति व्यवहाराच्चाणुपरिमाणमाहुः । तत्रापि निसमितर्द्धवैनाशिकाः । अनिसमिति सांख्याद्याः । सिद्धान्ते तु चन्द्रदेवताकृतान्नानाकिरणशालि । एतस्माज्जायते, तन्मनोऽमृजतेति श्रुत्या जन्यम् । तथा माण इत्यधिकरणे, जीवा-

ऽतिदेशेनाणुत्वादेर्व्यवस्थापनादणुपरिमाणम् । अन्ये तु करणत्वात् क्रियावत्त्वादुत्क्रमणादिश्रुतेर्मनोगच्छतीति व्यवहाराच्चाणुपरिमाणमाहुः । आभिमानिकमुखं मामर्थादेवापपद्यमानम् । तस्य च रूपद्रवमान्तरं बाह्यं चेति प्रत्यक्षस्वप्ने ज्ञानक्रियायामेव निरूपितम् । सामर्थादेवाभिमानिकादिमुखोपपत्तेः श्रुत्येवाणुत्वादिकं सिद्ध्यतीति मङ्गेषः । अस्यापि गोलकं हृदयम् ॥ इति मनः ॥ इत्यष्टाविंशतितत्त्वलक्षणानि ॥

ननु संख्यादीनां गुणानां सामान्यादीनां चाण्डमृष्टेः पूर्वं सत्त्वात् कथमेतावन्त्येव तत्त्वानीति चेत् । अपृथग्विद्यमानत्वादिति शून्यः । यत्र हि तत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता एकादशस्कन्धादौ तत्र तेषां शरीरसत्त्वेऽपि न हस्तपादादीनां यथा पृथगुक्तस्तथा संख्यादीनामपीति विद्यमानत्वेऽपि तेभ्यः पृथग्विद्यमानत्वाच्च तत्त्वानामधिक्यम् । स्वव्यापारेण कार्याजननाच्च कारणत्वमपि । वस्तुतस्तु वैशेषिकप्रतिपन्नानां पूर्वोक्तरीत्या द्रव्याणां तत्त्वादिषु निवेशात् । चतुर्विंशतिगुणेषु शब्दादीनां पञ्चानां तत्त्वेषु पृथक्त्वस्याविर्भावे संयोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्श भावनासंस्कारस्य ज्ञाने धर्माधर्मयोः कर्षण्यन्तर्भावस्योपपादितत्वात् । सामान्यस्याकृतौ व्यक्तौ च मतभेदेन निवेशात् । विशेषाणां प्रामाणिकत्वस्य पदार्थस्वप्ने शिरोमणिर्नैव निखद्रव्याणां स्वतो व्यावृत्तत्वाङ्गीकारेणोपपादितत्वात् । समवायस्य तादात्म्य एव वेदान्तिभिरन्तर्भावितत्वादभावस्य च तिरोभावशक्तौ पूर्वमन्तर्भावितत्वात् । संख्यापरिमाणविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमयत्नाः स्थितिस्थापकसंस्कारमेगाख्यौ संस्कारौ उत्क्षेपणादीनि पञ्चकर्माणि चावशिष्यन्त इति तेष्वतत्त्वं शङ्क्यते । तदेवापृथग्विद्यमानत्वेन परिह्रियते इति न कोऽपि शङ्कालेशः । तस्मादष्टाविंशतिरेव तत्त्वानि ॥ इति कारणकोटिः ॥

एतावानेव ग्रन्थ उपलब्धः ।

- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र .वि० सं० (मीमांसा) २
- (२) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-चादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्त.) ६
- (३) स्याद्वादमञ्जरी-महिलयेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (४) सिद्धिप्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (५) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (६) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (७) विधिरसायनम् । श्रीअप्ययदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (८) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (९) शिष्यस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१०) मीमांसायालप्रकाशः (जेमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (११) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१२) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास प्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१३) फान्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (१४) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् । (वेदान्तः) १
- (१५) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किसाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रासङ्ग्या समेतम् । } (वेदान्तः) १२
- (१६) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (१७) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालघोषिनीव्याख्यया-
श्वतराणिकया च सहितम् । } ८

- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीयजनाथभट्टकृता (वेदान्त)
 (२५) कोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्यायः मानमाधुर्या ध्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शक्तिप्रकाशिकायाः पुसुमाञ्जलेश्च कोडपत्राणि । (न्यायः)
 (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् ।
 अभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम्
 (२७) पददर्शनसमुच्चयः । यौद्धनैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरिभट्टसंस्कृतः ।
 (२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च
 (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका ।
 (३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।
 (३१) स्मृतिसारोद्धारः धिद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ।
 (३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता ।
 (३३) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजाविरचितः । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस सिटी